
AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ
PREZİDENTİ YANINDA STRATEJİ ARAŞDIRMALAR MƏRKƏZİ

ARAZ QURBANOV

**HİDROBÖHRAN,
HİDROMÜNAQIŞƏLƏR VƏ
HİDROSTRATEGİYA**

BAKİ-2013

Baş məsləhətçi:

Ramiz Məmmədov,

AMEA-nın müxbir üzvü, Azərbaycan

Milli Elmlər Akademiyası Coğrafiya İnstitutunun direktoru, professor

Məsləhətçilər:

Musa Qasımlı, *siyasi elmlər doktoru, professor*

Rövşən Xəlilov, *fizika-riyaziyyat elmləri doktoru*

Vüsal Qasımlı, *iqtisadiyyat üzrə fəlsəfə doktoru*

Elmi redaktor:

Tahirə Allahyarova, *fəlsəfə elmləri doktoru*

Redaktorlar:

Zaur Vəliyev, *iqtisadiyyat üzrə fəlsəfə doktoru*

Azad Qəribov

Texniki redaktor:

İqrar Məmmədli

Dizayner:

İntiqam Məhəmmədli

Kitabın içindəkilər

Ramiz Məmmədov.

Ön söz əvəzi. H ₂ O haqqında bir də düşünmək imkanı	7
Giriş	12
1. Qlobal su çatışmazlığı problemi. Ümumi mənzərə	15
2. Su ehtiyatları və beynəlxalq hüquq	25
İslam dinində su hüququ. Su şəriəti	35
3. Transsərhəd su axarları dövlətlərarası münaqişə mənbəyi kimi	37
4. Geosiyasətdə su ehtiyatlarının rolu	49
5. Azərbaycanın su ehtiyatları Reallıqlar, geosiyasi çağırışlar və təhdidlər	97
Nəticə	152
Təkliflər	156
İstifadə olunmuş ədəbiyyat	163

«Bütün dövrlərdə daim su qıtlığı yaşanmışdır və insanlar bir növ buna öyrəşmişdilər. Halbuki, bu qeyri-normal vəziyyətdir, içməli su daim olmalıdır. Biz bu problemi köklü şəkildə həll etmək əzmindəyik».

*İlham Əliyev,
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti*

H₂O haqqında bir də düşünmək imkanı

Əziz oxucu!

Diqqətinizə təqdim edilən bu kitab təkcə mütəxəssislərə – coğrafiyaşünaslara, hidroloqlara, melioratorlara, su təsərrüfatı ilə əlaqəli məmurlara, siyasətçilərə deyil, yaşından, cinsindən, sosial mövqeyindən və intellektual səviyyəsindən asılı olmayaraq hər birimizə ünvanlanıb. Kitabın məqsədi Tanrının bizə verdiyi ən dəyərli nemətin – adi şirin suyun qədrini bilməyə, ən azı ona özümüz qədər sayğı və hörmətlə yanaşmağa sövq etməkdir. Çünki, su nə coğrafi, nə milli, nə siyasi, nə də mənəvi sərhədlər tanıyır. Su biosferin, canlı aləmin ən vacib elementidir. Susuz üzvi təbiət, eləcə də bəşəriyyət mövcud ola bilməz. Fransız yazıçısı Antuan de Sent-Ekzüperinin təbircə desək, «Su, sən həyatın mənbəyi deyilsən. Sən həyatın özüsən!». Su mənim, sənin, onun, birlikdə isə hamımızdır. Onun qıtlığı qarşısında hər birimiz bərabərik.

Orta məktəb dərsliklərindən hər birimizə məlumdur ki, insan orqanizminin üçdə iki hissəsi sudan ibarətdir. O da müəyyən edilib ki, insan qidasız dörd həftə, susuz isə maksimum yeddi gün yaşaya bilər. Orqanizmin normal fəaliyyəti üçün hər birimizə gün ərzində azı 2-3 litr su lazımdır. Bir çox alimlərin fikrincə, insanın yaşayışı mahiyyət etibarlı ilə «su uğrunda mübarizə» üzərində qurulub. Planetin əhalisi sutka ərzində nə az, nə də çox – təqribən 8 milyard ton sudan istifadə edir. Və o da yaxşı məlumdur ki, əgər bəşəriyyət sudan səmərəli, şüurla istifadə edərsə, onu çirkəndirməzsə, mənbələrini qoruyarsa, bu nemət hələ nəvənəticələrimizə də gen-bol çatar. Təəssüf ki, hər il böyük miqdarda çirkab, sənaye, kənd təsərrüfatı tullantıları təbiətə axıdılaraq şirin su mənbələrini – çay və gölləri, yeraltı yataqları çirkəndirir. Əli hər yerdən üzülən işğalçı Ermənistan davamlı olaraq zərərli kimyəvi maddələri Azərbaycana doğru səmt götürən transsərhəd çaylara axıdır, bizi süni sel və daşqınlarla, quraqlıqla təhdid edir, iradəmizi sındırmaq, xalqımızı su ilə imtahana çəkmək istəyir. Digər tərəfdən, global iqlim dəyişməsi, Yer üzündə şirin su ehtiyatlarının azalması, mənbələrin sürətlə çirkənməsi, israfçılıq, bir sıra dövlətlərin «su hegemonluğu» iddiaları və s. gələcəkdə Azərbaycan

üçün də müəyyən çətinliklər yarada bilər. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Strateji Araşdırmalar Mərkəzinin təqdim etdiyi bu kitab (əslinə qalsa, monoqrafiya) siyasi və hidroloji tədqiqatların nəticəsi olmaqla, global şirin su problemlərinə, onların obyektiv və subyektiv yaranma səbəblərinə, proqnozlaşdırılan su müharibələrinə və siyasi münaqişələrə, ən nəhayət, bu təhdidlərin aradan qaldırılması yollarına həsr edilmişdir. İsrəfçılıq bəşəriyyəti elə bir çətin problem qarşısında qoymuşdur ki, onu yalnız qüvvələri birləşdirməklə aradan qaldırmaq olar. İndi artıq suyun həm fiziki, həm maddi, həm də mənəvi tərəfdən müstəsna qiymətini dərk etməyə başlayırıq. Artıq şirin su mənbələrindən istədiyimiz kimi və istədiyimiz qədər, sərbəst, maneəsiz istifadə etmək dövrü arxada qalmışdır. Yer kürəsi də insan orqanizmi kimidir: qocaldıqca «orqanizmin» tərkibindəki suyun miqdarı da azalır.

Müasir dünyada şirin su azalmağa doğru neqativ tendensiyaya malikdir. İcməli su təminatının XXI əsrin əsas probleminə çevrilməsi riski var və o, bəşəriyyətin gələcək inkişaf yolunu müəyyənləşdirən resursdur. Hər gün dünyada altı mindən çox insan susuzluqdan dünyasını dəyişir, milyonlarla insan istifadəyə yarasız su üzündən müxtəlif xəstəliklərə yoluxur. Dünya alimlərinin fikrincə, əgər ötən əsrdə bəşəriyyət ərazi uğrunda iki dünya müharibəsi ilə üzləmişdirsə, Üçüncü dünya müharibəsinə səbəb isə icməli su ehtiyatları olacaqdır. İcməli su bir ölkədən digərinə artıq tankerlərlə daşınır və ticarət əmtəsinə çevrilmişdir. Məsələn, Niderland Norveçdən, Səudiyyə Ərəbistanı Filippindən, Sinqapur isə Malayziyadan tankerlərlə icməli su alır. Şirin su problemi bu gün dünyanın aktual siyasi və sosial-iqtisadi probleminə çevrilmişdir. Təəssüflə qeyd edilməlidir ki, onun həlli yolları lazım olan səviyyədə deyildir. Əgər, bu gün şirin suyun bir litrinin qiyməti bir litr neftin satışı ilə bərabər səviyyəyə gəlib çatıbsa, sabahın acı gələcəyini təsəvvür etmək heç də çətin deyildir. Su qıtlığı ilə əlaqədar yaxınlaşan təhlükəni nəzərə alaraq, bir çox dövlətlər, o cümlədən Azərbaycan bu sahədə strateji plan və layihələr hazırlamışlar.

Beynəlxalq təşkilatlar isə hazırda su ehtiyatlarının ədalətli və qarşılıqlı razılaşma prinsipləri üzrə bölüşdürülməsi üçün fikir mübadilələri aparır, sudan istifadənin beynəlxalq və hamılıqla qəbul oluna biləcək hüquqi əsaslarını hazırlayırlar. Çünki, hər bir dövlətin su ehtiyatları hazırda təkcə onun ərzaq və enerji təhlükəsizliyini təmin etmir, həm də bütövlükdə ölkənin milli təhlükəsizliyinin təminatıdır. Lakin, bu cəhdlərə baxma-

yaraq, bəzi ölkələr öz qonşularına siyasi və iqtisadi təsir göstərmək üçün su ehtiyatlarından təzyiqlə vasitəsi kimi istifadə etməyi planlaşdırırlar. Bir sıra dövlətlər isə, məsələn, Ermənistan Respublikası transsərhəd su axarlarından Azərbaycana qarşı diversiya məqsədilə istifadə edir. Qeyd edirəm ki, Beynəlxalq Hüquq Assosiasiyası ilk dəfə olaraq «Transsərhəd su axarlarından istifadəyə dair» qaydalar hazırlamışdır. Tövsiyə xarakterli həmin sənəd sonralar «Helsinki qaydaları» adı ilə tanınmışdır. Bu sənəd BMT-nin Avropa İqtisadi Komissiyasının «Transsərhəd su axarlarının və beynəlxalq göllərin mühafizəsinə və istifadəsinə dair» Helsinki Konvensiyasının (1992-ci il) əsasını təşkil etmişdir. Konvensiyanın əsas müddəalarından birində qeyd olunur ki, transsərhəd çayının yuxarı hissəsində yerləşən dövlət onun aşağı hissəsindəki dövlətin razılığı olmadan çayın sularının kəmiyyət və keyfiyyət göstəricisini dəyişə bilməz. Amma, realıqda vəziyyət tamamilə fərqlidir.

Kitabın süjeti xəttdən ümumidən xüsusiyyətdə doğru yönəlib. Əvvəlcə qlobal su çatışmazlığı probleminin ümumi mənzərəsi verilir, sonra isə mövzu tədricən konkretləşərək regionları və ölkələri, eləcə də Azərbaycanı əhatə edir. BMT-nin məlumatına görə, bu gün dünya dövlətlərinin 40%-i ciddi su çatışmazlığı problemi ilə qarşılaşmaqdadır. Təəssüflər olsun ki, Dünya Təbii Ehtiyatlar İnstitutunun hesabatlarında bu gün transsərhəd suaxarlardan asılı olan 13 ölkə arasında Azərbaycanın da adı vardır. Bir misal çəkim. 2009-cu ilin may ayında BMT-nin Avropa İqtisadi Komissiyasının Cenevrə şəhərində «Avropanın transsərhəd çaylarında daşqınların inteqrasiya olunmuş üsulla idarə olunması» mövzusunda keçirilmiş seminarında Kür çayında daşqınların inteqrasiya olunmuş üsulla idarə olunmasına dair məruzə ilə çıxış etmişəm. Tədbir zamanı təşkilatçılar Avropa və onun transsərhəd çayları üzərindəki ölkələrin «Helsinki-92» Konvensiyasına qoşulması xəritəsini nümayiş etdirdilər. Məlum oldu ki, ən acınacaqlı vəziyyət Kür çayı ilə bağlıdır. Yəni, bu çayın keçdiyi ölkələrdən təkəcə Azərbaycan həmin konvensiyanı imzalamış, Türkiyə, Gürcüstan və Ermənistan isə imtina etmişlər. Etiraf olundu ki, beynəlxalq təşkilatlar məhz bu səbəbdən Kür çayının problemlərinin həllində fəal iştirak edə bilmirlər. Kitabın qaldırdığı məsələ ilə bağlı başqa bir misal. 1999-cu ildə Finlandiyanın Espo şəhərində «İqlim dəyişmələri və Yer kürəsinin su balansları» mövzusunda beynəlxalq simpozium keçirilmişdir. Simpoziumun əsas nəticələrindən biri planetin arid ərazilərində yağıntının bir qədər

də azalacağı proqnozudur. Azərbaycan ərazisinin 60%-nin arid zonası olduğunu nəzərə alsaq, ölkədə sudan düzgün istifadənin nə dərəcədə vacib olduğunu dərk edə bilərik. Azərbaycanda şirin su ehtiyatlarına, onların kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərinə regional qonşuların imkanları kontekstindən yanaşmaq lazımdır. Cənubi Qafqazın əsas su resursları Kür və Araz çaylarında cəmlənmişdir. Mənbəyi Türkiyənin Ərdahan vilayətində olan Kür çayının su ehtiyatlarının çoxillik orta həcmi 26,6 km³-ə bərabərdir. Çayın hövzəsindəki ölkələrin illik orta su istifadəsi isə 23 km³-dir. Yəni hövzədəki su resurslarının 86,6%-dən sənaye və kənd təsərrüfatının, əhalinin ehtiyaclarının ödənilməsi üçün istifadə olunur. Bu isə çayın aşağı hissəsində axımın azalması ilə nəticələnir. Kür çayı hövzəsində yerləşmiş Cənubi Qafqaz ölkələrində sudan istifadənin strukturu belədir: Suvarma - 68 %, istilik enerjisi – 11,0 %, sənaye – 6,9 %, məişətdə istifadə - 6,3 %, kənd təsərrüfatının su təminatı – 5,2%, balıqçılıq təsərrüfatları – 2,6 %. İqlim dəyişmələri ilə əlaqədar yaranmış şərait Kür və Araz çayları hövzələrində vəziyyəti bir qədər də gərginləşdirir. Məsələn, 1995-2001-ci illərdə təbii axım 25-30%-ə qədər azalmışdır.

Müəllif postsovet məkanında su ehtiyatları baxımından ən böhranlı region olan Mərkəzi Asiyada yaranmış vəziyyəti də obyektiv təhlil süzgəcindən keçirmişdir. Məlum olduğu kimi, su müharibələrinə ən «şanslı» olan bu regiondakı beş dövlət - Qazaxıstan, Qırğızıstan, Özbəkistan, Tacikistan və Türkmənistan transsərhəd suaxarların, xüsusən Amudərya və Sırdərya çaylarının ehtiyatlarının ədalətli bölüşdürülməsində hələ də ümumi razılığa gələ bilməmişlər. Və müəllifin qeyd etdiyi kimi, fəvqəldövlətlərin «dirijorluğu» altında artıq burada hələlik siyasi müstəvidə «kətmən savaşı»na başlanılmışdır.

«Hidroböhranlar, hidromünaqişələr və hidrostrategiya» kitabının əhəmiyyəti və aktuallığı ondan ibarətdir ki, burada ilk dəfə olaraq, Azərbaycanın şirin su problemlərinə qlobal və regional aspektdən yanaşılır, təhdidlər proqnozlaşdırılır və qaldırılan məsələlər beynəlxalq hüquq müstəvisindən təhlil edilir. Bundan başqa, problemdən çıxış yollarının müəyyən olunması üçün xarici ölkələrin təcrübəsi də öyrənilmiş, dəyərli təklif və tövsiyələr verilmişdir. Kitabdakı «Su şəriəti» yarımfəsləli üzərində bir qədər dayanmaq istərdim. Müəllif göstərir ki, bu gün beynəlxalq su hüququnun əsasını təşkil edən aktual müddəalar, məsələn, suyun ümumi nemət kimi tanınması, ehtiyatların ədalətli, qarşılıqlı razılıq prinsipi üzrə

bölüşdürülməsi, qonşuların ehtiyaclarınının nəzərə alınmasına dair fikirlər hələ təqribən 1400 il əvvəl islam dinində və müqəddəs kitabımız olan Qurani-Kərimdə, həmçinin Peyğəmbər hədislərində öz əksini tapmışdır.

Beləliklə, Sırateji Araşdırmalar Mərkəzinin olduqca vacib mövzuya dair apardığı tədqiqatların nəticələri bir daha göstərdi ki, Azərbaycanla şirin su ilə bağlı müəyyən çətinliklər, ehtimallar olsa da, ümumi vəziyyət çıxılmaz deyildir. Dünya, region və Azərbaycanla əlaqəli faktlar heç də bizləri təşvişə salmamalı, əksinə mövcud potensialdan qənaətlə, şüurlu şəkildə istifadə etməyə yönəltməlidir. Elmi-populyar dildə yazılmış kitab birnəfəsə oxunur və oxucunu düşünməyə vadar edir.

Siz də oxuyun və yaxşı-yaxşı fikirləşin ...

Ramiz Məmmədov,

*Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Coğrafiya
İnstitutunun direktoru, AMEA-nın müxbir üzvü, professor,
Azərbaycan Coğrafiya Cəmiyyətinin vitse-prezidenti*

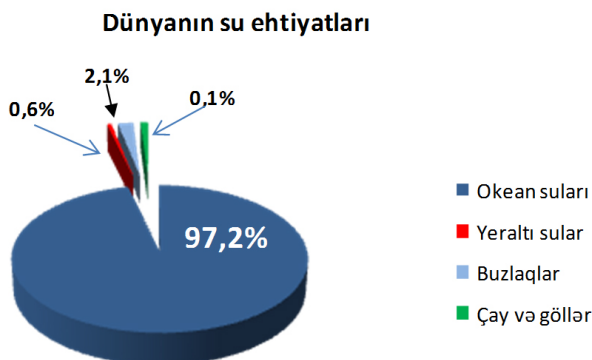
Giriş

Əvvəlcə su haqqında bildiklərimizi bir qədər də təkrarlayaq: qeyri-üzvi birləşmə olan su molekulu iki hidrogen, bir oksigen atomundan ibarətdir və kimyəvi formulu H_2O kimi yazılır. Su Yer üzündə bioloji həyatın əsası və təbiətdə baş verən proseslərin iştirakçısıdır. Bütün bitkilərin və canlı orqanizmlərin əsas hissəsini su təşkil edir. Məsələn, meduzalar – 99%, balıqlar – 75%, alma – 85%, qarpız – 96% və s. sudan ibarətdir. Bəzən insan orqanizmini «dəri qab içərisində saxlanılan maye» adlandırırlar. Orta statistik insanın çəkisinin əsas hissəsi (50-85%) də sudur. Qanın tərkibində – 85%, əzələdə – 70%, böyrəklərdə – 85%, sümüklərdə – 20-30%, beyində isə 75% su vardır. İndi isə susuzluq barədə: orqanizmdə suyun miqdarı 1-2% (0,5-1 litr) azalanda dərhal susuzluq hissi keçiririk. İnsan gün ərzində 2-3 litr su itirir, isti havalarda və ya ağır fiziki işlə məşğul olarkən bu miqdar artır. Orqanizmdəki suyun 5% azalması həyat üçün təhlükəlidir. Su ətraf mühətdə yeganə təbii maddədir ki, onun hər üç vəziyyətini – maye, bərk (*buz*) və buxar hallarını müşahidə edə bilirik.

«Şirin su» məfhumu müasir siyasi məzmun kəsb etməkdən xeyli əvvəl bir qayda olaraq, poetik-fəlsəfi tərzdə «ən qiymətli nemət» və «Yer üzündə bioloji həyatın, bəşər sivilizasiyasının mənbəyi» kimi dəyərləndirilirdi. Həqiqətən də, dünyanın qədim və zəngin mədəniyyətləri məhz şirin su hövzələri kənarlarında - Nil, Yantzi, Dəclə və Fərat, Hind kimi çayların sahillərində təşəkkül tapmış və yayılmışdır. O cümlədən, eramızdan əvvəl IV-III minilliklərə aid Kür-Araz mədəniyyətinin regionun iki ən böyük çayının adını daşması da bu zərurətdən irəli gəlir. Su bütün xalqların mifik təsəvvürlərində, inanclarında aparıcı obrazlardan, universal rəmzlərdən biri kimi müstəsna yer tutmaqdadır. Bir sıra qədim dinlərə xas rəvayətlərdə ilahi qüvvələr dünyanı – torpağı, dağları, meşələri, külli canlıları suyun üzərində yaratmış və bütün bunlardan sonra insanı xəlq etmişdir. Lakin, elə həmin miflərdə su obrazı bəşəriyyət üçün ən çətin imtahan, tanrılıq iddiasına düşən insanlara ən ağır cəza vasitəsi kimi də yer almışdır. O da maraqlıdır ki, dağıdıcı Nuh Tufanı - Yer üzünün su altında qalması haqqında dini rəvayətin motivlərinə dünyanın bütün xalqlarının folklorunda 500-dən çox variant zənginliyi ilə rast gəlinir.

Hələ beş min il əvvəl qədim Şumer dövlətində də insanlar həyatın, firavanlığın və əmin-amanlığın ilk növbədə şirin su bolluğundan asılı

olduğunu aydın dərk edirdilər. Su mənbələrinə, çay və kanallara, bəndlərə nəzarəti əldə saxlamaq hələ o dövrdə həyati əhəmiyyət daşıyan vəzifə idi. Təsadüfi deyildir ki, qədim salnamələrə düşmüş ilk dövlətlərarası hərbi münaqişəyə səbəb də məhz şirin su mənbələrinə nəzarət olmuşdur. Eramızdan əvvəl 2450-ci ildə Şumerin Laqaş və Umma şəhərlərinin Fərat çayından ayrılan suvarma kanallarını və bəndləri bölüşdürə bilməməsi tarixdə ilk su müharibəsinin başlanması ilə nəticələnmişdir. Həmin məşum «estafet» isə minilliklər, əsrlər boyu davam etməkdədir. Bu gün qlobal miqyaslı şirin su çatışmazlığı, su ehtiyatlarının sürətlə tükənməsi və mənbələrin çirklənməsi XXI əsrin əsas geostrateji problemlərindən birinə, qlobal beynəlxalq təhlükəsizlik, eləcə də ekoloji təhlükəsizlik sisteminin təminatında aparıcı amillərdən birinə çevrilməkdədir.

BMT-nin statistikasına görə, təkcə son 50 il ərzində Yer üzündə şirin su ehtiyatlarına nəzarət zəminində 500 münaqişə və 37 silahlı toqquşma baş vermişdir. Vəziyyət bu şəkildə davam edərsə, populyar «su həyatın mənbəyidir» devizinin yaxın onillikdə «su dövlətlərarası münaqişələrin bəhanəsidir» deyimi ilə əvəzlənməsi reallığa çevriləcəkdir. Şirin su çatışmazlığı, məhsuldar, münbit ərazilərin sürətlə səhrələşməsi, buzlaqların, su mənbələrinin sürətlə tükənməsi, çayların mövsümi axarlara çevrilməsi, ətraf mühitin çirklənməsi və digər ekoloji problemlərlə müşayiət olunan qlobal iqlim dəyişmələri hərbi-siyasi və hüquqi terminologiyaya «**su strategiyası**», «**su təhlükəsizliyi**», «**hidromüharibələr**», «**hidrosiyasət**», «**hidrogeosiyasət**»,

«hidropolitologiya», «hidrosilah», «hidroterrorizm», «hidrodiversiya», «hidromiqrant», eləcə də «invyarmental təcavüz» (*ing. environment – ətraf mühit*) kimi yeni anlayışlar gətirmişdir. Bu gün şirin suyun alışıdırı biləcəyi münaqişə tonqallarının alovu dünən neftin qızışdırdığı müharibə ocaqlarından da güclü olacaqdır. Üçüncü dünya müharibəsi neft, barıt deyil, məhz çirkab qoxusu verəcəkdir.

Ötən əsrin acı təcrübəsinə müraciət edək. 1948-ci ilədək vahid olan ərazinin suveren Hindistan və Pakistan dövlətlərinə parçalanmasından sonra

transsərhəd Hind və Qanq çaylarının su ehtiyatlarının bölüşdürülməsi zəminində hər iki ölkə arasında baş qaldırmış hərbi-siyasi münaqişə, nəhayət, 1960-cı ildə beynəlxalq təşkilatların birgə səyləri ilə ikitərəfli sazişin bağlanmasından sonra səngimişdir. XX əsrin 50-ci illərinin əvvəllərində Suriya və İsrail arasındakı silahlı toqquşmanın əsl səbəbi də hər iki ölkənin Coland yüksəkliklərindəki şirin su ehtiyatlarına – İordan çayının mənbəyinə nəzarət etmək iddiası olmuşdur. 1958-ci ildə Sudan və Misir arasındakı lokal su müharibələrinə yalnız Nil çayı sularından istifadəyə dair Müqavilə imzalandıqdan sonra müvəqqəti ara verilmişdir. 1975-ci ildə transsərhəd Fərat çayının su ehtiyatları uğrunda İraq və Suriya arasında yaranmış hərbi-siyasi gərginlik Birləşmiş Millətlər Təşkilatının təcili müdaxiləsi sayəsində aradan qaldırılmışdır. Bundan başqa, 80-90-cı illərdə Seneqal və Mavritaniya

XX əsrdə beynəlxalq münasibətlərdə strateji xammal, əsas siyasi amil rolunu oynayan neft yaxın gələcəkdə öz üstün mövqeyini daha qiymətli «beynəlxalq əmtəə»yə - şirin suya verəcək, hətta zəngin karbohidrogen ehtiyatlarına malik dövlətlərin su təminatı ilə bağlı problemlər enerji təhlükəsizliyi məsələlərini qabaqlayacaq, tükənən və çirklənən şirin su mənbələrinin bölüşdürülməsi zəminində yaranacaq siyasi-iqtisadi qarşılıqlar silahlı münaqişələrə yol açacaqdır.

arasında yaşanan «kətmən müharibəsi» xeyli sayda dinc insanın ölümü ilə nəticələnmişdir¹. London Strateji Tədqiqatlar İnstitutunun təhlilçiləri də bu qənaətdədirlər ki, XXI əsrdə bəşəriyyəti gözləyən lokal və genişmiqyaslı müharibələrin əsas səbəbi də məhz şirin su ehtiyatlarına nəzarət etmək uğrunda mübarizə olacaqdır.

1 О.Барабанов. Глобальная проблема водных ресурсов // Современные глобальные проблемы мировой политики / Под ред. М.М. Лебедевой. – М.: Аспект Пресс, 2009

1. Qlobal su çatışmazlığı problemi. Ümumi mənzərə

Birləşmiş Millətlər Təşkilatı Baş Assambleyasının 1993-cü ildə qəbul etdiyi qərara əsasən, hər il mart ayının 22-i Ümumdünya Su Günü (*World Day for Water*) kimi qeyd olunur. Bundan məqsəd qlobal şirin su problemini daim dünya dövlətlərinin diqqət mərkəzində saxlamaq, mövcud su ehtiyatlarının birgə səylərlə qorunması, istifadəsi və idarə olunması, su ilə təchizat məsələləri ilə əlaqəli zəruri tədbirlərin həyata keçirilməsinə zəmin yaratmaqdır. Lakin, təbiət Yer üzündə su ehtiyatlarını heç də bərabər səviyyədə bölməmişdir. BMT-nin Dayanıqlı İnkişaf üzrə Komissiyasının məlumatına əsasən, dünya dövlətlərinin 40%-i ciddi su çatışmazlığı problemi ilə üzləşməkdədir. Sənaye və kənd təsərrüfatının intensiv inkişafı, demoqrafik artım, iqlim dəyişmələri və ətraf mühitin sürətlə çirkləndirilməsi nəticəsində bu problem kəskinləşərək ekoloji, sosial, iqtisadi və hərbi-siyasi fəlakət həddinə çatmaqdadır. Ümumdünya Su Şurası ekspertlərinin hazırladıqları sənəddə – «Yeni su siyasəti: 2010-2012-ci illərin Strategiyası» adlı hesabatda qeyd olunduğu kimi, «bu gün şirin su mənbələrindən sərbəst, maneəsiz və arzu olunan miqdarda istifadə etmək dövrü artıq arxada qalmışdır»². Statistik göstəricilərə əsasən, Avropa ölkələrinin bir çoxunda bir nəfərin gündəlik istifadə etdiyi suyun miqdarı 200-300 litr, Amerika Birləşmiş Ştatlarında isə orta hesabla 570 litrə bərabərdir. ABŞ-nin Arizona ştatındakı Feniks şəhəri susuz səhrada yerləşməsinə baxmayaraq, burada hər bir sakinin su sərfi 1000 litrə çatır. Halbuki, Mozambikdə adambaşı gündəlik su limiti 10 litrdən də aşağıdır. Uqandanın kənd təsərrüfatı rayonlarında əhalinin bir sutka ərzində su sərfi cəmi 12-14 litr arasındadır. Quraqlıq mövsümündə Qərbi Hindistanın, Şərqi Afrikanın bir sıra bölgələrində şirin su norması adambaşına 5 litr səviyyəsinə enir. Efiopiyada isə bu rəqəm cəmi bir litrə çatır³. Böhranlı regionlar sayılan Yaxın Şərqdə və Şimali Afrikada (*Bəhreyn, İordaniya, Küveyt, Misir, İsrail, Oman, Suriya, Somali, Tunis, Əlcəzair, Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri, Efiopiya, Liviya, Mərakeş, Yəmən*) məhdud içməli su ehtiyatları sürətlə tükənməkdədir. Son məlumatlara əsasən, bu ərazilərdə mövcud su mənbələrinin ümumi həcmi təqribən 2,4 milyard m³-dir. Halbuki, həmin regionlarda minimum istehlak üçün azı 3 milyard m³ su tələb olunur. 2010-cu il avqust ayının 8-də

2 Новая водная политика: Стратегия Всемирного водного совета на 2010–2012 годы. <http://www.worldwatercouncil.org>.

3 «Водные войны XXI века – от fantasy к reality», <http://ecocrisis.wordpress.com>

«**əl-İttihad**» qəzeti Birləşmiş Ərəb Əmirliklərinin qlobal su böhranına hazırlaşması və dəniz sularının duzdan təmizlənməsi texnologiyalarının tətbiqinə əlavə olaraq 3,2 milyard ABŞ dolları ayırması, bu vəsaitə ölkə ərazisində 70 sutəmizləyici qurğunun inşa edilməsi planları barədə məlumat vermişdir. Bununla belə, bir m³ təmizlənmiş dəniz suyunun ən aşağı qiymətinin 1,5 ABŞ dolları olacağı nəzərdə tutulur. Səudiyyə Ərəbistanı, Küveyt və Birləşmiş Ərəb Əmirliklərinin əsas şirin su mənbəyi Fars körfəzinin duzdan təmizlənmiş sularıdır.

**Transsərhəd su ehtiyatlarından ən çox
asılı olan dövlətlər**

Nº	Ölkə	Transsərhəd sularından asılılıq (%)
1	Küveyt	100
2	Türkmənistan	97,1
3	Misir	96,9
4	Mərakeş	96,5
5	Macarıstan	94,2
6	Moldova	91,4
7	Banqladeş	91,3
8	Nigeriya	89,6
9	Hollandiya	87,9

Müasir dövrdə transsərhəd şirin su axarlarının, yerüstü və yeraltı ehtiyatların bölüşdürülməsi, qorunması və istifadəsi getdikcə ölkədaxili, dövlətlərarası iqtisadi-sosial münasibətlər müstəvisindən çıxaraq, geosiyasi və geoiqtisadi xarakter almaqdadır. Beynəlxalq Su Menecmenti İnstitutunun (*International Water Management Institute*) baş direktoru Kolin Çatresin sözləri ilə desək, «**Su bundan sonra nə mühəndislərin, nə də alimlərin tədqiqat mövzusu olacaqdır. O, daha dərin sosial və iqtisadi problemə çevrilməkdədir**». Müasir

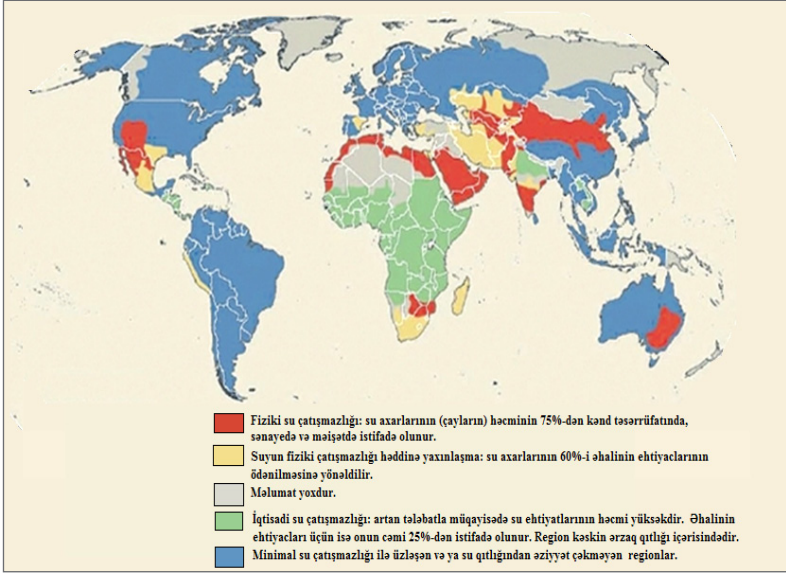

dövrə də dövlətlərin yerüstü və yeraltı su ehtiyatları, ərazilərindən keçən transsərhəd su axarları bu ölkələrdəki iqtisadi, siyasi və sosial sabitliyin, ərzaq təhlükəsizliyinin, enerji siyasətinin təminatçısı olmaqla, konkret dövlətlərin, regionun deyil, bütövlükdə qlobal təhlükəsizlik mənafeələrinin ödənilməsində müstəsna əhəmiyyət kəsb edir. Şirin suya olan tələbatın həndəsi silsilə üzrə artması nəticə etibarlı ilə transsərhəd çaylara, qonşu dövlətlərin su mənbələrinin yerləşdiyi ərazilərə iddiaların baş qaldırmasına səbəb olmuşdur. Belə ki, bu gün davam edən və ya proqnozlaşdırılan istənilən regional hərbi münaqişəyə, o cümlədən Ermənistanın Azərbaycana, Türkiyəyə və Gürcüstana qarşı irəli sürdüyü ərazi iddialarına hidropolitoloji təhlil müstəvisindən yanaşıldıqda, bu fəaliyyətin arxasında su ehtiyatlarına nəzarət planlarının da dayanmasının, su amilindən qonşu dövlətlərə siyasi-iqtisadi təzyiqlik vasitəsi kimi istifadə edilməsinin şahidi oluruq.

Gerçək mənzərə isə belədir: ötən əsrin sonlarından etibarən dünyanın bir sıra regionlarında içməli suya olan minimum tələbatın ödənilməsi iqtisadi problem çərçivəsindən çıxmış, sosial və siyasi xarakter daşımağa başlamışdır. 1993-cü ildən başlayaraq, Birləşmiş Millətlər Təşkilatının İnkişaf Proqramının illik hesabatlarına qlobal içməli su qıtlığı ilə bağlı yaranmış vəziyyət barədə məlumat daxil edilməkdədir. Həmin məlumatlara əsasən, 2025-ci ilədək Yer üzündə içməli su çatışmazlığı hər il davamlı olaraq 1,3-2 trilyon m³ həcmində artacaq, 2030-cu ildə dünya əhalisinin 67%-i (*təqribən 5 milyard insan*) kəskin su qıtlığı ilə üzləşəcəkdir. BMT-nin ekspertləri 2012-ci il mart ayının 15-də və 16-da Ümumdünya Su Şurasının (*The World Water Council*) VI Forumunda 780 milyon insanın su qıtlığından əziyyət çəkdiyini və bu rəqəmin ildən-ilə artdığını bildirmişlər⁴. Təkcə 2010-2011-ci illər ərzində planetin təqribən 20 milyon sakini su çatışmazlığı və quraqlıq üzündən hidromiqrantlara çevrilərək daimi yaşayış yerlərini tərk etmiş, 2,3 milyard insanın su təminatı isə həm kəmiyyət, həm də keyfiyyət göstəricilərinə görə pisləşmişdir. Eyni zamanda, 2050-ci ilədək şirin su çatışmazlığının Çin, Hindistan, Afrika, Yaxın Şərq, Ön və Mərkəzi Asiya, eləcə də bəzi Avropa dövlətlərində sosial-siyasi xarakter alacağı, su qıtlığı ilə üzləşən dövlətlərin bu ehtiyata malik ölkələrdən siyasi-iqtisadi asılı vəziyyətə düşəcəyi ehtimal edilir.

4 VI Всемирный Водный Форум: «Время решений», <http://www.cawater-info.net/6wwf/>

2025-ci il üçün proqnozlaşdırılan qlobal su çatışmazlığı

Mənbə: *International Water Management Institute*⁵

ABŞ-nin tanınmış dövlət xadimi Bencamin Franklin yazırdı: «Biz suyun qədrini yalnız quyu tükənəndə bilirik». Hər il dünyada təqribən 6 milyon hektar ərazi səhrələşir. BMT-nin «Planetin su ehtiyatları haqqında» Hesabatında (2009-cu il) qeyd olunur ki, Yer üzündə çirkənlənmiş suların ümumi həcmi 12 milyon km³-ə, yəni Amazon, Nil, Missisipi, Yenisey kimi 10 ən iri çayın illik su ehtiyatlarının cəminə bərabərdir. Vəziyyət bu şəkildə davam edərsə, çirkənlənmiş suların həcmi yaxın illərdə 18 milyon km³-ə çatacaqdır. Bu rəqəm isə hazırda Yer üzündə kənd təsərrüfatı sahələrinin suvarılması üçün sərf olunan suyun həcmindən 10 dəfə çoxdur. BMT-nin «Planetin su ehtiyatları haqqında» Hesabatında (2009-cu il) qeyd olunur ki, bir litr çirkəb 8 litr şirin suyu istifadə üçün tamamilə yararsız vəziyyətə salır və hər il su hövzələrinə təqribən 2 milyon ton sənaye, kənd təsərrüfatı və məişət tullantıları axıdılır. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının həyəcən doğuran digər məlumatına əsasən, dünyanın bir milyarddan çox sakini təmiz sudan

5 <http://www.rbcdaily.ru/world/562949986304774>

daimi istifadə etmək imkanından, 2,4 milyard insan isə zəruri sanitariya vasitələrindən tamamilə məhrumdur. Hər il təqribən 2,2 milyon insan yarıtmaq sanitariya-gigiyena şəraitinə, aşağı keyfiyyətli (*çirklənmiş*) sudan istifadə etdiyinə görə dünyasını dəyişir, 250 milyon insan isə müxtəlif xəstəliklərə yoluxur. İqlim dəyişməsi, anormal xarakter alan urbanizasiya prosesi, ərzaq məhsullarına tələbatın sürətlə artması təbii olaraq, dünyanın su təchizatı sisteminin ifrat istismarı ilə nəticələnmişdir. Yaranmış vəziyyət YUNESKO-nun Baş direktoru İrina Bokovanın Ümumdünya Su Forumunun 2012-ci ildə Madriddə keçirilmiş toplantısı iştirakçılarında ünvanladığı müraciətdə də öz əksini tapmışdır. Müraciətdə deyilir: «**Su ehtiyatlarından mövcud tələbata uyğun şəkildə səmərəli istifadə olunmur. Biz hələ də bu istiqamətdə ətraflı məlumatla malik deyilik və su təsərrüfatı mütəşəkkil qaydada idarə olunmur. Odur ki, perspektivlər qeyri-müəyyəndir, risk amili isə getdikcə əhəmiyyət kəsb etməyə başlayır**»⁶.

UNICEF-in məlumatında isə bildirilir ki, hazırda Yer üzündə bir milyard 392 milyon insan sağlamlıq üçün zərərli olan keyfiyyətsiz sudan istifadə edir. Mövcud su ehtiyatlarının çirklənməsi üzündən yoluxucu xəstəliklərin yayılma miqyası da xeyli artmışdır. 2012-ci ilin ilk altı ayı ərzində 2 milyon 730 min nəfərdən çox insan (*onların 80%-i uşaqlardır*) antisaniitariya və çirklənmiş sular vasitəsilə yayılan xəstəliklərdən dünyasını dəyişmişdir. İnkişaf etməkdə olan dövlətlərdə kanalizasiya sularının 90%-nin, sənaye tullantılarının isə 70%-nin təmizlənmədən ətraf mühitə axıdılması üzündən şirin su mənbələri sürətlə çirklənməkdədir. ABŞ, Çin və Hindistan kimi iri regionlarda yeraltı su mənbələrinin istehlakı və bərpası arasında tərs mütənəsiblik Kolorado, Xuanxe kimi iri çayların sürətlə qurumasına səbəb olmuşdur⁷. ABŞ-da şirin su hövzələrinin 40%-i sənaye, məişət və kənd təsərrüfatı tullantıları ilə, ağır metallarla çirkləndiyindən istifadə üçün yarasız vəziyyətə düşmüş, Kaliforniya ştatında içməli suyun norma ilə bölüşdürülməsinə başlanılmışdır. Çin Xalq Respublikasında çayların 90%-i istifadə üçün yarasızdır. Ölkənin 600 şəhərindən 550-nin əhalisi davamlı olaraq içməli su qıtlığından əziyyət çəkir. Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının məlumatında bildirilir ki, su qıtlığı ilə üzləşən ölkələrdə malyariya, vəba, tif, dizenteriya,

6 <http://www.unepcom.ru/news/news2012/335-120312wwf6.html>

7 <http://www.un.org/russian/events/water/facts1.htm>

poliomielit, şistosomoz, drakunkulez kimi ağır xəstəliklərin yayılma səbəblərinin 80%-i məhz əhalinin çirkənlənmiş su mənbələrindən istifadəsi ilə bağlıdır⁸.

1. Bu gün Aralıq dənizi sahillərində də belə bir mənzərəni müşahidə etmək mümkündür⁹.
2. İndoneziyanın Yava adasındakı Sitarium çayı tamamilə məişət tullantıları ilə örtülmüşdür.¹⁰

Himalay dağlarındakı buzlaqların sürətlə tükənməsi (*ümumi sahəsi 8 dəfə azalmışdır*) nəticəsində bir sıra dövlətlərin əsas şirin su mənbəyi olan Qanq, Hind və Brahmaputra kimi iri transsərhəd çaylarının gələcəkdə mövsümi axarlara çevrilməsi, ətraf ərazilərin isə səhrələşməsi gözlənilir. Kəskin su münəqişəsi içərisində olan Qazaxıstan və Qırğızıstanı təmin edən çayların mənbəyi olan Alatau dağ silsiləsinin buzlaqları da 2030-cu ilədək tamamilə əriyəcəkdir. Azərbaycanda da buzlaqların azalması tendensiyası müşahidə olunur. Son dövrlərdə Quba rayonu ərazisindəki buzlaqların həcmi 50% kiçilmişdir. Bu isə həmin mənbələrdən qidalanan dağ çaylarında və göllərdə su ehtiyatına mənfi təsir göstərəcəkdir.

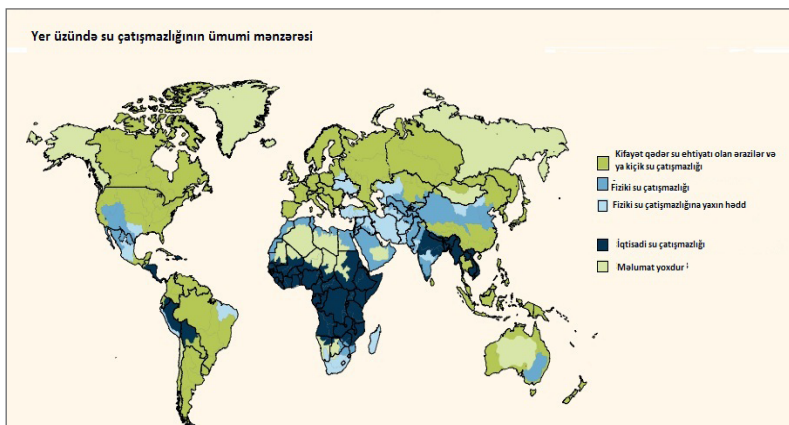
1993-cü ildə Türkiyədə baş vermiş güclü quraqlıq üzündən rəsmi Ankara qonşu Bolqarıstandan 16 milyard m³ şirin su almaq məcburiyyətində qalmışdır. Zəngin su ehtiyatlarına malik dövlətlərdən Kanada davamlı olaraq ABŞ-nin Şimal ştatlarına, Svazilənd Krallığı Cənubi Afrika Respublikasına, Nepal dövləti Hindistana içməli su satmaqdadır. Mütəxəssislərin qənaətinə görə, yaxın gələcəkdə kənd təsərrüfatı, ərzaq və sənaye məhsullarının yetişdirilməsində və emalında istifadə olunan suyun miqdarı onların satış qiymətlərinin müəyyənləşdirilməsinə öz təsirini göstərəcəkdir. 2050-ci ilədək bəşəriyyətin ərzaq məhsullarına tələbatının indiki ilə müqayisədə 70% artacağı, hazırda dünya üzrə istehlak

8 А.Баер. «Не всем хватает воды? Доступность питьевой воды: нынешняя ситуация». <http://diamt.ru/6/36>

9 Загрязнение океанов. <http://tts.ulsu.ru/sites/oceans/curse.html>

10 «Цитарум: задыхающаяся река», <http://ecoleaks.info>

olunan şirin suyun 80%-nin kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına sərf edildiyi və yaxın gələcəkdə bu rəqəmin 90%-i ötəcəyi gözlənilir. İnsan orqanizminin tələb etdiyi gündəlik içməli su ehtiyacı adambaşına 4-5 litrə bərabər olduğu halda, onun sutkalıq ehtiyaclarının ödənilməsi, o cümlədən sanitariya-gigiyena tədbirləri, zəruri ərzaq və sənaye məhsullarının istehsalı üçün 2000-5000 litr su işlədilir. Məsələn, bir kiloqram taxılın və düyünün yetişdirilməsi üçün müvafiq olaraq 1500 və 1000-3000 litr, bir kiloqram mal əti istehsalı üçün 15000 litr şirin su tələb olunur¹¹.

Mənbə: BMT-nin su ehtiyatlarının vəziyyətinə dair hesabatı (IV nəşr, I cild, 2012-ci il)¹².

Dünyanın ən böyük ərzaq məhsulları istehsalçılarından olan İsveçrənin «Nestle» şirkətinin direktorlar şurasının sədri Piter Brabek bu yaxınlarda dünyanın bütün şirin su ehtiyatlarının özəlləşdirilməsi barədə təkliflə çıxış etmişdir. Onun fikrincə, su mənbələrinin şəxsi mülkiyyətə verilməsi bu sahədə israfçılığın və təsərrüfatsızlığın qarşısının alınmasına imkan yaradacaqdır. Onu da əlavə edək ki, şirkət ümumi gəlirinin 8%-ni qablaşdırılmış şirin su satışından əldə edir. Bəzi Latın Amerikasılı ölkələrində su mənbələrinin özəlləşdirilməsi həqiqətən də israfçılığın miqyasını və su təchizatına ayrılan dövlət vəsaitinin miqdarını nisbətən azaltsa da, əhaliyə paylanan suyun keyfiyyətinin kəskin şəkildə pisləşməsi nəticəsində yoluxucu xəstəliklərin yayılması, uşaq ölümü və korrupsiya

11 http://www.unwater.org/statistics_sec.html

12 <http://www.un.org/ru/events/desertificationday/>

halları xeyli artmışdır. Braziliyada «Nestle» şirkətinin ölkənin su təsərrüfatına ciddi müdaxiləsi, San-Lorenzo şirin su mənbəyini inhisara alması əhalinin etirazına səbəb olmuş, yerli «Cidadãos pelas Águas» (*Vətəndaşlar su uğrunda*) təşkilatı bu şirkətin fəaliyyətini boykot etməyə çağırmışdır. Pakistanda isə «Nestle» şirkətinin iqtisadi maraqları - yeraltı şirin su mənbələrinin həddən ziyadə istismarı Bhati-Dilvan kəndinin suzuz qalmasına, su quyularının tamamilə qurumasına səbəb olmuşdur¹³.

Dünya Bankının sabiq vitse-prezidenti, BMT İnkişaf Proqramının keçmiş rəhbəri Kamal Dərviş və Cənubi Afrika Respublikasının sabiq maliyyə naziri Trevor Manuel bu qənaətdədirlər ki, qlobal su çatışmazlığının yaranması təkcə ekoloji problemlərlə əlaqələndirilməməlidir: **«Bu problemin arxasında əsasən qlobal su böhranı dayansa da, bu, bəzi hallarda siyasi mənafeələr, hakimiyyətin korporativ maraqları ilə də izah edilməlidir. Halbuki, hər kəsin təmiz içməli suyu münasib qiymətə əldə etməsi insan hüquqlarının ən başlıcası olmalıdır. Hökumətlər əhalini adambaşına gündəlik 20 litr təmiz içməli su norması ilə təchiz etməklə, su pulunu ödəmək imkanından məhrum olanların sudan ödənişsiz istifadəsinə şərait yaratmaqla bu hüququ tanıya bilər və onu tanımalıdırlar. Çox vaxt suyun qiyməti qüsurlu prinsip əsasında müəyyən edilir. Belə ki, insanlar yoxsullaşdıqca, onlar üçün suyun dəyəri də artır. Şəhər xarabalıqlarında məskunlaşan insanlar içməli su üçün dünya üzrə ən yüksək qiymət ödəyirlər. El-Salvador, Nikaraqua və Yamaykada yoxsullar gəlirlərinin 10%-ni su üçün ödəyirlər. Amma İngiltərədə orta ailənin ümumi gəlirinin 3%-dən çoxu su qəbzlərinin ödənilməsinə sərf olunanda, bunu «iqtisadi çətinlik» kimi dəyərləndirirlər»¹⁴.**

Xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, su təsərrüfatı korrupsiya hallarına ən çox məruz qalan sahələrdəndir. BMT İnkişaf Proqramının nümayəndələri (*United Nations Development Programme – UNDP*) dünya üzrə su sektoruna ayrılmış dövlət vəsaitinin 30%-nin korrupsiya cinayətləri yolu ilə məniməsənildiyini bildirirlər. Onların qənaətinə əsasən, vəziyyət bu şəkildə qalarsa, həmin məbləğ yaxın onillikdə 48 milyard ABŞ dolları həddinə çatacaqdır. Beləliklə, ümumdünya su çatışmazlığı problemi həm də su təsərrüfatının idarə olunmasında yaranmış böhranın və

13 <http://www.pravda.ru/economics/rules/monopolies/23-04-2013/1153426-voda-0/>

14 http://www.un-az.org/undp/doc/water_aze.pdf.

nöqsanların nəticəsidir¹⁵. Hindistanda hüquq-mühafizə orqanlarının müəyyən etdikləri korrupsiya hallarının 25%-i su təsərrüfatının, irriqasiya məqsədilə bağlanan qanunsuz müqavilələrin payına düşür. Çin Xalq Respublikasında su mənbələrinin istismarı sahəsində total korrupsiya hətta müvafiq qanunvericilik aktlarının qəbuluna və normativlərin müəyyənləşdirilməsinə ciddi təsir edə bilir. Belə ki, ölkədə şirin su ehtiyatlarının təmizliyinə dair ekoloji normaların tətbiqi məhz korrupsiya sayəsində dayandırılmışdır. Şərqi Avropa, Şimali Amerika və Yaponiyada da irriqasiya tədbirlərində, su şəbəkəsinin yaradılmasında, bələdiyyə ərazilərində su təsərrüfatının təşkilində, şirin su ilə əlaqəli müqavilələrin bağlanmasında hər il milyardlarla dollar məbləğində vəsait mənimlənilir. Suyun paylanması sahəsində korrupsiya halları özünü Meksikada daha qabarıq göstərir. Burada fermer təsərrüfatlarının 20%-i əkin sahələrinin suvarılması üçün nəzərdə tutulmuş su ehtiyatlarının 70%-ni inhisara almışdır.

Planetin 215 iri transsərhəd çayının mənbəyi, 300-dən çox yeraltı su hövzəsi cəmi bir neçə dövlətin nəzarəti altındadır. Rusiya, Braziliya, ABŞ, Kanada, qismən də Çin bu gün dünyanın ən zəngin su ehtiyatlarına malik olan və geosiyasi maraqların ödənilməsində hidrostrateji imkanlardan bəhrələnen dövlətlər sırasındadırlar. Qrenlandiya adasındakı buzlaqlara (2,6 milyon km³) sahib olan Danimarkanın da tezliklə bu siyahıya qoşulmaq imkanı vardır. Həmin ölkələrin yaxın perspektivdə əsas şirin su ixracatçılarına çevriləcəyi, dövlətlərarası münasibətlərdə şirin su amilinin müstəsna xarakter alacağı gözlənilir. BMT-nin məlumatına əsasən, milli su ehtiyatlarından adambaşına düşən payın miqdarına görə İslandiya irəlidedir - 609319 m³. Siyahıda ondan sonra Surinam (292566 m³), Konqo (275679 m³), Papua-Yeni Qvineya (166563 m³), Yeni Zelandiya (86554 m³) və Rusiya Federasiyası (31900 m³) gəlir. Ən ağır vəziyyət isə Küveytdə (ildə 11 m³), Misirdə (43 m³), Qəzza bölməsində (52 m³), Birləşmiş Ərəb Əmirliklərində (58 m³), Liviyada (113 m³), Səudiyyə Ərəbistanında (118 m³) və Malta adasındadır (129 m³).

İçməli su qıtlığı ilə üzləşən dövlətin onu xaricdən idxal etməsi nəzəri baxımdan mümkün olsa da, danışıqlar prosesində alıcı və satıcı ölkələrin hansı iqtisadi-siyasi şərtlər altında razılığa gələ biləcəyi məsələsi real gələcəkdə yeni siyasi qütbləşmə meyillərinin yaranacağından xəbər verir.

15 Проблема пресной воды. Глобальный контекст политики России. Экспертно-аналитический доклад. Московский государственный институт международных отношений – Университет МИД России МГИМО – Университет Москва 2011

Bu isə həmin ölkələrin, o cümlədən Azərbaycanın şimal qonşusu olan Rusiyanın xarici siyasətdə, xüsusilə Mərkəzi Asiyaya və Cənubi Qafqaza yönəlik hidrosiyasətdə daha effektiv təsir vasitəsinə malik olması deməkdir. Təsadüfi deyil ki, Rusiya Xarici İşlər Nazirliyinin Beynəlxalq Tədqiqatlar İnstitutunun hazırladığı analitik hesabatda yaxın gələcəkdə şirin su amilinin milli təhlükəsizliyin təminatında əsas şərtlərdən biri - **«lokal və regional munaqişələr zamanı qarşı tərəfi su təminatından məhrum etməyin sınılanmış vasitələrindən»** olacağı bildirilir. Eyni zamanda, su çatışmazlığı ilə üzləşən həmsərhəd MDB dövlətləri ilə münasibətdə (*Qazaxıstan, Türkmənistan, Özbəkistan, Azərbaycan, Ukrayna, Moldova*) yeni hidrostrategiyanın tətbiqi, «ortaq» (*transsərhəd*) su təsərrüfatının istifadəsi və qorunması üzrə vahid mərkəzdən idarə olunan inteqrasiya sisteminin yaradılması tövsiyə edilir: **«Əgər Rusiya hidroehtiyatlar uğrunda gedən qlobal rəqabətdə öz su ehtiyatlarından düşünülmüş və məqsədli şəkildə istifadə etməyi bacararsa, yaranmış vəziyyətdən bəhrələnmə və özünün milli maraqlarını ödəyə bilər»**¹⁶.

Şirin su ehtiyatları ilə zəngin dövlətlər

Nö	Ölkə	Ümumi su ehtiyatı (km ³)	Transsərhəd su axarlarında payı (%)
1	Braziliya	8 233	34,2
2	Rusiya	4 505	4,3
3	ABŞ	3 051	8,2
4	Kanada	2 902	1,8
5	İndoneziya	2 838	0
6	Çin	2 830	0,6
7	Kolumbiya	2 132	0,8
8	Peru	1 913	15,5
9	Hindistan	1 880	33,5
10	Konqo	1 283	29,9
11	Venesuela	1 233	41,4
12	Banqladeş	1 211	91,3
13	Birma	1 046	15,8

Dünya Təbii Ehtiyatlar İnstitutunun (*World Resources Institute*) hesabatlarında bu gün içməli su qıtlığından daha çox əziyyət çəkən 13 ölkə sırasında MDB dövlətlərindən Türkmənistanın ($206 m^3$), Moldovanın ($236 m^3$), Özbəkistanın ($625 m^3$) və Azərbaycanın ($972 m^3$) da adları vardır. 2025-ci ilədək cənub qonşumuz İran İslam Respublikasının da şirin su böhranı ilə üzləşəcəyi proqnozlaşdırılır. Urmiyə gölünün quruması ilə bağlı yaranan iqtisadi, sosial və siyasi problemlər bu prosesin getdikcə sürətləndiyini göstərir.

2. Su ehtiyatları və beynəlxalq hüquq

Dünya birliyi su ehtiyatlarının tükənməsi, çirkləndirilməsi və qeyri-rasional istifadəsi ilə bağlı qlobal risk ehtimallarını və reallaşmaqda olan proqnozları dəyərləndirərək, 1977-ci ildə ilk dəfə olaraq «həyəcan təbili»ni vurmuşdur. Həmin il Argentinanın Mar-de-Plata şəhərində Birləşmiş Millətlər Təşkilatının dünyanın su ehtiyatları üzrə Birinci Konfransı öz işinə başlamışdır. Konfransda hidroloji problemlərin qlobal xarakterini müəyyənləşdirmək və dəyərləndirmək, bu istiqamətdə dövlətlərarası əməkdaşlığın təməlini qoymaq, ən nəhayət, Beynəlxalq şirin su və sanitariya onilliyini keçirmək barədə qərar qəbul olunmuşdur. Bu baxımdan, 1992-ci ildə Dublin şəhərində təşkil edilmiş konfransın nəticələri də uğurlu olmuş, şirin su problemlərinin həlli istiqamətində beynəlxalq əməkdaşlığın ilk prinsipləri işlənib hazırlanmışdır. «Dublin prinsipləri» kimi tanınan həmin sənəddə Yer üzündə həyatın davam etməsi üçün müstəsna əhəmiyyət kəsb edən şirin su ehtiyatlarının məhdud həcmdə olması; su mənbələrinin istifadəsi və qorunmasının yalnız ümumi səylərlə mümkünlüyü; onun iqtisadi və sosial dəyər daşması və s. xüsusi vurğulanmışdır¹⁷. Elə həmin il Rio-de-Janeyro şəhərində BMT-nin ətraf mühitə dair konfransında üzv dövlətlərin hökumətlərinə milli su ehtiyatlarının müntəzəm monitorinqini və digər ölkələrlə qarşılıqlı məlumat mübadiləsini həyata keçirmək həvalə olunmuş, bu istiqamətdə müvafiq təlimatlar hazırlanmışdır. Sonralar ixtisaslaşdırılmış beynəlxalq təşkilatların informasiya bazasının əsasını təşkil edəcək bu məlumatlar ekspertlər tərəfindən qlobal və regional hidroloji vəziyyətin təhlili üçün mənbə rolunu oynamışdır. Nəticədə, 1996-cı ildə baş qərargahı Marsel şəhərində olmaqla, Ümumdünya Su Şurası (*The World Water Council*) fəaliyyətə başlamışdır. 2000-ci ildə -

17 Ю.Рысбеков. «О Дублинских принципах в контексте прав на воду и «товарности» воды», Научно-информационный центр МКБК, Узбекистан, <http://www.eccca-water.net>

BMT-nin Minilliyin Sammitində qlobal şirin su problemləri də geniş müzakirəyə çıxarılmışdır. Sammitdə qəbul olunmuş «Minilliyin inkişaf məqsədləri» adlı sənəddə «şirin su ehtiyatlarından daimi istifadə edə bilməyən, əsas sanitariya şəraitindən məhrum olan insanların sayının 2015-ci ilədək azaldılması» dünya birliyinə daxil olan 193 üzv dövlətin və 23 beynəlxalq təşkilatın başlıca hədəflərindən biri kimi göstərilmişdir¹⁸

Bəşər tarixi boyu su mənbələrinə nəzarət və onlardan istifadəyə dair təqribən 3600 müqavilə bağlanmışdır. Bu müqavilələrin böyük hissəsi transsərhəd dövlətlərin su sərhədlərinin müəyyənləşdirilməsinə, su hövzələrindən gəmiçilik və balıqçılıq məqsədləri ilə birgə istifadəyə aid idi. XX əsrin sonu XXI əsrin əvvəllərinin sosial və ekoloji çağırışları nəticəsində şirin su amili yeni hüquqi xarakter almış, iqtisadi-siyasi xüsusiyyətindən savayı humanitar mahiyyət də daşımağa başlamışdır. Maraqlıdır ki, şirin su ehtiyatlarının istifadəsinə və qorunmasına dair beynəlxalq hüquq sənədləri suyun inhisara alınmasına qarşı çıxaraq, onun bütün canlılara məxsus «sosial və mədəni nemət» olduğunu vurğulamaqdadır. BMT-in İqtisadi, Sosial və Mədəni Hüquqlar Komissiyasının 29-cu Sessiyasında (*noyabr, 2002-ci il*) qəbul edilmiş «İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında» Beynəlxalq Pakta dair Ümumi Qeydlərdə (*N^o15*) bildirilir: **«İnsanın sudan istifadə etmək hüququ hər kəsin iqtisadi və fiziki baxımdan gündəlik tələbatının ödənilməsi üçün kifayət miqdarda və maneəsiz olaraq içməli su ilə təmin olunmasını nəzərdə tutur. Adekvat miqdarda olan zərərsiz su susuzluqdan ölüm hallarının, keyfiyyətsiz sudan gündəlik istifadə nəticəsində xəstələnmə riskinin azaldılmasına, qida hazırlanmasına, şəxsi gigiyena və sanitariya məqsədli təsərrüfat tələblərinin ödənilməsinə yönəldilmiş zəruri amillərdəndir»**¹⁹. Həmin sənəddə o da qeyd olunur ki, «**Silahlı münaqişələr, fəvqəladə vəziyyətlər və təbii fəlakətlər zamanı insanın sudan istifadə hüququ tərəfdaş dövlətlərin qoşulduqları beynəlxalq humanitar hüquqdan irəli gələn vəzifələri özündə ehtiva edir. Bu vəzifələrə mülki əhalinin sağ qalması üçün əhəmiyyətli olan obyektlərin, o cümlədən içməli su ehtiyatlarının, içməli su**

18 Программа социально-экономического развития «Цели Развития Тысячелетия», <http://www.fondni.ru>

19 Sudan istifadəyə dair hüququn əsasları, maddə 1. http://www.worldwatercouncil.org/fileadmin/www/Programs/Right_to_Water.

təchizatı sistemlərinin, irriqasiya qurğularının qorunması, ətraf mühitin genişmiqyaslı, uzunmüddətli mühafizəsi, mülki əhalinin, döyüş əməliyyatları zonasında qalan dinc sakinlərin və hərbi əsirlərin adekvat miqdarda şirin suya tələbatlarının ödənilməsi də daxildir. Bütövlükdə, Pakt ilk dəfə olaraq, hər bir kəsin sudan istifadə etmək hüququnu insan hüquqlarınınin tərkib hissəsi kimi dəyərləndirmişdir. Belə ki, «insanın su hüququ onun həyatının və ləyaqətinin qorunmasına yönəldilmiş zəruri şərtlərdəndir. Bu hüquq digər insan hüquqlarının da təmin olunmasında vacib əhəmiyyətə malikdir»²⁰.

Beynəlxalq hüquq transsərhəd şirin su mənbələrinə, onların qorunmasına və istifadəsinə dair dövlətlərarası mübahisələri konsensus yolu ilə tənzimləyən və hamılıqla qəbul edilmiş prinsiplər əsasında ortaq normaları müəyyənləşdirən yeganə dinc vasitədir. Bir çox hallarda onun səmərəliliyi şübhə doğursa da, beynəlxalq sənədlərə əsasən, obyektiv su hüququnun əsas prinsipləri su ehtiyatlarından istifadənin ədalətli və tərəflər arasında razılaşıdırılmış qaydada bölgüsünün aparılmasını, bu sahədə qarşılıqlı faydalı əməkdaşlığın qurulmasını, informasiya mübadiləsinin və məsləhətləşmələrin aparılmasını, başqalarına zərər vurulmamasını, qarşı tərəfə ciddi sosial-iqtisadi, ekoloji təsir göstərə biləcək hidrotexniki tədbirlərin yolverilməzliyini və s. təklif edir. Təəssüf ki, bu müddəalar, eləcə də beynəlxalq hüququn «zərər vuran əvəzini ödəyir» prinsipi Birləşmiş Millətlər Təşkilatının digər vacib məsələlərə dair müddəaları kimi imperativ norma (*jus cogens*) deyildir və tövsiyə xarakteri daşıyır.

Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Nizamnaməsinə və beynəlxalq hüququn prinsiplərinə uyğun olaraq, bu birliyə üzv olan hər bir dövlət öz milli yurisdiksiyası və ya nəzarəti altında olan ərazilər çərçivəsində istənilən hidrotexniki fəaliyyət zamanı ətraf mühitə, eləcə də digər dövlətlərin əhalisinə və ərazilərinə zərər verməməlidir, ziyan vurulduğu təqdirdə isə hüquqi məsuliyyət daşmalıdır.

20 (yenə orada)

Somalidə su növbəsi. 2013-cü ildə Hindistanın Maharaştra ştatını çənginə almış quraqlıq son 40 ildə ölkənin ən böyük təbii fəlakəti kimi dəyərləndirilmişdir²¹. Ştatın su kanallarının indiki vəziyyəti²²

Xatırladaq ki, XX əsrin ortalarında transsərhəd suların istifadəsinə, idarə olunmasına dair hökumətlərarası müqavilələr bağlansa da, hamılıqla qəbul edilən və dövlətlərin su siyasətini tənzimləyən ümumi prinsip və normaları ehtiva edən universal beynəlxalq hüquq aktları hələ də mövcud deyildi. Su ehtiyatları, xüsusilə transsərhəd sular ətrafında yaranan münaqişələr «beynəlxalq su hüququnun» və ya «su ehtiyatlarına dair beynəlxalq hüququn» yaradılması zərurətini gündəmə gətirmişdir. Bu sahədə ilk və real addımı YUNESKO-da, Beynəlxalq Dənizçilik Təşkilatında, BMT-nin Ticarət və İnkişaf üzrə Konfransında və digər nüfuzlu qurumlarda məşvərətçi statusa malik olan Beynəlxalq Hüquq Assosiasiyası (*International Law Association*) atmışdır. Assosiasiya şirin su ehtiyatlarının istifadəsinə bilavasitə və ya qismən toxunan beynəlxalq normaları, su münaqişələrinə dair beynəlxalq məhkəmə

21 «Индия: засуха усугубляется коррупцией», <http://pasm.ru/archive/84092>

22 Nita Bhalla. «India's drought: A natural calamity or a man-made one?», <http://blogs.reuters.com/the-human-impact/2013>

təcrübəsinin qərarlarını, eləcə də su istifadəsi ilə bağlı dövlətlərarası əməlləri sistemləşdirərək «**Beynəlxalq çaylardan istifadə qaydaları**» adlı ilk sənəd hazırlamışdır. Həmin sənəd 1966-cı ildə Beynəlxalq Hüquq Assosiasiyasının Helsinki şəhərində keçirilmiş sessiyasında qəbul edilərək, sonralar «Helsinki qaydaları» adı altında tanınmışdır.

Sənəddə transsərhəd sulara nəzarət, onların çirklənməsinin qarşısının alınmasına, üzən nəqliyyat vasitələrinin hərəkət intensivliyinin tənzimlənməsinə, dövlətlərarası mübahisələrin dinc üsullarla həllinə və s. dair prosedur qaydaları da geniş əksini tapmışdır. Onun əhəmiyyətini artıran xüsusiyyətlərdən biri ilk dəfə olaraq, transsərhəd suların istismarının hüquqi rejiminin yaradılması üçün baza qismində «su ehtiyatlarından şüurlu və ədalətli istifadə» prinsipinin əsas götürülməsidir. Həmin prinsipə əsasən, hər bir dövlət öz ərazisindən keçən transsərhəd sulardan zəruri tələbatına görə istifadə etməli və bu zaman digər sərhəd dövlətlərinin də hüquqlarını nəzərə almalıdır. Bir müddət sonra Beynəlxalq Hüquq Assosiasiyası «Helsinki qaydaları»nı daha da təkmilləşdirərək, su hüququ ilə bağlı əlavə 14 təlimat hazırlamış, onları vahid sənəd daxilində toplamışdır. Yeni sənəd toplusunun ilkin variantı «**Beynəlxalq su ehtiyatlarına dair Beynəlxalq Hüquq Assosiasiyası qaydalarının konsolidasiyası**» (1999-cu il), daha təkmil forması isə «**Su ehtiyatlarına dair qaydalar**» (2004-cü il) adlandırılmışdır.

«Helsinki qaydaları»nın aparıcı müddəə və prinsipləri BMT-nin Avropa İqtisadi Komissiyasının (AİK) «**Transsərhəd su axarlarının və beynəlxalq göllərin mühafizəsinə və istifadəsinə dair**» **Konvensiyasının** (Helsinki, 1992-ci il) hazırlanmasında hüquqi baza rolunu oynamışdır. Çərçivə sazişi xarakterini daşıyan və «Su Konvensiyası» kimi tanınan sənəddən məqsəd su ehtiyatlarının (*çaylar, göllər və qrunut sularının*) ekoloji baxımdan əsaslandırılmış şəkildə idarə olunması və qorunmasının, su hövzələrinin sənaye, kənd təsərrüfatı və məişət tullantıları ilə çirkləndirilməsinin qarşısının alınmasının və məhdudlaşdırılmasının, transsərhəd su axarlarının idarə olunmasının ekoloji baxımdan əsaslandırılmasının, onun ədalətli və şüurlu şəkildə istifadəsi sahəsində regional əməkdaşlığın təmin edilməsidir. Lakin, su münaqişələrinin həllində, sudan istifadə normalarının müəyyənləşdirilməsində və ətraf mühitin qorunmasında müstəsna əhəmiyyətə malik Konvensiya qəbul edildikdən yalnız beş il sonra – 1996-

ci ildə qüvvəyə minmişdir. Qeyd edək ki, 1947-ci ildə regional forum kimi yaradılan və Avropa, Şimali Amerika, Mərkəzi Asiya ölkələrini, İsrail Dövlətini bir araya gətirən Avropa İqtisadi Komissiyası dünya və ayrı-ayrı ölkələr üzrə iqtisadi vəziyyətin təhlili, ətraf mühitin mühafizəsi, sənayenin, energetikanın, nəqliyyat sisteminin, ticarət əlaqələrinin inkişafı və s. məsələlərin həllinə yardım məqsədilə təsis edilmiş, beynəlxalq hüquq sənədlərinin hazırlanması, müxtəlif sahələr üzrə beynəlxalq norma və standartların müəyyənləşdirilməsi üzrə ixtisaslaşdırılmışdır²³.

Konvensiya ilə əlaqəli iki əlavə sənəd – «**Su və sağlamlıq problemlərinə dair**» və «**Transsərhəd sulara sənaye qəzaları nəticəsində dəyən ziyanə görə mülki məsuliyyət və kompensasiyalara dair**» (*Kiyev, 2003-cü il*) protokollar da qəbul olunmuşdur. Su ehtiyatları ilə əlaqəli ekoloji sistemlərin qorunmasının təşkilində, su təsərrüfatının səmərəli və ətraf mühitə zərər vurmada idarə olunmasının təkmilləşdirilməsində milli fəaliyyətə beynəlxalq hüquqi yardım xarakteri daşıyan «Su və sağlamlıq problemlərinə dair» Protokolun üstünlüyü onun insan sağlamlığının mühafizəsinə və əhalinin normal yaşayışı üçün zəruri olan təhlükəsiz içməli suyun bərabər bölüşdürülməsinə, hər bir şəxs üçün zəruri sanitariya şəraitinin yaradılmasına, əhalinin istifadə etdiyi şirin su mənbələrinə zərərli sənaye, kənd təsərrüfatı və məişət tullantıları axıdılmasının qarşısının alınmasına, çirklənmiş su vasitəsilə yayılan yoluxucu xəstəliklərə qarşı mübarizənin gücləndirilməsinə yönəldilmiş ilk beynəlxalq sənəd olmasıdır. BMT-nin Avropa İqtisadi Komissiyasının «Transsərhəd su axarlarının və beynəlxalq göllərin mühafizəsinə və istifadəsinə dair» və «Sənaye qəzalarının transsərhəd təsirinə dair» konvensiyalardan irəli gələn müddəalar əsasında hazırlanmış «**Transsərhəd sulara sənaye qəzaları nəticəsində vurulan ziyanə görə mülki məsuliyyət və kompensasiyalara dair**» Protokol isə tərəfdaş dövlətlərdən transsərhəd çaylarda sənaye qəzaları və ya təbii fəlakətlər nəticəsində zərərin aradan qaldırılmasında tərəfdaş dövlətlər arasında əməkdaşlığın qurulmasını, əhalinin və ətraf mühitin qorunmasını, bu tipli qəzaların qarşısının alınmasını, zərərin minimuma endirilməsini tələb edir. Belə ki, qəzaların risk dərəcəsinin aşağıya salınmasına, onların qabaqlanmasına, bərpa işlərinə istiqamətləndirilmiş tədbirlərin müəyyənləşdirilməsi əsassız ləngimələr və bəhanələr olmadan

23 <http://www.unece.org>.

birgə siyasət və strategiya əsasında həyata keçirilməlidir.

«Transsərhəd su axarlarının və beynəlxalq göllərin mühafizəsinə və istifadəsinə dair» Konvensiyanın 2-ci maddəsinə əsasən, sənədə qoşulan tərəflər ekoloji rejimi qorumaqla sərhəddən keçən su axarlarda zərərli təsirləri aradan qaldırmalı, su ehtiyatlarının ekoloji cəhətdən əsaslandırılmış və səmərəli idarə olunmasını, şüurlu və ədalətli istifadəsini təmin etməli, ətraf mühitin mühafizəsi, ekosistemin saxlanması və lazım olduqda bərpası üçün təxirəsalınmaz tədbirlər görməlidirlər. Konvensiyadan irəli gələn öhdəliklərdə göstəriləyi kimi, həmin fəaliyyət zamanı ehtiyat tədbirləri görülməsi zəruridir və transsərhəd sularla daşınan təhlükəli maddələrin mümkün təsiri barədə xəbərdarlıq etməli, bu sulara zərərli maddələr axdılsa, məsuliyyətli tərəf dəymiş ziyanın aradan qaldırılmasına çəkilən xərcləri ödəməlidir. Bundan başqa, sənədə qoşulan tərəflər yerüstü sulara kiçik mənbələrdən atılan tullantıların miqdarının hədd normasını da müəyyən etməli, kiçik və diffuzion mənbələrdən suya daxil olan təhlükəli maddələrin istehsalını, yaxud istifadəsini tamamilə və ya qismən qadağan etməli, ortaq şəkildə suyun keyfiyyət meyarlarını müəyyənləşdirməlidirlər. Helsinki Konvensiyasında o da bildirilir ki, sahilyanı dövlətlər transsərhəd zərərli təsirin aradan qaldırılması, məhdudlaşdırılması və azaldılması məqsədilə qarşılıqlı münasibətlərini və fəaliyyətlərini müəyyən edərək mövcud müqavilə və razılaşmalara dəyişikliklər etmək, əgər aralarında belə razılaşma yoxdursa, ikitərəfli və yaxud çoxtərəfli müqavilələr bağlamaq hüququna malikdirlər (2-ci hissə, «Sahilyanı tərəflərə aid müddəalar», 9-cu maddə). Tərəflər arasında yaranan münaqişələrin aradan qaldırılmasına gəldikdə isə, zərər çəkmiş dövlət ziyan vuran tərəfi Beynəlxalq Məhkəməyə və ya arbitraj məhkəməsinə verə bilər²⁴.

Konvensiyada bir tərəfin digərinə «əhəmiyyətli zərər vurmamasına», transsərhəd suların «ədalətli və şüurlu istifadəsinə» dair mühüm fəaliyyət prinsipləri ilə yanaşı, ümumi su ehtiyatlarının birgə mühafizəsi və idarə edilməsi, mübahisəli məsələlərin dinc üsullarla həlli, zəruri informasiya mübadiləsi və s. kimi universal qaydaların əksini tapmasına və qüvvəyə minməsindən 15 il keçməsinə baxmayaraq, ona qoşulan dövlətlərdən ibarət kvorumun (35 ölkə) hələ də əldə edilməməsi sənədin geniş tətbiqinə başlıca maneədir²⁵. Konvensiyaya qoşulmaqdan imtina edən dövlətlər, xüsusilə zəngin su ehtiyatlarına malik ölkələr

24 www.eco.gov.az/qanunlar/q29.doc

25 <http://untreaty.un.org/cod/avl/ha/clnuw/clnuw.html>

(MDB məkanında – Rusiya, Ermənistan, Gürcüstan, Qırğızıstan və Tacikistan) iddialarını subyektiv mülahizələrlə əsaslandırır, həmin sənədin «öz təbii sərvətlərindən istifadə etmək hüquqlarına qarşı yönəldiyini», ədalətli bölgü prinsipinin isə beynəlxalq hüquqda «hələ də müəyyənləşdirilmədiyini» bəhanə gətirirlər. Halbuki, onların iddialarının əksinə olaraq, transsərhəd su ehtiyatlarının ədalətli bölüşdürülməsi meyarı bütün hövzələr üçün eyni deyildir və hər bir su mənbəyinin ehtiyatlarına, istifadəçi dövlətlərin tələbatına, ekoloji tələblərə və digər parametrlərə uyğun müəyyənləşdirilir²⁶. Bu baxımdan, həmin dövlətlərin və ya onları istiqamətləndirən fəvqəlvüqəvələrin qeyri-konstruktiv mövqeyi, məsələn, MDB dövlətləri sırasından su çatışmazlığı ilə üzləşən və hidrosiyasi təsir vasitələrinə malik olmayan Azərbaycan, Ukrayna, Türkmənistan və Qazaxıstanın bu konvensiyaya qoşulması, digərlərinin isə «məsləhətləşmələri davam etdirməsi», əslinə qalsa, potensial su münaqişələrinə zəmin yaradır.

İmtinanın ikinci səbəbi isə, Konvensiyada su amilinin hidrosiyasi vasitə qismində istifadəsinə qarşı yönələn və transsərhəd hövzə dövlətlərinin su ehtiyatları vasitəsilə bir-birinə «əhəmiyyətli zərər vurmamaq» prinsipinin geniş əks olunmasıdır. Sənəddə bildirilir: «**Konvensiya iştirakçıları transsərhəd suların təmizlənməsinə və qonşu dövlətlərlə ümumi olan su ehtiyatlarının çirkləndirilməməsinə dair öz üzərlərinə beynəlxalq öhdəlik götürürlər**». Cənubi Qafqaz dövlətlərindən Ermənistanın bu sənədə qoşulmaması təkcə transsərhəd çaylara nəzarətin gücləndirilməsi meylləri ilə deyil, həm də Helsinki Konvensiyasından irəli gələn bu prinsipi dövlət siyasəti səviyyəsində pozması, transsərhəd su ehtiyatlarından istifadə kvotasının müəyyənləşdirilməsindən yayınması və Azərbaycan Respublikası ərazisinə daxil olan su axarlarının məqsədli şəkildə sənaye, kənd təsərrüfatı və məişət tullantıları ilə davamlı olaraq çirkləndirməsi ilə izah edilir. Regional su problemlərinin beynəlxalq normalar çərçivəsində həllinə çalışan Azərbaycandan fərqli olaraq, onun strateji tərəfdaşı olan Gürcüstanın müxtəlif bəhanələr (*iqtisadi çətinliklər, maliyyə çatışmazlığı və s.*) altında rəsmi Yerevanla eyni mövqeni bölüşməsi, ölkəmizdə aqrar böhran və ekoloji fəlakət üçün zəmin yaratması rəsmi Tbilisinin dostluq, qarşılıqlı faydalı əməkdaşlıq haqqında bəyanatları ilə bir araya sığmır. Azərbaycan və Gürcüstanın müvafiq dövlət strukturları

ətraf mühitin mühafizəsi, transsərhəd suların ekoloji monitorinqi, həmçinin Kür çayının çirklənmə səviyyəsinin qiymətləndirilməsi istiqamətində əməkdaşlıq etsələr də, hələlik əhəmiyyətli nəticə əldə olunmamışdır. Ermənistanın üçüncü bəhanəsi isə Gürcüstanla həmin sənədlərə qoşulacağı təqdirdə «zərər vuran ödəməlidir» prinsipi əsasında Azərbaycana dəyən maddi ziyanı görə daşımacağı məsuliyyətin labüdlüyüdür.

BMT-nin digər sənədi - «**Beynəlxalq su axarlarından qeyri-gəmiçilik məqsədləri ilə istifadə hüququ haqqında**» **Konvensiya** (*Nyu-York, 1997-ci il*) transsərhəd sulardan istifadə edən iştirakçı dövlətlər arasında münasibətləri tənzimləyən optimal maddi və prosesual normaları özündə əks etdirmişdir. Lakin, BMT-nin Baş Assambleyası 1997-ci ilin may ayının 21-də bu Konvensiyayı qəbul etsə də, səsvermənin nəticələrinə görə (103 «*lehinə*», 3 «*aleyhinə*» və 27 «*bitərəf*») hələ də qüvvəyə minməmişdir. BMT AİK-in «**Sənaye qəzalarının transsərhəd təsirinə dair**» **Konvensiyasında** (*Helsinki, 1992-ci il*) və həmin Konvensiyanın «**Transsərhəd sularda sənaye qəzalarının transsərhəd təsiri nəticəsində dəyən ziyanı görə mülki məsuliyyət və təzminata dair**» **Protokolunda** (*Kiyev, 2003-cü il*) dünya təcrübəsində ilk dəfə olaraq, transsərhəd sənaye qəzaları zamanı zərər çəkən subyektlərə (*su axarlarının aşağı hissəsində yerləşən hidrotexniki obyektlərə, balıqçılıq təsərrüfatlarına və s.*) dəyən ziyanın adekvat məbləğdə və təxirə salınmadan alınması hüququnu verməklə yanaşı, qəzaların qabaqlanması və ya onların nəticələrinin aradan qaldırılması məqsədilə tərəflər arasında əməkdaşlığın vacibliyini nəzərdə tutur. 2000-ci il avqust ayının 19-dan qüvvəyə minən Konvensiyayı dünyanın cəmi 34 dövləti, protokolu isə 24 ölkə ratifikasiya etmişdir. Bundan başqa, BMT AİK-in «**Transsərhəd kontekstində ətraf mühitə təsirin dəyərləndirilməsinə**

Gürcüstan ərazisindən təmizlənmədən birbaşa transsərhəd su obyektlərinə axıdılan tullantıların zərərli təsiri nəticəsində Kür çayında zərərli maddələrin miqdarı norma həddindən dəfələrlə yüksəkdir. 2012-ci ildə «Şıxlı-2» monitorinq məntəqəsində müşahidələr zamanı suyun tərkibindəki fenolun miqdarının normadan 6-8 dəfə, mis birləşmələrinin 4-5 dəfə, neft məhsullarının isə 2-3 dəfə artıq olması müəyyənləşdirilmişdir.

dair» Konvensiyasına (*Espo, Finlandiya, 1991-ci il*) 41, onun «**Strateji ekoloji dəyərləndirməyə dair» Protokoluna** (*Kiyev, 2001-ci il*) isə cəmi 37 dövlət qoşulmuşdur. Halbuki, bu sənəddə ətraf mühitə dəymiş ziyanın qiymətləndirilməsi və bu prosesdə ictimaiyyətin fəal iştirakının təmin edilməsi məqsədilə ilk dəfə olaraq, tərəfdaş dövlətlər üçün dəyərləndirmə proseduru hazırlanmışdır. Konvensiyaya Əlavədə (*Nº1*) zərərli transsərhəd təsirə malik fəaliyyət növləri və qurğular, o cümlədən neft emalı zavodları, iri diametrlili neft və qaz kəmərləri, istilik-elektrik və atom-elektrik stansiyaları, nüvə reaktorlu texnoloji qurğular, kimya sənayesi kombinatları, iri su bəndləri, su anbarları və s. müəyyənləşdirilmişdir. Qeyd olunmalıdır ki, SSRİ hökuməti 1991-ci il iyun ayının 6-da bu Konvensiyaya qoşulsa da, onun hüquqi varisi olan Rusiya Federasiyası sənədin ratifikasiya olunmasını hələ də ləngitməkdədir. Kanadalı alim və hüquq müdafiəçisi, dünya su ehtiyatlarının qorunmasında xidmətlərinə görə alternativ Nobel mükafatı laureatı Maud Berlou «Mavi müqavilə» kitabında su ehtiyatlarının inhisara alınmasına qarşı çıxaraq, qlobal su böhranını «Yer kürəsinə və bəşəriyyətə qarşı yönəldilmiş başlıca təhlükə» adlandırmışdır. Onun qənaətinə görə, genişmiqyaslı içməli su böhranının yaranmasının əsas səbəbləri total israfçılıq və ətraf mühitin çirklənməsi nəticəsində planetin şirin su fondunun tükənməsi, su mənbələrini nəzarətə götürən dövlətlərin siyasi və iqtisadi mülahizələr səbəbindən digərlərinin onlardan istifadəsini məqsədli şəkildə məhdudlaşdırmasıdır. M. Berlou yaranmış böhranın aradan qaldırılmasının ən optimal yolunu su ehtiyatlarının «**ümumbəşəri mülkiyyət**» elan olunmasında, dövlətlərarası «**qlobal su müqaviləsi**»nin bağlanması, «**su demokratiyası**»nın - bütün xalqların və dövlətlərin ortaq su mənbələrindən istifadə etmək hüququnun tətbiqində görür²⁷. Şirin su ehtiyatlarını ayıran sərhədlərin aradan qaldırılmasına dair M. Berlounun təklifi 2009-cu ildə İstanbulda keçirilmiş 5-ci Su Forumunda səsəndirilsə də, zəngin su fonduna malik olan və gələcəkdə bu ehtiyatlardan siyasi təsir vasitəsi kimi istifadə etməyi nəzərdə tutan dövlətlər, o cümlədən Rusiya Federasiyası tərəfindən ciddi narazılıqla qarşılanmışdır.

Mövcud su ehtiyatlarının qorunması hazırda Avropa Birliyinə daxil olan ölkələrdə ekoloji siyasətin prioritet istiqamətlərindən biridir. Bununla belə, məhz ayrı-ayrı dövlətlərin məsələyə fərdi yanaşmaları və korporativ maraqlar üzündən həmin ölkələrdə Avropanın su problemlərinə, xüsusilə

transsərhəd su axarlarına dair qəbul edilmiş milli qanunvericilik aktlarının icrası lazımi səviyyədə təmin edilməmiş, dövlətlərarası münasibətlərdə fikir ayrılıqlarına və qarşılıqlı ittihamlara səbəb olmuşdur. Mübahisələrə son qoyulması, su ehtiyatlarının idarə edilməsinin və mühafizəsinin balanslaşdırılmış normalar əsasında həyata keçirilməsinin təşkili məqsədilə Avropa Parlamenti və Avropa Şurasının 2000-ci il oktyabr ayının 23-də keçirilmiş iclasında yeni universal sənəd – **Su Çərçivə Direktivi** qəbul olunmuşdur. Avropanın istisnasız olaraq bütün yerüstü və yeraltı su ehtiyatlarının ekoloji təhlükəsizliyinin qorunmasına, suyun keyfiyyət göstəricilərinin yaxşılaşdırılmasına, istifadəsində səmərəliliyin yüksəldilməsinə, düzgün və açıq hidrosiyasət yürüdülməsinə, bu prosesə ictimaiyyətin cəlb edilməsinə və məlumatlandırılmasına, eləcə də, Aİ-yə üzv və üzvlüyə namizəd dövlətlərdə su ilə əlaqəli milli qanunvericilik aktlarının unifikasiyasına istiqamətləndirilmiş Su Çərçivə Direktivi dörd fəaliyyət prinsipini əsas götürmüşdür:

- 2015-ci ilədək Avropa məkanındakı şirin su ehtiyatlarının göstəricilərini universal «Yaxşı su» statusu səviyyəsinə qaldırmaq;
- bütün kateqoriyalara aid olan su obyektlərini zərərli təsirlərdən və israfçılıqdan qorumaq;
- bütün daxili və transsərhəd su axarlarının vahid plan çərçivəsində idarə olunmasını və bu sahədə əməkdaşlığı təmin etmək;
- su ehtiyatlarının idarə olunmasında ictimaiyyətin və qeyri-hökumət təşkilatlarının fəal iştirakına nail olmaq və s.

Qeyd edək ki, Avropa məkanında Su Çərçivə Direktivi ilə yanaşı, şəhərlərdə tullantı sularının təmizlənməsinə, içməli suya, çimərlik sularına və s. dair dörd əlavə direktiv də qəbul olunmuşdur.

İslam dinində su hüququ. Su şəriəti

Su ehtiyatlarının qorunması və onların birgə istifadəsinə dair müasir beynəlxalq hüquq sənədlərində təsbit olunmuş ümumbəşəri normaların ilk iştirakı «**Su şəriəti**» adlandırılan islam su hüququnda aydın müşahidə edilməkdədir. Maraqlıdır ki, «şəriət» anlayışının özü də ilkin etimoloji yozum baxımdan «su» kəlməsi ilə əlaqəlidir. Qədim ərəb dili lüğətlərində «şəriət» kəlməsi «su mənbəyi olan yerlər» kimi izah edilir. İslamaqədərk dövlətlərə aid şəriət qaydaları mahiyyət etibarını ilə

insanların su mənbələrindən istifadəsinə dair universal hüquq normaları toplusu olmuşdur. İslam dininə əsasən, su Allahın istisnasız olaraq bütün canlılara bəxş etdiyi qiymətli nemətdir. Qurani-Kərimdə su haqqında olan ayələrdə bildirilir: «**Biz göydən tərtemiz su endirdik**» (25:48); «**İçdiyiniz suyu gördünüzmü? Onu buluddan endirən sizsiniz, yoxsa Biz?! Əgər istəsəydik, onu acı edərdik**» (56:68-70), «**Allah bütün canlıları sudan yaratdı**» (24:45) və s.

İslam ehkamları insanların və bütün canlıların hər hansı bir şəraitdə və formada su içməsinin, əkin və bağların suvarılmasının məhdudlaşdırılmasını müsəlman üçün böyük günah kimi dəyərləndirir. Məhəmməd Peyğəmbər (s. ə. s.) şəxsi nümunəsində suya qənaət etməyə, israfçılığa yol verməməyə çağırırdı. Hədislərin birində hətta abdəst alarkən suya qənaət etməyi tapşırırdı: «Sən çayın kənarında da olsan, israfçılıq etməməlisən». Bundan başqa, su quyusunun tükənmədiyi,

İslam peyğəmbəri suyu satışı çıxarmağı yasaqlamış, su mənbələrini «sülh əraziləri» elan etmişdir.

suyun keyfiyyətinin pisləşmədiyi təqdirdə yenisini qazmaq qadağan edilirdi. **İslam peyğəmbəri suyu satışı çıxarmağı yasaqlamış, su mənbələrini «sülh əraziləri» elan etmişdir.** Hədislərdə o da deyilir ki, izafi suyu olub, lakin onu

susuz qalanlardan əsirgəyən kəs Allaha qarşıdır və Qiyamət günü Rəbb belələrindən üz döndərəcəkdir. İslam dinində su şəriəti iki əsas prinsipə söykənir:

- **Şəfa** – hətta müharibə şəraitində insanın özünün, himayəsində olanların və ev heyvanlarının maneəsiz olaraq sudan istifadə etmək hüququ;
- **Şirb** – hər kəsin öz əkin sahələrini, bağlarını suvarmaq hüququ.

Bu hüquqlar əsas etibar ilə, yeraltı və yerüstü su ehtiyatlarından səmərəli istifadə edilməsini, icma üzvləri arasında onların ədalətli bölüşdürülməsini və mülkiyyət formalarını əhatə edirdi. Şəriət qaydalarına görə, sahibi tərəfindən becərilməyən, suvarılmayan ərazi «ölü torpaq» hesab olunur və insan özünün istifadə etdiyi şəxsi qabdakı sudan başqa, heç bir şirin su mənbəyinə sahib ola bilməz. İslam dünyasında icmanın ümumi razılığı olmadan bir kimsənin su axarlarının istiqamətini

dəyişdirməsi yolverilməzdir. Bunu etmiş şəxsə ən ağır cəza verilirdi. XII əsrdə yaşamış salnaməçi Yusif Təvəsi «Müdrək fikirlər xəzinəsi» əsərində görkəmli sufi mütəfəkkiri Xoca Əhməd Yəsəvinin ailəsi ilə bağlı bir faciəli hadisəni xatırladaraq qeyd edir ki, onun 15 yaşlı oğlu icmadan xəbərsiz, xəlvəti olaraq bəndi açıb arxın suyunu öz əkin sahəsinə yönəltdiyi üçün edam edilmişdi.

Cənubi Qafqazda və Mərkəzi Asiyada geniş yayılmış «mirab» (*farsca: su ağası*) vəzifəsini daşıyan mütəbər və əhali arasında etibar qazanmış şəxs müasir terminologiya ilə desək, «su ombudsmanı», «su müfəttişi» funksiyalarını yerinə yetirir, sudan istifadə qaydalarının icrasına, su mənbələrinin təmizliyinə və qorunmasına ciddi nəzarət edir, tarla, bostan və bağın sahəsinə görə suvarma normalarını müəyyənləşdirir, su münəqışələrini tənzimləyir, su şəriəti qaydalarını pozanları cəzalandırırdı. Salsnamələrə əsasən, Xarəzmşah Məmun böyük mütəfəkkir Əbu Reyhan Birunini ölkənin bütün sularının mirabı təyin etmişdi.

3. Transsərhəd su axarları dövlətlərarası münəqışə mənbəyi kimi

Bu gün dünyanın bir sıra regionlarında müxtəlif cəlbedici adlar altında («*əlvan inqilablar*», «*ərəb baharı*» və s.) tətbiq edilən İdarəolunan Xaos Nəzəriyyəsinə əsasən, qapalı və ya yarımqapalı dövlət sistemlərində məqsədli şəkildə yeni attraktorların - «qıcıqlandırıcı mərkəzlərin» yaradılması həmin ölkədə və ya regionda sosial gərginliyin şiddətləndirilərək sosial aqressiya həddinə çatdırılmasında, kütləvi itaətsizliyin, süni münəqışələrin təzahüründə mühüm rola malikdir. Bu gün bir sıra ölkələrdə şirin su çatışmazlığının sürətlə sosial-siyasi problem xarakteri alması onu belə mərkəzlərin sırasına daxil edir. Qərb tədqiqatçılarından S.Hsianq, M.Burk və E.Migel şirin su ehtiyatlarının sosial-siyasi münasibətlərin kəskinləşməsinə, cəmiyyətdaxili sosial gərginliyin və eləcə də dövlətlərarası münəqışələrin yaranmasına birbaşa təsir göstərdiyini, ölkədə, regionda sosial sabitliyin şirin su təminatı kimi zəruri amildən də əhəmiyyətli dərəcədə asılılığını riyazi metodlarla sübuta yetirmişlər. Mütəxəssislər müxtəlif dövrlərə aid arxeoloji, kriminoloji, iqtisadi, coğrafi, tarixi, politoloji və psixoloji materiallar əsasında qlobal iqlim dəyişməsi, su ehtiyatlarının azalması ilə cəmiyyətdaxili

proseslər arasında riyazi müntənasibliyi müəyyənləşdirə bilmişlər. Çoxillik müşahidələr nəticəsində belə bir qənaətə gəlmişlər ki, iqlim göstəricilərinin, məsələn havanın orta temperaturunun normadan hətta bir dərəcə yüksəlməsi, sel və daşqınlara səbəb olan aramsız yağışların yağması və ya quraqlıqla müşayiət edilən ciddi şirin su çatışmazlığı sosial-siyasi münasibətləri kəskinləşdirərək onları idarəolunmaz həddə çatdırır. Yəni, zaman və məkan fərqiindən asılı olmayaraq, dünyanın bir sıra regionlarında sosial-siyasi və iqtisadi problemləri daha da dərinləşdirərək cəmiyyətdə natamamlıq kompleksinin dərinləşməsində, dövlət və hakimiyyət orqanlarına etimadsızlığın təlqin olunmasında, sosial aqressiyanın kütləvi ixtişaşlar, o cümlədən müxtəlif bəhanələr altında (*dini, siyasi, etnik*) münaqişələr şəkilində təzahüründə su çatışmazlığı amili mühüm rol oynamaqdadır. Bu zaman insanlar arasında zorakılıq hallarının 4%, cəmiyyətdaxili qarşıdurmaların intensivliyinin və sosial aqressiyanın isə 14% yüksəlməsi müəyyən edilmişdir. Belə olan təqdirdə, 2050-ci ilədək Yer üzündə havanın temperaturunun əlavə olaraq, 2-4 dərəcə artması su qıtlığının münaqişəyaradıcı funksiyasını artıracaq, ayrı-ayrı fərdlər, sosial, etnik, dini, siyasi qruplar və dövlətlər arasında münasibətlərə təsirsiz ötürməyəcək, son nəticədə qarşıdurmaları silahlı toqquşmalar həddinə çatdıracaqdır.²⁸ Şirin su çatışmazlığı məsələsinin sosial-siyasi problemlərə transformasiyası ehtimalları ilə bağlı digər faktları da gözdən keçirək: ABŞ hökumətinin rəsmi məlumatına görə, yaxın illərdə ölkənin 36 ştatı su çatışmazlığı problemi ilə üzləşəcəkdir. Bədbin proqnozlara əsasən, ABŞ-nin Kaliforniya ştatında cəmi 20 illik su ehtiyatı qalmışdır. Nyu-Meksika ştatının kənd təsərrüfatı və sənaye sahələri isə on ildən sonra susuz qalacaqdır. Hazırda quraqlıq Texas ştatı ərazisinin 81%-ni əhatə etmişdir. Birləşmiş Ştatlardakı çayların 40%-i, göllərin isə 46%-i sənaye və məişət tullantıları ilə o dərəcədə çirkləndirilmişdir ki, onların sularından nə balıqçılıq, nə də kommunal təsərrüfatda istifadə olunması mümkün deyildir. Böyük Göllərin sahillərində yerləşən səkkiz ştat isə su qıtlığı probleminin qarşısını almaq məqsədilə göl sularının kənar bölgələrə ixracını qadağan edən müqavilə imzalamışlar. Təbii ki, bu müqavilə digər ştatların əhalisinin ciddi narazılığına səbəb olmuşdur. Aparıcı neft ixracatçısı olan Səudiyyə Ərəbistanı su çatışmazlığı üzündən kənd təsərrüfatının taxılçılıq sahəsindən imtina etməyə

28 S.Hsiang, M.Burke, E.Miguel. «Quantifying the Influence of Climate on Human Conflict», <http://www.sciencemag.org/content/early/2013/07/31/science.1235367.short>

məcbur olmuşdur. Nəticədə, 2016-cı ildə ölkədə istehlak olunan taxıl bütövlüklə xarici ölkələrdən idxal olunacaq, zəngin neft ölkəsi ərzaq asılılığına düşəcəkdir. Çinin Şimal hissəsində qrunt sularının səviyyəsinin hər il bir metr aşağı düşməsi böyük ərazilərin səhrələşməsinə, kənd təsərrüfatı sahələrinin sürətlə azalmasına, işsizliyə və ərzaq məhsullarının qiymətlərinin yüksəlməsinə səbəb olacaqdır. Bəzi statistik məlumatlara görə, Çin çaylarının 80%-i o dərəcədə çirkləndirilmişdir ki, bu sularda ümumiyyətlə həyat əlaməti yoxdur. Belə suların məişətdə işlədilməsi əhalinin sağlamlığı üçün ciddi təhlükə mənbəyidir. Hindistanın isə yerüstü sularının 75%-i hazırda çirkab və kənd təsərrüfatı tullantıları ilə çirkləndirilmişdir. İnkişaf etməkdə olan Asiya, Afrika, Latın Amerikasını ölkələrində çirkabın və sənaye tullantılarının 90%-i təmizlənmədən su mənbələrinə axıtılır və onları istifadə üçün tamamilə yararsız vəziyyətə salır.²⁹

2012-ci ildə İsveçrənin Davos şəhərində keçiriləcək ənənəvi Dünya İqtisadi Forumu ərəfəsində yayılmış «Qlobal risklərə dair Hesabatda» (*Global Risks Report*) sülh və beynəlxalq təhlükəsizliyə qarşı yönəldilən 50 təhdidin başvermə ehtimalları təhlil olunmuş və proqnozlar verilmişdir. Dünyanın yüzlərlə eksperti – alimlər, iri iş adamları və siyasətçilər arasında keçirilmiş sorğunun nəticələrinə əsasən, maksimal bal toplayaraq bəşəriyyətin gələcək inkişafına mənfə təsir göstərə biləcək beş «mümkün neqativ effekt» müəyyən olunmuşdur. Onların arasında şirin su qıtlığı problemi də vardır:

- *sistemli maliyyə böhranı* – 4,8 bal
- *şirin su çatışmazlığı* – 3,99 bal
- *ərzaq böhranı* – 3,93 bal
- *dünya ölkələrində xroniki büdcə kəsiri* – 3,87 bal
- *enerji daşıyıcıları və ərzaq məhsulları qiymətlərinin ifrat dəyişkənliyi* – 3,81 bal³⁰.

ABŞ Müdafiə Nazirliyi Kəşfiyyat Departamentinin 2012-ci il mart ayının 22-də yaydığı bədbin məlumatda da bildirilir ki, bəşəriyyət yaxın on il ərzində silahlı münaqişələrin yeni tipi - hidromüharibələrlə üzləşəcəkdir. Departamentin proqnozlarında o da qeyd edilir ki, **<terror məqsədlərinin ödənilməsində su amilindən geniş istifadə**

29 <http://anvictory.org/blog/2011/09/21/25-priznakov-priblizheniya-uzhasayushhego-vodnogo-krizisa-globalnogo-masshtaba/>

30 <http://www.forbes.ru/sites/default/files/Riski-2012.pdf>

ehtimalları da getdikcə real xarakter alacaqdır». ABŞ Dövlət katibi Hilari Klinton bu məlumatı şərh edərkən bildirmişdir: **«Dünyada əhalinin sayı çoxaldıqca, suya tələbat da artacaqdır. Lakin, su ehtiyatları bu tələbatla ayaqlaşa bilməyəcəkdir... Bu çətinliklər həm dövlətlərin daxilində, həm də dövlətlər arasında sabitliyin pozulması riskini getdikcə yüksəldəcəkdir»**³¹. Birləşmiş Millətlər Təşkilatı ekspertlərinin proqnozlarına görə, 2020-ci ildən etibarən içməli su çatışmazlığı problemi istisnasız olaraq, dünyanın bütün ölkələrini məşğul edəcək, su ehtiyatlarının istisması və nəqli məsələləri regional və beynəlxalq münasibətlərin əsas predmetinə çevriləcəkdir. 2025-ci ildən isə yerüstü və yeraltı içməli su ehtiyatlarına, onların yerləşdikləri ərazilərə nəzarət uğrunda lokal qarşıdurmaların genişmiqyaslı silahlı münaqişələrə transformasiyası ehtimal olunur. BMT-nin İnsan İnkişafı Proqramında isə bildirilir: **«Bəlkə də bu təhdidlər bir qədər şişirdilir. Lakin, su zəminində sərhədboyu mübahisə və münaqişələr istisna olunmamalıdır. Su çatışmazlığı və onun bölüşdürülməsinin zəif mexanizmləri belə münaqişələr üçün real bəhanə ola bilər»**³².

Təhlillərə əsasən, bu gün Yaxın və Orta Şərq, Mərkəzi Asiya və Şimali Afrika regionları su qarşıdurmaları baxımından ən riskli ərazilər kimi dəyərləndirilir. ABŞ-nin «Foreing Affairs», «Los Angeles Times» və «The Nation» kimi nəşrlərinin silahlı münaqişələr üzrə şərhçisi, sülh və beynəlxalq təhlükəsizlik problemləri üzrə mütəxəssis Maykl Kler «Resurs müharibələri» kitabında qeyd edir ki, sənayedə nəzarətsiz tətbiq olunan istehsal texnologiyaları ətraf mühitə zərəri təhlükəli həddə çatdırmaqla qlobal böhran vəziyyətinin genişmiqyaslı hərbi-siyasi qarşıdurmaya – Üçüncü dünya müharibəsinə transformasiyası müddətini yaxınlaşdırır. Nəticədə, Yer üzündə təbii ehtiyatlar (*o cümlədən, şirin su ehtiyatları*) azalır, onların qiyməti isə sürətlə artır: **«Bu gün bütün aparıcı dövlətlər sakit və xəlvəti şəkildə təbii ehtiyatlar uğrunda müharibəyə hazırlaşırlar. Afrikayı, Yaxın Şərqi, İran körfəzindən Xəzər dənizindəkə olan əraziləri əhatə edəcək neft-qaz müharibələri baş qaldıracaq, Nil, Fərat, İordən, Fərat, Hind çaylarının su ehtiyatları uğrunda münaqişələr şiddətlənəcəkdir»**³³. Lakin ərəb dünyasında baş vermiş «əlvan inqilablar» bu regionda hidromünaqişələri bir qədər təxirə salmış, əvəzində Mərkəzi Asiya ölkələri – sabiq «qardaş sovet respublikaları» arasında «kətmən müharibələri»ni sürətlə aktuallaşdırmışdır.

31 <http://voprosik.net/voda-kak-strategicheskij-resurs>

32 Доклад о развитии человека. Изд. «Весь Мир», 2006

33 Klare M.T. «Resource Wars: The New landscape of Global conflict». New York, 2001

Rusiyalı tədqiqatçı Vadim Kaşirinin də qənaətinə görə, qlobal şirin su çatışmazlığı və elmi-texniki inkişaf şəraitində şirin su amilinin beynəlxalq münasibətlərə təsir imkanları getdikcə artmaqdadır. Və şirin su yalnız üç halda dövlətlərarası münasibətlərdə siyasi təsir vasitəsinə çevrilə bilər:

- ölkədə və ya regionda kəskin şirin su çatışmazlığı probleminin yaranması;
- tələb olunan miqdarda su ehtiyatlarının əldə olunmasının texniki baxımdan mümkünsüzlüyü;
- su strategiyasının icrasında dövlətin siyasi iradə nümayiş etdirməsi³⁴.

Qeyd olunduğu kimi, şirin su ehtiyatlarının sürətlə tükənməsi və mənbələrin çirkənlənməsi XXI əsrin geostrateji problemlərindən birinə, beynəlxalq təhlükəsizlik və ekoloji təhlükəsizlik sistemlərinin təminatında aparıcı amilə çevrilməkdədir. ABŞ prezidentinin su ehtiyatları üzrə sabiq köməkçisi Coys Starın hələ 1997-ci ildə söylədiklərini xatırlasaq, «**tezliklə Yer üzündə su təhlükəsizliyi məsələsi hərbi təhlükəsizliyi ciddi şəkildə əvəzləyəcəkdir**»³⁵. 2011-ci ilin sonunda Amerika xüsusi xidmət orqanlarının Neşvil şəhərində keçirilmiş xüsusi toplantısında ABŞ Kəşfiyyat Xidmətləri Birliyinin (*United States Intelligence Community, IC*) rəhbəri, Milli Kəşfiyyat Xidmətinin direktoru (*Director of National Intelligence, DNI*) admiral Maykl Makkonnel yaxın 20-30 il üçün proqnozlaşdırılan beynəlxalq münaqişələrin əsas səbəbinin məhz içməli su ehtiyatları olacağını və bu müharibələrin reallaşma ehtimalının artdığını bildirmişdir. M.Makkonnel genişmiqyaslı hərbi-siyasi qarşıdurmaların risk dərəcəsini yüksəldən amillər sırasında Rusiya, Çin və Hindistanın tədricən fəvqəldövlətlərə çevrilməsini, ayrı-ayrı dövlətlərin ortaq təbii şirin su ehtiyatlarını nəzarətə götürmək səylərini, Yer kürəsi əhalisinin sürətlə artımını, iqlim dəyişmələrini və təbii ehtiyatlar uğrunda mübarizənin daha radikal xarakter almasını göstərmişdir.

Birləşmiş Millətlər Təşkilatı ekspertlərinin proqnozları da təsdiq edir ki, 2020-ci ildən etibarən içməli su çatışmazlığı problemi ilə bağlı olan mübahisəli məsələlər regional və beynəlxalq münasibətlərin aparıcı predmetinə çevriləcəkdir. Belə ki, hazırda dünyanın 39 dövləti, o cümlədən Latviya, Slovakiya, Azərbaycan, Özbəkistan, Xorvatiya, İsrail, Rumıniya, Türkmənistan, Moldova, Özbəkistan və s. istehlak olunan suyun çox hissəsini transsərhəd axarlardan götürür. SSRİ-nin süqutundan sonra post-

34 В. Каширин. «Время гидрополитики, или Тайная власть воды». Изд. Линор, 2011
35 Postel Sandra. Last Oasis: Facing Water Scarcity. The Worldwatch Environmental Alert Series. New York, 1997

sovet məkanında baş verən geosiyasi proseslər nəhəng regionda energetika sahəsində formalaşmış münasibətlərə də öz təsirini göstərmiş, müttəfiq respublikalar arasında qarşılıqlı asılılıq prinsipinə söykənən iqtisadi əlaqələr, mərkəzi idarəetmə sistemi pozulmuş, ortaq (*transsərhəd*) su ehtiyatlarından, hidroenergetika potensialından birgə istifadə olunmasında ciddi siyasi-iqtisadi və sosial problemlər yaranmışdır. Bu baxımdan, postsovet məkanında olan dövlətlər və onlarla həmsərhəd ölkələr arasında aşağıdakı transsərhəd su axarlarının istifadəsi və qorunmasına dair müqavilələrin bağlanması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir: **Kür** - Azərbaycan, Türkiyə, Gürcüstan; **Araz** – Azərbaycan, Türkiyə, İran, Ermənistan; **Samur** – Azərbaycan, Rusiya; **Amudərya** – Tacikistan, Türkmənistan, Özbəkistan, Əfqanıstan; **Sirdərya** – Qazaxıstan, Qırğızıstan, Tacikistan, Özbəkistan; **Zərəfşan** – Tacikistan, Özbəkistan; **Psou** – Rusiya, Gürcüstan; **Buq** – Belarus, Ukrayna, Polşa; **Dauqava (Qərbi Dvina)** – Belarus, Latviya, Rusiya; **İrtiş** – Qazaxıstan, Çin, Rusiya; **Orxon** – Monqolustan, Rusiya; **Neman (Nyamunas)** - Belarus, Litva, Rusiya və s.

Postsovet məkanında transsərhəd su axarlarından asılılıq

Nº	Ölkə	Transsərhəd sulardan asılılıq (%)
1	Türkmənistan	97,1
2	Moldova	91,4
3	Özbəkistan	77,4
4	Azərbaycan	76,6
5	Ukrayna	62
6	Latviya	52,8
7	Belarus	35,4
8	Litva	37,5
9	Qazaxıstan	31,2
10	Tacikistan	16,7
11	Ermənistan	11,7
12	Gürcüstan	8,2
13	Rusiya	4,3
14	Estoniya	0
15	Qırğızıstan	0

Beləliklə, 2025-ci ildən sonra yerüstü və yeraltı şirin su ehtiyatlarına, onların yerləşdikləri ərazilərə nəzarət uğrunda lokal qarşıdurmaların genişmiqyaslı silahlı münaqişələrə transformasiyasına dair proqnozların reallaşmasının ilkin əlamətləri indidən müşahidə olunur. Məsələn, 2008-ci ildə Şri-Lankada etnik separatizm zəminində baş qaldırmış silahlı münaqişələrə əsas bəhanə 60 mindən çox sinqalı (*yerli xalq*) su ilə təmin edən su anbarı olmuşdur. Separatçı «Tamil İlam Azadlıq Pələngləri» ordusunun rəhbərliyi ölkə hakimiyyətini su bölgüsündə digər milli azlıqların hüquqlarını məhdudlaşdırmaqda ittiham edərək həmin hövzəni ələ keçirmiş, silahlı toqquşma mindən çox insanın ölümü ilə nəticələnmişdir. Bu münaqişə genişmiqyaslı hərbi əməliyyatlar üçün detonator rolunu oynamışdır³⁶. Yəmən Respublikasının hakimiyyəti isə fəlakət həddinə çatan su qıtlığı üzündən kənd təsərrüfatından tamamilə imtina etmək niyyətindədir. Bu gün Yəmən ərzaq məhsullarının 80-90%-ni xarici dövlətlərdən idxal edir. Ölkədə su kəmərləri şəbəkəsi fəaliyyətini dayandırmışdır. Əhalisi iki milyon nəfərə çatan Səna şəhərini su ilə təmin edən mənbələrin 6 ildən sonra tamamilə tükənməsi ehtimalı hakimiyyəti paytaxtın köçürülməsi məsələsinə baxmağa vadar etmişdir. Hazırda ölkənin 21 yeraltı su mənbəyinin 19-unda təbii bərpa prosesi dayanmışdır. «**The Times**» jurnalının yazdığına görə, bu gün Yəmən su uğrunda vətəndaş müharibəsi ərəfəsindədir.

Dünya Bankının hesablamalarına görə, qarşıdakı 30 il ərzində İordaniyada suya tələbat 20% çoxalsa da, adambaşına düşən su ehtiyatı kritik həddə – 91 m³-ə enəcəkdir. Su qıtlığı ilə üzləşən Səudiyyə Ərəbistanında tələbatın 2030-cu ilədək 500% artacağı, daha 20 il sonra isə bu göstəricinin iki dəfə də yüksələcəyi gözlənilir. Birləşmiş Ərəb Əmirliklərində duzdan təmizlənmiş dəniz sularının saxlanması məqsədilə yeraltı anbarların inşasına başlanılmışdır. Lakin, gözlənilən su böhranı zamanı həmin anbarlar əhalinin tələbatını cəmi üç ay müddətinə ödəyə biləcəkdir³⁷. 2010-cu il avqust ayının 8-də «**əl-İttihad**» qəzeti

Potensial su münaqişələri zonaları tədricən dünya xəritəsinin böyük hissəsini əhatə edir. Belə ki, 2040-cı ildə dünyanı bürüyəcək şirin su böhranı bütövlükdə planetin ərzaq bazarına, bir sıra dövlətlərin iqtisadi və siyasi vəziyyətinə ciddi təsir etməklə yanaşı, regionlarda ictimai-siyasi sabitliyin pozulması ilə nəticələncəkdir.

36 С.Жиглов, И.Зонн. «Борьба за воду», <http://www.psj.ru/>

37 <http://www.tbuild.ru/articles/blig.htm>

Birləşmiş Ərəb Əmirliklərinin global su böhranına hazırlaşması və dəniz sularının duzdan təmizlənməsi texnologiyalarının tətbiqinə əlavə olaraq 3,2 milyard ABŞ dolları ayırması, bu vəsaitə ölkə ərazisində 70 sutəmizləyici qurğunun inşa edilməsi planları barədə məlumat vermişdir. Bununla belə, bir m³ təmizlənmiş dəniz suyunun qiyməti 1,5 ABŞ dollarından az olmayacaqdır.

Səudiyyə Ərəbistanı, Küveyt və Birləşmiş Ərəb Əmirliklərinin əsas şirin su mənbəyi Fars körfəzinin duzdan təmizlənmiş sularıdır. Küveytin xarici işlər naziri Məhəmməd əl-Sabah müsahibələrinin birində demişdir: **«Körfəz bizim yeganə su ehtiyatı mənbəyimizdir. Əgər Fars körfəzində nüvə fəlakəti baş verərsə (İran və Qərbi dövlətləri arasında hərbi əməliyyatların başlanması ehtimalı nəzərdə tutulur), içməyə suyumuz olmayacaqdır»**³⁸. Xüsusilə vurğulanmalıdır ki, Qərbin Türkiyə, Suriya, İraq və İran əraziləri hesabına müstəqil «Kürdüstan dövləti» yaratmaq ideyasının arxasında bu torpaqlardakı zəngin yeraltı su mənbələrinə, eləcə də Dəclə və Fərat çaylarının su ehtiyatlarına nəzarəti mərkəzləşdirmək niyyəti də dayanır. Hazırda rəsmi İslamabad Hindistanı növbəti «su terrorizmində» - Hind çayı üzərində tikilən Nimu-Bazqo su elektrik stansiyasının istifadəyə verilməsi ilə Pakistanın əkin sahələrini susuz qoymaqda və ölkənin iqtisadiyyatını məqsədli şəkildə zəiflətməkdə ittiham edir. Yaxın Şərqi regionunda İsrail, İordaniya və Fələstin Muxtariyyəti ötən əsrin 40-cı illərindən indiyədək İordan çayının su ehtiyatlarının bölüşdürülməsinə dair hələ də ümumi razılığa gələ bilməmişlər. İordan çayının mənbəyinin yerləşdiyi Colan yüksəklikləri bu gün İsrailin işğalı altındadır. Səudiyyə Ərəbistanı və İordaniyanın ərazilərində olan ortaq yeraltı su yataqlarının da bu iki ərəb taxt-tacı arasında siyasi gərginliyə səbəb olacağı gözlənilir. İraq və Suriya isə Türkiyəni Dəclə və Fərat çaylarının su ehtiyatlarının böyük hissəsini mənimsəməkdə təqsirləndirirlər. Bundan başqa, kəskin şirin su problemi ilə üzləşən Türkmənistan, Qazaxıstan və Özbəkistan dövlətləri ilə böyük su ehtiyatlarına malik olan Qırğızıstan və Tacikistan arasında diplomatik «kətmən savaşı»nın dövlətlərarası münaqişələrə çevrilməsi ehtimalı sürətlə artmaqdadır.

BMT-nin İnsan İnkişafı Proqramının 2006-cı il üçün məruzəsində dünyanın 36 dövlətinin o cümlədən, **Azərbaycan, Latviya, Özbəkistan, Türkmənistan, Slovakiya, Ukrayna, İsrail, Macarıstan, Moldova və Rumıniyanın** içməli su ehtiyaclarının böyük hissəsinin transsərhəd su ehtiyatları və xarici ölkələrdəki su mənbələri hesabına ödənilməsi bildirilir. **Moldova, Rumıniya, Macarıstan, Türkmənistan** və daha 10 ölkədə

bu göstərici 75%-ə, **Azərbaycan, Latviya, Özbəkistan və Ukraynada** isə 50-70%-ə bərabərdir. Proqnozlara əsasən, 2025-ci ilədək 36 ölkədə yaşayan 1,4 milyard əhalinin içməli su çatışmazlığı və quraqlıq problemi ilə üzləşəcəyi labüddür. İlk mərhələdə Nil, Fərat və İordən çaylarında suyun səviyyəsinin kəskin şəkildə azalması üzündən Yaxın və Orta Şərq, Şimali Afrika dövlətləri – **İraq, İsrail, İordaniya, Suriya, Misir, Türkiyə, Sudan, Efiopiya** arasında hərbi münaqişələrin başlanacağı gözlənilir. İrtiş çayından cənuba doğru əlavə qolların çəkilməsinə dair rəsmi Pekinin planlarının reallaşdırılması **Rusiya, Qazaxıstan və Çin** arasında münasibətlərin pisləşməsinə gətirib çıxaracaqdır. Son illərdə ciddi quraqlıqla üzləşən **Somali, Efiopiya, Tunis və Mərakeş** bu gün təbii fəlakətin süni səbəblərini qonşu dövlətlərdə, xüsusilə Misirin ortaq yerüstü su ehtiyatlarını zəbt etməsində axtarırlar. Məruzədə o da bildirilir ki, 20 ildən sonra içməli su ehtiyatları ölkələrə əsas siyasi təzyiq vasitəsinə çevriləcək, ekstremist və separatçı qruplaşmaların diversiya aktlarının hədəfləri isə iri sənaye müəssisələri, neft mədənləri deyil, məhz şirin su mənbələri, kanal, su anbarları və bəndlər, sutəmizləyici komplekslər və nasos stansiyaları olacaqdır.

Birləşmiş Millətlər Təşkilatının ekspertləri XXI əsr hidromüharibələrinin əsas potensial zonaları qismində aşağıdakı transsərhəd su hövzələrini və onların ətrafındakı dövlətləri müəyyən etmişlər: **Türkiyə-Suriya, Türkiyə-İraq** (*Fərat və Dəclə çayları*), **Misir-Sudan, Misir-Efiopiya** (*Nil çayı*), **Türkiyə-İran** (*Araz çayı*), **İsrail-İordaniya-Suriya-Fələstin Muxtariyyəti** (*İordən çayı*), **Çin-Hindistan** (*Brahmaputra çayı*), **Banqladeş-Hindistan** (*Qanq çayı*), **Anqola-Namibiya-Botsvana** (*Okavonqo çayından Namibiya paytaxtına su kəməri çəkilişi planı*) və s. Hazırda **Çin və Hindistan, Rusiya və Çin, Mərkəzi Asiya dövlətləri** (*bir tərəfdə Tacikistan və Qırğızıstan, digər tərəfdə Qazaxıstan, Özbəkistan və Türkmənistan*) arasında yerüstü su ehtiyatlarından istifadəyə dair siyasi narazılıqlar yaranmaqdadır. Analoji problemin **Özbəkistan və Əfqanıstan** arasında yaşanacağı da ehtimal edilir. **İran İslam Respublikası** da Araz çayının çirklənməsinə dair Ermənistan və Azərbaycana öz iradlarını bildirir, digər tərəfdən ölkənin Şimal-Şərq ərazilərinin su təminatını yaxşılaşdırmaq məqsədilə Tacikistanla danışıqlar aparır. **Azərbaycanın** Kür və Araz çaylarına sənaye, kənd təsərrüfatı və məişət tullantıları axıdan **Ermənistan** və **Gürcüstana** iradları da əsaslıdır. **Ermənistan** isə Araz çayını məqsədli şəkildə zərərli kimyəvi maddələrlə çirkləndirməklə yanaşı, **Azərbaycanda** içməli su çatışmazlığını kritik

həddə çatdırmaq niyyəti ilə 2011-ci ildən etibarən qurumaqda olan Urmiyə gölünə Mehri yaşayış məntəqəsi istiqamətindən İran dövləti ilə birgə kanal çəkilişi təklifi ilə müraciətlər edir. Eyni zamanda, Türkiyəni Araz çayından sahil qumlarını daşımaqla ekologiyaya ciddi ziyan vurmaqda ittiham edir. Paralel olaraq, **Türkiyə Cümhuriyyəti** qonşu dövlətlərə hidrosiyasi və ekoloji təzyiqli potensialını nümayiş etdirmək üçün Kür çayı axarını Qara dəniz istiqamətinə dəyişmək planlarını açıqlamışdır.

MDB dövlətlərinin ərazisindən keçən bir sıra transsərhəd su axarlarının yenidən bölüşdürülməsi zəminində proqnozlaşdırılan qarşıdurmalar bu siyahıya daxil edilməsə də, onların başvermə ehtimalı böyükdür. Məsələn, transsərhəd **Kür, Araz** və **Samur** çaylarının ehtiyatlarından istifadəyə dair yeni və uzunmüddətli kvotaların müəyyənləşdirilməməsi, onların üzərində hidrotexniki qurğuların layihələndirilməsi və inşası **Türkiyə, Azərbaycan, Rusiya, Gürcüstan, İran** və **Ermənistan** arasındakı münasibətlərdə kəskinləşməyə səbəb olacaqdır. Potensial su münaqişələri zonaları dünya xəritəsinin böyük hissəsini əhatə edir.

BMT-nin Avropa İqtisadi Komissiyasının «**Transsərhəd su axarlarının və beynəlxalq göllərin mühafizəsinə və istifadəsinə dair**» **Konvensiyasına** (Helsinki, 1992-ci il) görə, «**transsərhəd sular**» anlayışı «iki, yaxud daha çox dövlətin sərhədlərini müəyyənləşdirən, bu sərhədlərdən keçən yerüstü və ya yeraltı sular» kimi izah edilir³⁹.

XX əsrin sonlarında və XXI əsrin ötən onilliyində içməli su ehtiyatları ilə əlaqədar baş vermiş münaqişələrin təhlili göstərir ki, bu qarşıdurmaların arxasında təkcə lokal iqtisadi-siyasi maraqlar deyil, fəvqəldövlətlərin, transmilli şirkətlərin, eləcə də separatçı-terrorçu qruplaşmaların mənafeləri də dayanır. Bu maraqların ödənilmə mexanizmləri əsasında hidromünaqişələri aşağıdakı tiplərə ayırmaq olar. Qeyd edək ki, bu tiplərin hər biri milli təhlükəsizlik mülahizələri baxımından Azərbaycan Respublikası üçün də təhdid xarakteri daşıya bilər:

- ölkədə və ya regionda yerüstü (*çaylar, göllər, su anbarları, bəndlər*) və yeraltı su ehtiyatlarının yerləşdiyi ərazilərin digər dövlət tərəfindən işğalı;
- geosiyasi mənafeələrin, lokal maraqların, eləcə də ərazi iddialarının ödənilməsində şirin su ehtiyatlarından köməkçi arqument kimi istifadə olunması;

39 <http://base.consultant.ru>

- hərbi əməliyyatlarda və ekstremist qruplaşmaların terror-təxribat aktlarında su obyektlərinin döyüş vasitəsi (*hidrosilah*) kimi tətbiqi (*qarşı tərəfin müdafiə sistemi və ya hücum planları üçün maneələrinin yaradılması, əhalinin məskunlaşdığı əraziləri zorən tərk etməsi məqsədilə süni sel və daşqınların törədilməsi, su hövzələrinin, içməli su şəbəkəsinin zəhərlənməsi və s.*);
- su ehtiyatlarından dövlət və regiona siyasi təzyiq vasitəsi kimi istifadə olunması (*ortaq çayların istiqamətinin dəyişdirilməsi, əlavə qolların çəkilməsi, onların üzərində su anbarları, bəndlər tikməklə digər ölkədə süni su böhranı zəminində sosial gərginliyin yaradılması*) və s.

Təsnifatdan aydın göründüyü kimi, şirin su ehtiyatları siyasi, iqtisadi, ekoloji təzyiq vasitəsi olmaqla, həm də effektiv döyüş vasitəsidir. İçməli su mənbələrinin ələ keçirilməsi, bəndlərin, kanalların dağıdılması, su quyularının zəhərlənməsi, mühasirədə olan yaşayış məntəqələrinin və hərbi hissələrin su ilə təminatının pisləşdirilməsi və s. düşmən üzərində qələbəni təmin edən səmərəli taktiki gedişlərdən hesab olunur. Bu vasitənin savaşa meydanlarında uğurlu tətbiqinə islam tarixində də rast gəlirik. Müsəlmanların məkkəlilərlə ilk silahlı qarşıdurması sayılan Bədr döyüşündə (*624-cü il mart ayının 17-də*) su quyularının qumla doldurulması yorğun məkkəlilərin döyüş əzmini xeyli zəiflətmədi. İkinci Dünya müharibəsinin sonunda - 1945-ci ilin may ayında Berlinə daxil olmuş sovet qoşunlarının yeraltı tunellər vasitəsilə şəhərdə irəliləməsinin qarşısını almaq məqsədilə almanlar Şpre çayı sularını metropolitenə yönəltmişdilər. Gürcüstan-Cənubi Osetiya münəqişəsi zamanı rəsmi Tbilisi Sxinvali şəhərinə içməli suyun verilməsini dəfələrlə məqsədli şəkildə dayandırmışdı. 2010-cu il iyun ayının 20-də terrorçu qruplaşmalar Kabardin-Balkar Respublikasındakı Baksan su elektrik stansiyasına hücum edərək, onu ələ keçirməyə cəhd göstərmişdilər. Ermənistanın işğalçı qüvvələri müntəzəm olaraq tutumu 560 milyon m³-ə çatan **Sərsəng su anbarından, Araz, Tərtər, Ağstafa** çaylarından Azərbaycana qarşı ekoloji və hidroloji təxribatların törədilməsində istifadə etməkdədirlər. 2003-cü il İraq müharibəsində ABŞ ordusunu və onun müttəfiqlərini narahat edən problemlərdən biri Səddam Hüseynin su bəndlərini partladaraq koalisiya qoşunlarının irəlilədiyi ərazilərdə

süni daşqınlar yarada bilmək təhlükəsi olmuşdur. 2001-ci il sentyabr ayının 11-də baş vermiş terror aktından sonra ABŞ Müdafiə Nazirliyi ölkənin içməli su şəbəkəsinin zəhərlənməsini daxili təhlükəsizlik üçün əsas təhdidlərdən biri kimi dəyərləndirmişdir. Həmin il təsis edilmiş Daxili Təhlükəsizlik Nazirliyinin aparıcı funksiyalarından biri su ehtiyatlarının, su ilə əlaqəli infrastrukturun terror aktlarından qorunmasıdır.

Son dövrlər ərəb dövlətlərində cərəyan edən sosial-siyasi proseslərdə «qlobal korporativ maraqlar», «milli su ehtiyatları» və «əlvan inqilablar» (*dövlət çevrilişi*) arasında bağlılıq da özünü getdikcə aydın şəkildə göstərməkdədir. Liviyada «ərəb inqilabının» başvermə səbəbləri içərisində ABŞ-nin və transmilli şirkətlərin bu ölkənin nəhəng yeraltı su ehtiyatlarına və başa çatdırılmaqda olan «**Böyük süni çay**» su **kəməri şəbəkəsinə** yiyələnmək planlarının da dayanması bu gün şübhə doğurmur. Beləliklə, «Liviya inqilabı» eyni zamanda, XXI əsrin ilk və hələlik ən ağır hidromüharibəsidir.

«Böyük süni çay» su kəməri şəbəkəsinin tikintisi və anbarları

Liviyanın cənubundakı Kufra, Sirt, Morzuk və Həmada yeraltı su yataqları ilkin hesablamalara görə, təqribən 35 min km³ ehtiyata malikdir. Nəzəri baxımdan, bu ehtiyatlar sahəsi Almaniyanın ərazisi ölçüsündə, dərinliyi isə 100 metr olan nəhəng yeraltı göl kimi təsəvvür edilir. Əgər Liviya Respublikasının mövcud neft ehtiyatı 3,5 trilyon ABŞ dolları məbləğində dəyərləndirilsə, içməli suyun xarici ölkələrə ən ucuz qiymətə satışından gözlənilən gəlir təqribən 10 trilyon dolları üstələməli idi. Bu isə faktiki olaraq, Liviyanın su amili vasitəsilə Şimali Afrika regionuna güclü təsir etmək imkanına malik fəvqəldövlətə çevrilməsi deməkdir. Hələ ötən

əsrin 80-ci illərində M.Qəzzafi təkcə öz ölkəsinin deyil, Misir, Sudan, Çad kimi dövlətlərin də şirin suya ehtiyaclarını ödəyəcək genişmiqyaslı layihənin - ümumi dəyəri 25 milyard ABŞ dolları olan «**Böyük süni çay**» kompleksinin reallaşdırılmasına başlamışdı. Yalnız Liviya dövlətinin vəsaiti hesabına maliyyələşdirilən, Şimali Afrikanın susuz regionlarını, yaşayış məntəqələrini, kənd təsərrüfatı və sənaye müəssisələrini fasiləsiz olaraq su ilə təmin edə biləcək bu layihə Qərbin regiondakı geosiyasi maraqlarına sarsıdıcı zərbə vurmuşdur. Belə ki, ABŞ ərəb ölkələrinin içməli su ilə təminatına dair fərqli plan tətbiq etmək niyyətində idi: Dövlət Departamentinin dəstəyi ilə Ümumdünya Bankının təklif etdiyi alternativ layihə zəngin yeraltı su yataqlarının istismarını deyil, Aralıq dənizi sularının sənaye üsulu ilə duzdan təmizlənməsini, Şimali Afrika ölkələrinə bir m³ suyun 4 dollara satışını nəzərdə tuturdu. Mütəxəssislərin hesablamalarına əsasən, bu layihənin reallaşacağı təqdirdə su kəmərləri şəbəkəsinin, sutəmizləyici və sutoplayıcı qurğuların tikintisinə qoyulan hər bir ABŞ dolları son nəticədə transmilli şirkətlərə 34 dollaradək gəlir gətirə biləcəkdi. Liviya isə həmin həcmdə suyu ərəb dövlətlərinə cəmi 30 sentə təklif edirdi. Bu baxımdan, vaxtilə YUNESKO-nun «dünyanın ən genişmiqyaslı irriqasiya layihəsi» adlandırdığı və tikintisi 28 il davam etmiş kompleksin ilk növbəsinin istifadəsi ilə Liviya «əlvan inqilabının» eyni vaxta düşməsinin və nəhəng hidrotexniki obyektin hazırda Qərb şirkətlərinin nəzarəti altına keçməsinin «adi təsadüf» olması şübhə oyadır.

4. Geosiyasətdə su ehtiyatlarının rolu

Nə su, nə də onun problemləri dövlət sərhədləri, etnik, dini, siyasi və xüsusilə, sosial hüduqlar tanıyır. Oklenddəki (ABŞ, Kaliforniya) Sakit Okean İnstitutunun prezidenti, ətraf mühitin qorunması və su ehtiyatları problemləri üzrə mütəxəssis Piter Qlik regionlarda və ayrı-ayrı dövlətlərdə bu ehtiyatların həcmi və silahlı münaqişələrin, o cümlədən ayrı-ayrı dövlətlər daxilində sosial aqressiyanın başlanılması ehtimalları arasında tərs mütənəsibliyin olması qənaətinədir: «**Su ehtiyatları nə qədər azdırsa, müharibələrin, hətta dövlət içərisində müxtəlif iqtisadi mənafeələr güdən sosial qruplar arasında qarşıdurmaların risk əmsalı da bir o qədər yüksəlir**». P.Qlik gələcəkdə su müharibələrinin

sınıfı mübarizəyə transformasiyası imkanlarını da istisna etmir⁴⁰. Qeyd olunduğu kimi, ötən əsrin ərazi və karbohidrogen mənbələri uğrunda münaqişələrinin tədricən hidromüharibələrə keçidi təhlükəli və idarəolunmaz həddə çatmaqdadır. Bu gün hər bir dövlətin su ehtiyatları onun iqtisadi və ərzaq təhlükəsizliyinin, enerji siyasətinin, bütövlükdə milli təhlükəsizlik mənafeələrinin təminatçısı olmaqla, ölkədə sosial-siyasi sabitliyin qorunmasında əsas amillərdən biridir. Sırr deyildir ki, XX əsrin ortalarından etibarən Yaxın Şərqi, Şimali Afrika, Mərkəzi Asiya və Cənub-Şərqi Asiya ölkələrinin təcrübəsi də göstərir ki, yoxsulluq, ərzaq çatışmazlığı, qiymətlərin artımı, işsizlik, korrupsiya və mütəşəkkil cinayətkarlığın şaxələnməsi kimi bir sıra aktual məsələlərin mənbəyində dayanan şirin su çatışmazlığı daxili siyasətə də güclü təsir göstərmək imkanına malikdir.

Sənayenin və aqrar sektorun inkişafı, əhalinin suya olan tələbatının sürətlə artması, daxili su mənbələrinin tükənməsi, quraqlıq hallarının intensivləşməsi daxili və dövlətlərarası hidromünaqişələr üçün yeni zəminlər yaratmaqdadır. Eyni zamanda, daxili hidroproblemləri aradan qaldırmaq və paralel olaraq, qonşu dövlətlərə siyasi-iqtisadi təsir imkanlarını artırmaq məqsədilə transsərhəd su ehtiyatlarına, orta q şirin su hövzələrinə və yeraltı yataqların yerləşdiyi torpaqlara yeni ərazi iddialarının konturları görünməkdədir. Belə ki, müasir dövrdə əsassız ərazi iddialarının bir çoxunun, o cümlədən Ermənistan-Azərbaycan,

Təkcə 2001-ci ildən 2013-cü ilin əvvəllərinə kimi Yer üzündə şirin su zəminində 41 lokal münaqişə, o cümlədən Asiyada - 6, Latın Amerikasında - 8, Afrikada - 11, Yaxın Şərqdə - 15 qarşıdurma əhalinin ən müxtəlif sosial təbəqələrini əhatə etmişdir.

Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin arxasında da rəsmi Yerevanın şirin su ehtiyatlarını nəzarətə götürmək planları gizlənməkdədir. Məsələn, Mərkəzi Asiya ölkələri içərisində zəngin şirin su mənbələrinə malik Tacikistan Respublikası hazırda bu üstünlükdən digər region ölkələrinə, xüsusilə ona ərazi iddiaları irəli sürən Özbəkistana qarşı siyasi və iqtisadi təzyiqli vasitəsi kimi istifadə etməkdədir. Tacikistanın Sərhədyanı Dövlətlərlə Əməkdaşlıq Assosiasiyasının nümayəndəsi Andronik Derenikyan rəsmi Düşənbənin hidrostrateji mövqeyini və gələcək planlarını belə bir «geosiyasi ironiya» ilə izah etməyə

40 «Нехватка воды в мире приводит к локальным военным конфликтам», <http://aquaalians.ru/>

çalışmışdır: «**Suyun yaxın dövrlərdə əmtəə xarakteri daşıyacağı labüddür. Bu zaman bir dövlət özünün su mənbələrinə qənaətlə yanaşacaq, digəri isə qonşusunun ehtiyatlarına iddialar irəli sürəcəkdir. Əgər təbiət ölkəmizə bol şirin su mənbələri verərək qonşuları bu nemətdən məhrum edib çətin vəziyyətə salıbsa, burada Tacikistanın heç bir günahı yoxdur**»⁴¹.

Yaxın Şərq. Təhlillərə görə, transsərhəd şirin su mənbələrinə nəzarət uğrunda münaqişələrin yaranması baxımından Yaxın Şərq və Mərkəzi Asiya ən riskli regionlar hesab olunur. Lakin Tunis, Misir və Liviyada baş vermiş «ərəb inqilabları», Suriyada cərəyan edən hadisələr, İran və Qərb arasında hərbi-siyasi qarşıdurmalar Yaxın Şərqdə hidromünaqişələrin vaxtını təxirə salsada, vəziyyət gərgin olaraq qalır. Yaxın Şərq regionunda İsrail, İordaniya və qismən də Fələstin Muxtariyyəti ötən əsrin 40-cı illərindən indiyədək İordan çayının su ehtiyatlarının bölüşdürülməsinə dair hələ də ümumi razılığa gələ bilməmişlər. İraq və Suriya Türkiyəni Dəclə və Fərat çaylarının su ehtiyatlarının böyük hissəsini mənimsəməkdə, İsraili isə İordan çayını inhisara almaqda və qonşu ölkələrdə süni su qıtlığı problemi yaratmaqda ittiham edir.

1990-cı ilin aprelinə Suriya və İraq Fərat çayının su ehtiyatlarının bölüşdürülməsinə dair imzaladıqları sazişə əsasən, hər biri müvafiq olaraq transsərhəd su axımının 42% və 58%-ni əldə etmişdir. Lakin, az keçməmiş Suriya sazişin şərtlərini birtərəfli qaydada pozaraq, Fərat üzərində Tabka su bəndini inşa etmiş, beləliklə, çayın İraqa aid hissəsində suyun həcmi kəskin şəkildə azalmış, ölkəyə daxil olan su axımı saniyədə 920 m³-dən 197 m³-ə enmişdir. Dəməşqin bu hərəkətinə etirazını bildirən rəsmi Bağdad hərbi vəziyyət elan edərək, quru qoşunlarının bir hissəsini Suriya-İraq sərhədinə cəmləşdirmişdir. Suriya isə öz növbəsində İraqın “əzələ nümayişi”nə cavab olaraq, suyun həcmi daha da azaltmış və yalnız bölgədə kənd təsərrüfatı işləri başa çatdırıldıqdan sonra bərpa etmişdir.

2011-ci ildən Suriyaya nüfuz etdirilən «ərəb baharı» da ölkənin onsuz da məhdud su ehtiyatlarına və şəbəkəsinə sarsıdıcı zərbə vurmuşdur. Piter Qlik Bəşər Əsəd rejiminə qarşı mübarizənin şiddətlənməsini maraqlı bir «təsədüflə» - 2011-ci ildə Suriyanı çənginə almış quraqlığın ölkədə yaratdığı sosial gərginliklə əlaqələndirir: «**İsrail və Suriya arasında**

41 <http://www.nr2.ru/moskow/184821.html>

olan münaqişənin nəticələri sosial gərginliyi xeyli artırmışdır. Su və onun ehtiyatları bu ölkələrin münasibətlərinə təsir göstərmişdir. **Vətəndaş müharibəsi başa çatdıqdan sonra ölkə susuzluq problemi ilə qarşılaşacaqdır»⁴²**. Hələlik isə BMT-nin Uşaq Fondu - UNICEF həyəcənla bildirir ki, münaqişə üzündən Suriyanın şirin su ehtiyatları təqribən 30% azalmışdır. Eyni zamanda, içməli suyu zərərli maddələrdən və yoluxucu xəstəlik daşıyıcılarından təmizləyən preparatların istehsalı tamamilə dayandırıldığı üçün epidemioloji risk ehtimalı sürətlə artmaqdadır. **«Dörd milyondan çox suriyalı (onların yarısı uşaqlardır) su çatışmazlığından əziyyət çəkir. Döyüş əməliyyatları rayonlarında yaşayan əhali gün ərzində 25 litr, bəzən isə cəmi 10 litr su əldə edə bilir »⁴³**.

Proqnozlara əsasən, əgər Yaxın Şərqdə demoqrafik artım, kənd təsərrüfatı sahələrinin genişləndirilməsi və sənayenin inkişafı sürətlə davam edərsə, 20-30 ildən sonra İsrail və İordaniyanın bütün şirin su

ehtiyatları yalnız və yalnız əhalinin içməli suya olan minimum tələbatının ödənilməsinə kifayət edəcəkdir⁴⁴. İsrail Dövlətinin prezidenti Şimon Peres «Yeni Yaxın Şərq» kitabında regionda kəskin su böhranının yaranması haqqında bunları yazır:

Vaxtilə İordaniyanın mərhum kralı Hüseyin demişdir: «İordaniyanı müharibəyə sövq edə biləcək yeganə səbəb onun suya olan ehtiyacıdır».

«Burada suya ehtiyac dörd əsas səbəbdən qaynaqlanır. Həmin səbəblər isə bunlardır - ətraf mühitdə baş verən təbii proseslər, əhalinin sürətli artımı, su ehtiyatlarından səmərəsiz istifadə olunması və ciddi düzəlişlərə ehtiyacı olan siyasət. Biz unikal bir vəziyyətin girovlarına çevrilmişik. Belə ki, regionda yoxsulluğun səviyyəsi yüksələn kimi, dərhal əhalinin sayı artmağa başlayır və nəticədə suyun miqdarı (adambaşına düşən pay) azalır. Bu isə öz növbəsində, yoxsulluğun daha da artmasının və əhalinin daha sürətlə çoxalmasının yeni mərhələsini yaradır». Ş.Peres hidromünaqişələrin yaranmasına dair bədbin proqnozlarını da diqqətə çatdırır: **«İsraildə sudan istifadəyə dair yürüdülmən milli siyasət**

42 «Нехватка воды в мире приводит к локальным военным конфликтам», <http://aquaalians.ru/>

43 Сирии грозит нехватка питьевой воды, бьют тревогу в ООН <http://www.newsru.com/world/08feb2013/water.html>

44 Н.Глебова. «Война из-за воды», <http://www.apn.ru/publications/article17290.htm>

qonşu dövlətlərin maraqlarını və gələcək nəsillərin tələbatını nəzərə almadan hazırlanmışdır... Əgər İsrail Dövləti Suriya, Livan və İordaniya ilə sülh müqaviləsi bağlamasa, İordan və Yarmuk çaylarının hövzələri yenidən müharibə ocağına çevriləcəkdir»⁴⁵.

Hazırda İsrail Dövləti və Fələstin Muxtariyyəti hər iki tərəf üçün ortaq olan su mənbələrindən istifadə edirlər. Onlardan biri İordan çayının Qərb sahilində yaşayan fələstinlilərin suya ehtiyacını ödəyən yeraltı su yatağıdır. Birtərəfli bölgüyə əsasən, yataqdan çıxarılan suyun 80%-i İsrailin, 20%-i isə Fələstinin payına düşür. Yürüstü su mənbəyi isə İordan çayı, onun qolları, Yarmuk çayı və Kineret gölüdür. Fələstin bu su ehtiyatlarından istifadə hüququndan demək olar ki, məhrumdur. Təsadüfi deyildir ki, su çatışmazlığı problemi İsrail və Fələstin arasında müxtəlif səviyyəli danışıqların əsas müzakirə mövzularından biridir. Fələstin 1967-ci ildə İsrail tərəfindən işğal olunmuş ərazilərdəki su mənbələrinin geri qaytarılmasına dair tələblər irəli sürsə də, rəsmi Tel-Əviv bu məsələnin ümumi təkliflər paketinə daxil edilməsinə uzun müddət etirazını bildirmişdir. Yalnız 1993-cü ildə Osloda keçirilmiş Fələstin-İsrail danışıqlarında Tel-Əviv bir qədər «yumşalaraq», sənədlərdə «Fələstinin su hüququ» ifadəsinin işlədilməsinə razılıq vermişdir. Bu baxımdan, həmin il sentyabr ayının 13-də münaqişə iştirakçıları arasında imzalanmış Vaşinqton Bəyannaməsini Fələstində su probleminin aradan qaldırılmasına dair danışıqların başlanğıcı hesab etmək olar. Lakin, bu sahədə də real nəticələr hələ əldə edilməmişdir.

Moskvadakı Yaxın Şərq İnstitutunun «Yaxın Şərq və Şimali Afrikadakı geosiyasi şəraitdə dəyişmələr haqqında» hesabatında (7-13 may 2012-ci il) da qeyd edilir ki, hələlik regionun ən sabit dövləti sayılan İordaniya ətrafında vəziyyətin mürəkkəbləşməsində, onun hərbi münaqişələrə cəlb edilməsində digər dövlətlərin ortaq su mənbələrini yenidən bölüşdürməsi səyləri, İordan və Yarmuk çaylarına nəzarət uğrunda İsrail-Suriya qarşılıqlı əsas rol oynayacaqdır⁴⁶. Lakin, Qərbin hərbi-siyasi dəstəyi ilə Suriyada Bəşər Əsəd rejiminə qarşı aparılan «əlvan inqilab» həmin qarşılıqlıların nəinki vaxtını təxirə salmış, hətta regionda hidrosiyasi üstünlüyə malik olan İsrailin mövqelərini daha da möhkəmləndirmişdir. Qeyd edək ki, İsrail Dövləti, Fələstin Muxtariyyəti və İordaniya Krallığının,

45 Ш.Перес. «Новый Ближний Восток», Издательство «Прогресс», Москва, 1994

46 <http://www.iimes.ru/rus/stat/2012/14-05-12c.htm>

qismən də Suriyanın şirin su ilə təchizatı transsərhəd İordan çayının ehtiyatlarından asılıdır. Hesablamalara əsasən, hazırda çay sularının ümumi həcmninin 98%-i Suriya, İsrail və İordaniya tərəfindən istifadə edilməkdədir. 2010-cu ildə baş vermiş quraqlıq nəticəsində İordanda su çatışmazlığı kritik həddə - 250 milyon m³-ə çatmışdır. 2011-ci ildən etibarən isə çayın cənub hissəsi qurumağa başlamışdır. Proqnozlara görə, gələcəkdə su ehtiyatının kəskin şəkildə azalması onun satış qiymətinin təqribən 40% artmasına, yeni hidromünaqişələrin yaranmasına səbəb olacaqdır.

Münaqişə doğuran İordan çayı

Ümumi uzunluğu 252 kilometrə çatan İordan çayı və onun qolları regionda «su müharibələrinin» əsas predmetidir. Tarixə «**Altıgünlük müharibə**» adı ilə düşən Ərəb-İsrail müharibəsinin (1967-ci il) əsas bəhanəsi də rəsmi Dəməşq, Əmman və Tel-Əvivin İordan çayının ehtiyatlarının bölüşdürülməsində razılıq əldə edə bilməməsi olmuşdur. Belə ki, İsrail ölkənin cənubundakı Naqev səhrasını məskunlaşdırmaq məqsədilə 1955-ci ildə İordan çayından istiqamətlənən **Ümumisrail Su Kəmərinin** tikintisinə başlamışdır. Suriya və İordaniya Tel-Əvivin razılaşdırılmamış hərəkətinə cavab olaraq, Yarmuk və Bənyas çaylarının istiqamətini dəyişmək, İordan çayının su ehtiyatlarına itirilmiş nəzarəti bərpa etmək üçün 1964-cü ildə yeni bəndin inşasına qərar vermişlər. Beləliklə, şirin su problemi İsrail və ərəb dövlətlərinin hərbi koalisiyası (*Misir, İordaniya, Suriya, İraq və Əlcəzair*) arasında hərbi münaqişənin

başlanmasında detonator rolunu oynamışdır. 1967-ci il iyun ayının 5-dən 10-dək davam etmiş hərbi əməliyyatlar nəticəsində İsrail mühüm, hərbi-strateji baxımdan əlverişli olan Colan yüksəkliklərini ələ keçirmiş, bölgənin əsas su ehtiyatlarına nəzarəti tamamilə öz əlinə almışdır.

Yeri gəlmişkən, İsrailin yürütdüyü hidrostrategiyada su çatışmazlığı ilə üzləşən dövlətlər üçün önəmli xüsusiyyətlər vardır. Məsələn, bu gün İsrail Dövlətinin şirin suya tələbatı ildə 1750-2000 milyon m³-ə bərabərdir. Bu həcm 70-75%-dən kənd təsərrüfatında, 20-25%-dən məişətdə, qalan 5-6%-dən isə sənayedə istifadə edilir⁴⁷. Ölkədə çirkab və sənaye suları texniki qurğular vasitəsilə təmizləndikdən sonra kənd təsərrüfatı sahələrinin suvarılmasına yönəldilir. Hazırda şirin suya qənaət və rəasional istifadə baxımından lider dövlət olan İsraildə əkin sahəri üçün ildə 250 milyon m³ çirkab təmizlənilir. Qonşu İordaniyada isə bu rəqəm hələlik 60 milyon m³-dir. Kənd təsərrüfatında, yaşıllaşdırmada müasir texnologiyalar, əsasən, damcılı suvarma metodu tətbiq edilir. İordan çayının suları isə yalnız qida sənayesi və məişətdə istifadə üçün nəzərdə tutulmuşdur. 2012-ci ilin məlumatına əsasən, hazırda İsrail Dövlətinin əhalisi 7 milyon 800 min nəfərdən ibarətdir. Onun təqribən 10%-i, yəni cəmi 800 min nəfər kənd təsərrüfatı işlərinə cəlb olunmuşdur. Hesablamalara görə, burada aqrar sektor işçilərinin hər biri 100 həmvətəninə kənd təsərrüfatı məhsulları ilə təmin etməyə qadirdir. Bu isə dünyada ən yüksək məhsuldarlıq göstəricisi sayılır. Müqayisə üçün: ABŞ-da bu rəqəm 1:79; Rusiyada 1:14,7; Çində isə 1:3,6-ya bərabərdir. Xatırladaq ki, SSRİ dönəmində kənd təsərrüfatı sahələrində suvarma sistemlərinin səmərəsinin artırılması dövlət planına daxil olunsada, gözlənilən nəticə əldə edilmirdi. Ərazisinin 20%-i əkin üçün nisbətən yararlı olan İsrail mütərəqqi kənd təsərrüfatı və suvarma texnologiyalarının tətbiqi sayəsində aparıcı dövlətlərdəndir. Məsələn, burada açıq sahələrdə hər hektardan 60-80 ton, istixanalarda isə 500 ton pomidor yığılır. Seleksiya yolu ilə yaradılmış yeni tərəvəz sortlarının, o cümlədən «Dezert svit» kimi pomidor sortunun yetişdirilməsində isə şirin sudan istifadə edilmir və tərəvəz sahələri yalnız dəniz suyu ilə suvarılır⁴⁸. Sənaye obyektlərində bir qayda olaraq, duzdan təmizlənmiş dəniz suyundan istifadə edilir və sonra yenidən filtrasiya olunaraq istehsal prosesinə qaytarılır. Xatırladaq ki, davamlı

47 http://www.mignews.com/news/economics/world/100510_12

48 <http://ava.md/021-ekonomika-i-biznes/04374-selskoe-hozyaistvo-izrailya--rukotvornoe-chudo.html>

olaraq su çatışmazlığı ilə üzləşən dövlətlərin bir hissəsi, o cümlədən bəzi Yaxın Şərq ölkələri tələbatın bir hissəsini duzdan təmizlənmiş dəniz suyu vasitəsilə ödəyirlər. Hər gün Yer üzündə təqribən 15,6 milyon m³ dəniz suyu təmizlənir. Həmin həcmə 24,4%-i Səudiyyə Ərəbistanının, 10,6%-i Birləşmiş Ərəb Əmirliklərinin, 9,1%-i Küveytin, 15,2%-i ABŞ-nin, 4,1%-i isə Yaponiyanın payına düşür⁴⁹. Suyun saflaşdırılması üzrə ən mükəmməl texnologiyaya malik olan İsrail Dövlətində 22 bölgəni əhatə edən 33 qurğu il ərzində 4 milyon m³ dəniz suyunu şirənləşdirir⁵⁰.

Hindistan və Pakistan. Hazırda bu dövlətlər arasında transsərhəd su ehtiyatlarına nəzarət uğrunda mübahisələr səngimir. Rəsmi İslamabad Hindistanı növbəti «su terrorizmi»ndə - Hind çayı üzərində tikilən Nimu-Bazqo Su Elektrik Stansiyasının istifadəyə verilməsi ilə Pakistanın əkin sahələrini məqsədli şəkildə susuz qoymaqda və onun iqtisadiyyatını zəiflətməkdə ittiham edir. Hazırda Dehli Pakistanın etirazlarına və beynəlxalq təşkilatların müraciətlərinə məhəl qoymadan Çınab çayından su payını artırmaq məqsədilə bu axarın üzərində tutumu 1,9 milyon m³ olan Baqlıxar su bəndi tikməyi planlaşdırır⁵¹. Təhlilçilərin qənaətinə görə, bu qarşıdurma Kəşmir probleminin sülh yolu ilə həllinə ciddi maneə olacaqdır. Pakistan parlamentinin Kəşmir məsələləri üzrə komitəsinin sədri Mövlana Fazlur Rəhman isə rəsmi Dehlinin «**işğal olunmuş Kəşmir ərazilərində bəndlər tikməklə Hind çayına dair Pakistan-Hindistan müqaviləsinin şərtlərini pozduğunu və bununla da münaqişə vəziyyəti yaratdığını**» bildirmişdir. Pəncab əyaləti Ticarət-Sənaye Palatasının rəhbəri Mian Anis Şeyx də Hindistanın hərəkətlərini «dövlət səviyyəsində dəstəklənən su terrorizmi», «milli təhlükəsizliyə təhdid» kimi qiymətləndirmişdir. Xatırladaq ki, 1960-cı ildə Beynəlxalq Yenidənqurma və İnkişaf Bankının vasitəçiliyi ilə Karaçi şəhərində Hindistan Respublikası və Pakistan İslam Respublikası arasında Hind, Celam, Çınab, Ravi, Satlec və Bias çaylarının su ehtiyatlarından istifadəyə dair müqavilə imzalanmışdır. Müqavilə təqribən 50 il ərzində həmin transsərhəd su axarlarından, xüsusilə Hind çayından istifadə normalarını müəyyənləşdirməklə yanaşı, onların üzərində hidrotexniki qurğuların tikintisi məsələlərini də tənzimləməyə imkan vermişdir. Maraqlıdır ki, həmin sənədə əsasən, Hind çayı mənbələrinin bütövlükdə Hindistanın nəzarəti altına keçməsi Pakistan üçün əlverişsiz olsa da, hətta hərbi

49 Worldwide Desalination Research and Technology Survey, 1994

50 U.S. Army Corps of Engineers, "Water in the Sand: A Survey of Middle East Water Issues", 1991

51 И.В. Жмуйда, М.Ю. Морозова. «Водные войны в Пакистане», <http://www.iimes.ru/rus/stat/2007/29-11-07.htm>

münaqişələr dövründə belə, nə Dehli, nə də İslamabad onun şərtlərini pozmuşlar⁵². Lakin hazırda vəziyyət tamamilə dəyişmişdir. Həm Pakistanın, həm də Hindistanın şirin suya ehtiyacı 3-3,5 dəfə artmışdır. Pakistan əmindir ki, «Nimu-Bazqo» SES-in istismara buraxılması Hindistana su ehtiyatları vasitəsilə İslamabada təzyiq imkanlarını artırmaqla Hind çayının su ehtiyatlarının kəskin şəkildə azalmasına, ölkədə quraqlığın baş verməsinə, şirin su qıtlığının yaranmasına, ölkə iqtisadiyyatının 25%-ni təşkil edən aqrar sektorun böhran vəziyyətinə salınmasına, milyonlarla insanın aclıq və səfalət içərisində yaşamasına səbəb olacaqdır. «Times of India» qəzeti Hindistandakı Energetika və Ətraf Mühitin Mühafizəsi Problemləri İnstitutuna (TERİ) istinadən bildirmişdir ki, yaxın on ildə su çatışmazlığı ölkədə fəlakət həddinə çatacaqdır. Hazırda su ehtiyatlarının 95%-i kənd təsərrüfatının ehtiyaclarına yönəldilsə də, onun 60%-i israfçılıqla sərf olunur. Əgər suya qənaət etmək və ondan səmərəli istifadəyə dair radikal tədbirlər görülməzsə, Hindistanın Şimal əraziləri təsərrüfatsızlıq üzündən 2050-ci ilədək qunt sularından tamamilə məhrum olacaqdır⁵³. Rəsmi Dehli isə Pakistanın bu fikirlərini «ucuz təbliğat», «su oğurluğunu örtbasdır etmək üçün məntiqsiz uydurmalar» adlandırmışdır. Ekspertlərin qənaətinə görə, Pakistanın narahatlığı ciddi əsaslara söykənir və bir müddətdən sonra ağır nəticələrini göstərəcəkdir: «**Hindistan inşa etdiyi bəndləri məhz məhsul yığıcı ərəfəsində su ilə doldurmaq niyyətindədir. Belə olan təqdirdə, Pakistanın təqribən bir aylıq su ehtiyatı mənimsəniləcəkdir. Bu isə bütün əkin sahələrinin məhv olması deməkdir**»⁵⁴.

Hindistan, Banqladeş və Çin. Qonşu dövlətlərin hidroproblemlərini nəzərə almadan müstəqil su siyasəti yürüdən Çin Xalq Respublikası uzunluğu 2900 kilometrə çatan Brahmaputra çayı üzərində indiyədək 10 bənd tikib istifadəyə vermişdir. Bundan başqa, daha 18 bəndin də inşasını sürətləndirmişdir. Həmin hidroqurğular da istismara buraxıldıqdan sonra Hindistanın Şimal-Şərq hissəsində və Banqladeşdə şirin su çatışmazlığı fəlakət həddinə çatacaqdır. Bu ölkələrin etirazlarına məhəl qoymayan Çin hökuməti hidroloji planlarına əlavə olaraq, mənbələrini Tibet dağlarından götürən 8-10 çayın da su axarlarını bəndlər vasitəsilə kəsmək, su ehtiyatlarını mənimsəmək niyyətindədir. Çin bu hərəkətlərini ölkənin Mərkəzi və Şərq regionlarında yerləşən susuz ərazilərində geniş

52 Ali, Saleem H. «Water Politics in South Asia: Technocratic Cooperation in the Indus basin and beyond». Journal of International Affairs, Spring, 2008

53 <http://www.agronews.ru/news/detail/15169/>

54 «New York Time», 20. 07. 2010, <http://www.centrasia.ru/newsA.php?st=1279876080>

suyarma şəbəkəsi yaratmaq planları ilə izah edir. Proqnozlara görə, 2030-cu ilədək bu ərazilərdə su çatışmazlığı 25%-ə çatacaqdır. Hindistanın Mubai (*keçmiş «Bombey»*) şəhərində yerləşən Strateji Proqnozlaşdırma Qrupunun rəhbəri Sandip Vaslikar «India Today» nəşrinə verdiyi müsahibədə bildirmişdir ki, «**Hazırda Çinin 6000 gölü tamamilə qurumuş, Sarı çayın (*Xuanxe*) mənbəyində suyun səviyyəsi 30% azalmışdır**»⁵⁵.

Rusiya və MDB dövlətləri. SSRİ-nin süqutu, müttəfiq respublikaların dövlət müstəqilliyi əldə etməsi postsovet məkanına «çoxvektorlu xarici siyasət» anlayışı gətirsə də, müxtəlif istiqamətlərə yönəldilmiş həmin şaxələr arasında Rusiya səmtinin prioritetliyi uzun müddət şübhə doğurmamış və dayanıqlığını saxlamışdır. Bunu «tarixi ənənələrə sədaqət» kimi təqdim edən Rusiya az sonra MDB-yə üzv dövlətlərin Qərbdə doğru istiqamətlənməsinə, xüsusilə əzəli rəqibi olan ABŞ ilə yaxınlaşmasına, «tarixi ənənələri pozan keçmiş müttəfiqlərinin» Moskvanın başı üzərindən beynəlxalq iqtisadi layihələrdə iştirakına, eləcə də Şimali Atlantika Alyansı ilə hərbi-siyasi əməkdaşlığına açıq qısqanclıq hissi ilə yanaşaraq, onları « korporativ maraqları regional mənafeələrdən üstün tutmaqda», «karusel siyasəti» yürütməkdə təqsirləndirməyə başlamışdır. Bir tərəfdən, fəvqəlgüclərin postsovet məkanında fəallaşması, regionda qütbləşmə meyillərinin və geosiyasi mənafeələrin toqquşması, digər tərəfdən həmin dövlətlər arasında münasibətlərin yeni, bəzən isə kəskin xarakter alması, bu ölkələrdə ciddi sosial-siyasi, iqtisadi problemlərin baş qaldırması rəsmi Moskvanı revanş götürməyə, «pozulmuş hüquqlarının» bərpası üçün radikal addımlar atmağa sövq etmişdir. Belə ki, keçmiş ittifaq dövlətlərinin mərkəzdənqaçma prosesi sürət götürdükcə, nostalji hisslər keçirən Rusiya vaxtilə SSRİ-nin müttəfiq respublikalara yönəlik «qarşılıqlı asılılıq» prinsipini reanimasiya edərək, onu xarici siyasət strategiyasının əsas amillərindən birinə çevirməyə başlamışdır. Bu baxımdan, MDB-nin üzvü olan dövlətlər arasında da su mübahisələrinin tənzimlənməsi, daha dəqiq desək, həmin qarşıdurmaların idarə olunması bu gün Rusiyanın yürütdüyü hidrostrategiyanın aparıcı istiqamətlərindəndir.

Hazırda bir sıra MDB dövlətləri arasında hidroenergetika qurğularına, transsərhəd su ehtiyatlarına nəzarət uğrunda yaranmış qarşıdurmaların hərbi münaqişələrə transformasiya ehtimalı Rusiya Federasiyasına geosiyasi maraqlarının ödənilməsi üçün əlverişli

55 Хэнк Пелисье. «Водяные войны — девять испытывающих жажду регионов, в которых вскоре возможно начало конфликтов», 'Transhumanity', США, noforum.ru

imkanlar açmışdır. Bu tipli imkanlardan bəhrələnən rəsmi Moskva sabiq SSRİ məkanına daxil olan dövlətləri özünün siyasi-iqtisadi maraqları çərçivəsində saxlamaq üçün yeni prioritet istiqamətlər müəyyənləşdirərək, «Avrasiya İttifaqı», «vahid gömrük sistemi», «vahid valyuta», «sərhədlərin birgə qorunması», «kollektiv təhlükəsizlik» kimi təşəbbüslərdən sonra transsərhəd su ehtiyatlarını və energetika sistemini nəzarətə götürmək məqsədilə aktiv fəaliyyətə keçmişdir.

Dövlət müstəqilliyi həm də onun iqtisadi müstəqilliyindən asılıdır. Rusiya siyasətçilərinin qənaətinə görə, bu gün Moskvanın qarşısında duran hidrostrateji vəzifələrdən biri su çatışmazlığı amili vasitəsilə həmsərhəd dövlətləri Rusiya Federasiyasının təsir dairəsində saxlamaqdır. Məsələn, «**Bu məqsədlə,**

şirin su ehtiyatlarının idarə olunması üzrə yeni əməkdaşlıq formaları, integrasiya sistemi yaradılmalı, «su birliyinə» üzv ölkələrin hər birinin daxili tələbatı ilə yanaşı, kollektiv maraqlar da nəzərə alınmalı, sudan istifadəyə dair regional və milli konsepsiyalar uzlaşdırılmalı, transsərhəd su axarlarına dair milli maraqlar vahid mənafehin təminatına yönəldilməlidir»⁵⁶.

Xatırladaq ki, Rusiya Federasiyasının

təşəbbüsü ilə 1992-ci ildə yaradılmış **Müstəqil Dövlətlər Birliyinin Elektroenergetika Şurasının** əsas vəzifələri sırasına MDB dövlətlərinin energetika sistemlərinin vahid şəbəkə daxilində birləşdirilməsi, qiymətlərin sinxronlaşdırılması, MDB məkanında vahid elektrik enerjisi bazarının yaradılması da daxildir. Onun mexanizmlərinin su satışmazlığı problemi ilə üzlən dövlətlərə münasibətdə tətbiqi isə «könüllü integrasiya prosesi»nin sürətlənməsinə zəmin yaradacaqdır. Moskvanın məqsədi rus şirkətlərinin iqtisadi müdaxiləsinə şərait yaratmaq, onları əməkdaşlığa vadar etmək, su ehtiyatları və hidroenergetika sistemi

Hazırda MDB dövlətlərinin bir hissəsinin – Ukrayna, Moldova, Azərbaycan, Türkmənistan, Qazaxıstan və Özbəkistan iqtisadiyyatının və sosial şəraitinin ən həssas bəndi onların malik olduqları məhdud su ehtiyatlarının əsasən transsərhəd su axarları hesabına formalaşmasıdır.

56 С.Чернявский. «Россия и современная гидрополитика». http://www.vestnik.mgimo.ru/files/17/02_Chernyavskiy.pdf.

üzərində nəzarəti ələ keçirməkdir. Rusiya Federasiyasının 2020-ci ilədək Milli Təhlükəsizlik Strategiyasında bildirilir: «**Rusiya iqtisadi inteqrasiyanın mərkəzi, iri hidroenergetika qurğularının tikintisi və istismarı, infrastrukturun yaradılması və s. üzrə birgə layihələrin, ilk növbədə regional əhəmiyyətli layihələrin reallaşdırılmasına vasitə olaraq, Avrasiya iqtisadi birliyinin möhkəmləndirilməsinə yardım edəcəkdir**» (maddə 14).

Sənədin 47-ci maddəsində isə aydın şəkildə göstərilir: «**...dünya və regional maliyyə bank sistemlərində yaranmış böhran, geniş tələbat duyulan xammal, energetika, su və ərzaq ehtiyatları uğrunda rəqabətin güclənməsi...Rusiyanın milli təhlükəsizliyinə təhdid ola bilər**»⁵⁷. Eyni fikrə Rusiya Federasiyası Xarici İşlər Nazirliyinin Beynəlxalq Tədqiqatlar İnstitutunun hazırladığı ekspert-analitik hesabatda da rast gəlirik. Sənəddə bildirilir ki, bu gün şirin su amili milli təhlükəsizliyin təminatında əsas şərtlərdəndir. Yəni, «**lokal və regional münaqişələr zamanı qarşı tərəfi su təminatından məhrum etmək sınıanmış təsir vasitələrindən biridir. Qlobal xarakter alan su təhlükəsizliyi məsələlərinin Rusiyaya da ciddi aidiyyəti vardır və yaranmış problemlər ölkənin su siyasətində ciddi düzəlişlər etməyi tələb edir. Belə ki, Rusiya Federasiyasının Su Strategiyası bir daha işlənməli, sənədin yeni redaksiyasında geosiyasetin daxili və xarici aspektləri bir-biri ilə üzvi şəkildə əlaqələndirilməlidir**». Ekspertlər həmsərhəd dövlətlərlə münasibətdə yeni hidrosiyasetin tətbiqini, su təsərrüfatının idarə olunmasına dair vahid inteqrasiya sisteminin yaradılması zərurətini də tövsiyə edirlər. Hesabatda o da vurğulanır ki, «**əgər Rusiya hidroehtiyatlar uğrunda qlobal rəqabət mübarizəsi şəraitində özünün su ehtiyatlarından düşünölmüş və məqsədli şəkildə istifadə olunmasını bacararsa, yaranmış vəziyyətdən bəhrələnmə və milli maraqlarını ödəyə bilər**»⁵⁸. Yeri gəlmişkən, MDB dövlətləri hökumət başçılarının 2012-ci ilin sentyabr ayında Yaltada keçirilmiş iclasında vahid elektrik enerjisi bazarının formalaşdırılmasına dair saziş gündəmə gəlmiş, lakin, yalnız altı ölkə – Rusiya, Ermənistan, Belarus, Qazaxıstan, Tacikistan və Qırğızıstan

57 «Стратегия национальной безопасности Российской Федерации до 2020 года», <http://www.scrf.gov.ru/documents/99.html>

58 http://www.ng.ru/ideas/2011-06-17/5_water.html

həmin sənədi imzalamışlar⁵⁹.

Rusiya Federasiyası özünün hidrosiyasi potensialına görə dünyada birinci üçlüyə daxil olan dövlətdir. Planetin ümumi şirin su ehtiyatlarının 1/5 hissəsi bu ölkənin ərazisindədir. Hesablamalara görə, bu ehtiyatların ümumi həcmi təqribən 97 min km³-ə bərabərdir və yalnız çay sularından adambaşına düşən illik pay 30 min m³-ə çatır. Rusiya ərazisində 2,5 milyon böyük və kiçik çay, 2 milyon göl və yüz minlərlə bataqlıq var. Təkcə Baykal gölündə (23,6 km³) Rusiyanın şirin su fondunun 80%-i cəmləmişdir. Bu isə dünyanın içməli su ehtiyatlarının 20%-i deməkdir. Hidrosiyasi perspektivə və qonşu dövlətlərə təsiretmə imkanlarına gəldikdə isə, Rusiya bu sahədə də geniş imkanlara malikdir. Azərbaycan, Ukrayna, Latviya və Moldovanın su ehtiyatlarının bir hissəsi bu ölkənin ərazisində formalaşır. Bundan başqa, rəsmi Moskvanın transsərhəd su axarlarının, yeraltı və yerüstü su ehtiyatlarının qorunması və səmərəli istismarı sahəsində qəbul etdiyi son qərarlar onun milli su fondunu xarici siyasət amillərindən birinə çevirmək niyyətindən xəbər verir.

Məsələn, bəzi Sibir çaylarının axarının bir hissəsinin Mərkəzi Asiya dövlətlərinə istiqamətləndirilməsi ideyasının reallaşdırılması zəngin neft, qaz, qızıl və s. yataqlarına malik olan, lakin su çatışmazlığından əziyyət çəkən Qazaxıstan, Özbəkistan və Türkmənistanı Rusiyanın milli maraqları çərçivəsində saxlamağa, regionda geosiyasi mövqelərini xeyli möhkəmləndirməyə imkan verəcəkdir. Eyni zamanda, Mərkəzi Asiyada su ehtiyatlarına nəzarət zəminində baş verə biləcək dövlətlərarası münaqişələrin nizamlanmasında da Rusiyanın «MDB-nin mirabı», «su ombudsmanı» kimi əhəmiyyəti xeyli yüksələcəkdir. Hələ 1868-ci ildə rus mühəndisi Y. Demçenko o dövrdə fantastik hesab olunan bir ideya - imperiyanın Cənub ərazilərinin suvarılmasını yaxşılaşdırmaq məqsədilə Ob-İrtiş su axarının bir hissəsinin istiqamətinin Mərkəzi Asiyaya doğru yönəldilməsini təklif etmişdi. Bu təklif 1948-ci ildə yenidən gündəmə gətirilmiş, onun texniki və iqtisadi baxımdan əsaslandırılması ittifaq

Qonşu dövlətlərin transsərhəd su axarları problemi onların Avrasiya İttifaqına cəlb olunması üçün Rusiyanın əlində əlavə təzyiq vasitəsinə çevrilməkdədir.

59 С.Смирнов. «Электронэнергетическая империя СНГ. Создание единого рынка - вопрос времени», http://expert.ru/kazakhstan/2007/32/energeticheskiy_rynok_sng/

əhəmiyyətli «Hidroenerjilayihə» Elmi-Tədqiqat İnstitutuna tapşırılmış, lakin tərtib olunan sənədlər maliyyə baxımından əlverişsiz sayılmışdır. 1987-ci ildə hazırlanan növbəti layihə də qəbul edilməmişdir. Bununla belə, 2002-ci ildə Moskva şəhərinin sabiq meri Y.Lujkov oxşar təkliflə – Şimal çaylarından Cənuba doğru istiqamətlənən, uzunluğu 2550 kilometrə, eni 16 metrə çatan, saniyədə 1150 m³ su nəql edə bilən kanalın çəkilişi barədə Rusiya prezidenti V.Putinə müraciət etmişdir. Bu dəfə isə layihə «Rusiyanın Şərq hissəsində ekoloji fəlakət yarada biləcəyi» ehtimalı ilə mənfi ictimai rezonans doğurmuşdur. Hesablamalara görə, Rusiya həmin kanal vasitəsilə Qazaxıstana, Türkmənistana və Özbəkistana ildə 15-20 km³ (*hər m³ - 25 sentə*) su satmaqla su magistralinin çəkilişinə sərf olunan maliyyə xərclərini qısa zamanda qaytara biləcəkdir. Lakin, layihənin perspektivlərinə baxmayaraq, Moskva onun reallaşdırılmasına tələsmir. Rusiya səbrlə Mərkəzi Asiyada şirin su böhranının, dövlətlərarası «kətmən müharibələri»nin daha da dərinləşməsini gözləyir.

Mərkəzi Asiyadakı su münaqişələrində Rusiyanın bəzən açıq forma alan mövqeyinin təhlili göstərir ki, Moskvanın Sibir çaylarının Cənub istiqamətinə yönəldilməsi layihəsini iqtisadi və maliyyə baxımından ləngitməsinə səbəb daha əlverişli siyasi şəraiti gözləməsidir. Onun ilk məqsədi «milli maraqların su ehtiyatlarına mübadiləsi» formulu əsasında regionun su ehtiyatlarını, hidroenergetika sistemini faktiki olaraq, öz nəzarəti altına götürmək, su amili vasitəsilə Mərkəzi Asiya dövlətlərini geosiyasi mənafe məkanında möhkəm saxlamaqdır. Təsadüfi deyil ki, kəskin su çatışmazlığı ilə üzləşən Özbəkistan və Qazaxıstan prezidentləri Rusiya rəhbərliyi ilə görüşlərində Sibir çayları-Mərkəzi Asiya su xətti layihəsini dəfələrlə gündəmə gətirmiş, lakin onun iqtisadi və ekoloji tərəflərindən daha çox siyasi məqamları əsas müzakirə mövzusu olmuşdur⁶⁰. O da məlumdur ki, Rusiya Federasiyası Təhlükəsizlik Şurasının sədri Nikolay Patruşev ölkənin su ehtiyatlarının strateji perspektivlərini, eləcə də «Sibir layihəsini» nəzərdə tutaraq, hazırda su çatışmazlığını deyil, şirin su fondundan qeyri-rasional istifadəni «dövlətin milli təhlükəsizlik mənafeələrinə qarşı yönəldilmiş əsas təhdidlərdən biri» adlandırmışdır. Bu fikir 2009-cu ilin may ayında Rusiya prezidenti V.Putinin fərmanı ilə təsdiq olunmuş «2020-ci ilədək olan dövr üçün Milli Təhlükəsizlik Strategiyası»nda da geniş əksini tapmışdır. Sənəddə ölkənin yeraltı

60 С.Жильцов, И.Зонн. «Борьба за воду», http://www.psj.ru/saver_national/detail.php?ID=13981

və yerüstü su ehtiyatlarının qorunması dövlət siyasətinin prioritet istiqaməti kimi dəyərləndirilmiş, təbii proseslər və antropogen təsirlər nəticəsində su obyektlərinin çirkləndirilməsinin, nəzarətsizlik və israfçılıq hallarının Rusiyanın su potensialına qarşı yönəldilmiş təhlükə olduğu bildirilmişdir. Ölkədə strateji su ehtiyatlarının dövlət siyasəti səviyyəsində qorunmasına və səmərəli istifadəsinə, içməli su itkisinin iki dəfə azaldılmasına istiqamətləndirilmiş digər konseptual sənədə - 2009-cu ildə qüvvəyə minmiş «**Rusiya Federasiyasının Su Strategiyası**»na əsasən, iki mərhələdən ibarət olan hidroloji tədbirlər kompleksinin maliyyələşdirilməsinə dövlət büdcəsindən 620 milyard rubl məbləğində vəsait ayrılmışdır. 2009-2012-ci illəri əhatə edən ilk mərhələdə ölkənin su təsərrüfatı kompleksinin yeniləşdirilməsi və dayanıqlı inkişafı, onun idarə olunması sisteminin, normativ-hüquqi bazasının təkmilləşdirilməsi, su mənbələrindən səmərəli istifadəyə yönəldilmiş innovasiya texnologiyalarının tətbiqi, əhalinin keyfiyyətli su ilə təminatının yaxşılaşdırılması, su obyektlərinin ekoloji mühafizəsinin təşkili və s. nəzərdə tutulmuşdur. İkinci mərhələdə (2013–2020-ci illər) isə digər təşkilati və texnoloji tədbirlərlə yanaşı, su fondunun üstün potensialının siyasiləşdirilməsi, onun geosiyasi maraqların ödənilməsinə yönəldilməsi, paralel olaraq, milli su ehtiyatlarının xarici bazarda rəqabətə davamlılığının artırılması planlaşdırılmışdır.

Rusiya, Çin və Monqolustan. Təhlillərə əsasən, yaxın dövrlərdə Rusiyanın özünün də hidromünaqişələrlə üzləşəcəyi ehtimalı getdikcə artmaqdadır. Risk dərəcəsinə görə, rəsmi Moskvanın ilk su münaqişələrinin **Çin və Monqolustanla** baş verəcəyi proqnozlaşdırılır. Su ehtiyatlarından istifadə zəminində Moskva və Astana arasında yaranmış narazılığa baxmayaraq, **Qazaxıstan Respublikasının** bu qarşıdurmalarda Rusiyanın mövqeyini müdafiə edəcəyi gözlənilir. Çin Xalq Respublikasının transsərhəd sulara, xüsusilə **İrtiş çayında** birtərəfli qaydada irimiqyaslı hidroloji layihələr həyata keçirməsi rəsmi Moskva və Astananı ciddi ekoloji problemlərlə üzləşdirmişdir. Belə ki, dünyanın ən uzun su axarlarından olan İrtişin su ehtiyatlarının mühafizəsi və müəyyənləşdirilmiş limit əsasında birgə istifadəsi məsələsi Rusiya, Çin və Qazaxıstan arasında rəsmi danışıqlarda dəfələrlə gündəmə gəlsə də, bu barədə müvafiq saziş imzalanırsa da, yalnız öz dövlət maraqlarından çıxış edən rəsmi Pekin razılışmanın şərtlərini pozaraq, çayın su ehtiyatlarını inhisara almaq niyyətini gizlətmir.

Qeyd edək ki, hövzəsinin ümumi sahəsi 1643 min km² olan İrtiş çayı mənbəyini Çin ərazisindən (525 km) götürməklə Qazaxıstan (1700 km) və Rusiya (2010 km) ərazilərindən keçərək Ob çayına tökülür. Hazırda bu çay Qazaxıstanda təqribən 4 miyon əhalini içməli su ilə təmin edir. Rusiyada isə Omsk vilayətinin şirin suya olan tələbatı bu çay vasitəsilə ödənilir. Rusiya Federasiyası Su Ehtiyatları Agentliyinin məlumatına görə, Çin hər il İrtiş çayından 1-1,5 km³ su götürdüyü halda (bu rəqəm Qazaxıstan və Rusiyada müvafiq olaraq, 3,8 km³ və 0,43 km³-ə bərabərdir), hazırda istifadə etdiyi suyun həcmi birtərəfli qaydada xeyli artırmışdır. Eyni zamanda, Çinin qərbində yerləşən Sinzyan-Uyğur Muxtar Rayonunda kənd təsərrüfatını inkişaf etdirmək, neftlə zəngin Karamay bölgəsində sosial infrastruktur yaratmaq məqsədilə uzunluğu 300 kilometrə çatan **Qara İrtiş-Karamay su kanalının** çəkilişini də sürətləndirmişdir. Layihəyə əsasən, Çin Xalq Respublikası İrtiş çayı ehtiyatlarından istifadə kvotasını birtərəfli qaydada artırmaqla ildə 5 km³ su götürməyi, həmin transsərhəd axarın üzərində yeni su elektrik stansiyaları və bəndlər tikməyi, habelə suvarma kanalları istifadəyə verməyi nəzərdə tutmuşur. Bundan başqa, Qara İrtiş-Karamay kanalında suyun həcmi artırılması üçün Qazaxıstan ərazisinə keçən transsərhəd **İli çayından** qol çəkilməsi də planlaşdırılmışdır. Balxaş gölünün su ehtiyatının 80%-nin məhz İli çayı hesabına formalaşmasını nəzərə alsaq, suyun miqdarının azalması gölün dayazlaşmasına və sürətlə duzlaşmasına səbəb olacaq. Qazaxıstan ekoloqları bu qənaətdədirlər ki, İrtiş çayı ilə bağlı problem həll olunmazsa, yaxın 10-20 il ərzində ölkə ekoloji fəlakətlə üzləşəcəkdir. Balxaş gölü Aral dənizinin, Almatı şəhəri isə mifik Atlantidanın taleyini yaşayacaq, Buxtaramın və Şulbin Atom Elektrik stansiyaları fəaliyyətlərini dayandıracaqlar⁶¹. Hesablamalara əsasən, Qara İrtiş-Karamay kanalının istismara buraxılması Rusiyanın Omsk vilayətinin içməli su ilə təminatının kəskin şəkildə pisləşməsi, İrtiş-Karaqanda kanalında suyun səviyyəsinin 60 santimetr aşağı düşməsi, Qazaxıstanın Ust-Kamenoqorsk, Pavlodar, Semipalatinsk kimi iri regionlarının quraqlıqla üzləşməsi, Zaysan gölünün tamamilə quruması və s. ekoloji, sosial və iqtisadi fəlakətlərlə nəticələnəcəkdir⁶². Rusiya Elmlər Akademiyası Su Problemləri İnstitutunun direktor müavini Mixail Bolqovun sözlərinə əsasən, Rusiya və Çin arasında su problemləri təkcə İrtiş çayı ilə məhdudlaşmır: «Çin il ərzində Arqun

61 «Китай может превратить Казахстан в пустыню», engrnews.kz/kazakhstan_news

62 К.Муратшина, «Иртыш в гидрополитике России, Казахстана и Китая» http://russian-council.ru/inner/?id_4=415#top

çayından bir kubkilometrdən çox su götürür. Nəticədə, Amur çayının bu qolu demək olar ki, qurumuş, ekologiyaya ciddi ziyan vurulmuşdur. ÇXR zərərli sənaye tullantılarını davamlı olaraq Sunkar çayına axıtmaqdadır. Burada da vəziyyət fəlakət həddindədir. Bundan başqa, Çinin fəaliyyəti nəticəsində Amur çayının sularının Şimal sahillərini yuması sayəsində sərhəd xətti Rusiya Federasiyasının ərazisinin içərisinə doğru irəliləmiş, nəticədə Çin əlavə olaraq, 30 kvadratkilometr ərazi əldə etmişdir»⁶³. 2012-ci ildə Çin Xalq Respublikası Qara İrtiş çayı ilə bağlı məsələnin Şanxay Əməkdaşlıq Təşkilatı çərçivəsində müzakirəyə çıxarılmasına kəskin etirazını bildirmişdir. Pekinin mövqeyinə görə, İrtiş çayı Çin ərazisindən Rusiyaya deyil, Qazaxıstan ərazisinə doğru axır və mübahisə yalnız ikitərəfli danışıqların predmeti ola bilər. Digər tərəfdən, həm də Qazaxıstanın etirazları hüquqi baxımdan səmərəsizdir və deklarativ xarakter daşıyır. Çünki, Çin məqsədli şəkildə transsərhəd su axarlarının istifadəsinə və qorunmasına dair 1992-ci il və 1997-ci il tarixli konvensiyalara qoşulmamışdır. Bu isə Çinin beynəlxalq məhkəmələrə verilməsi ehtimalını minimuma endirir. Üstəlik, Qazaxıstanın Ətraf Mühit Nazirliyinin məlumatında bildirilir ki, Çin hökuməti Qazaxıstan və Rusiyaya axan çaylar hesabına 2030-cu ilədək ölkəsinin Şimal-Qərb hissəsində su ehtiyatlarını 555 milyard m³-dən 888 milyard m³-ə qaldırmağı planlaşdırmışdır⁶⁴.

Transsərhəd suların istifadəsində inhisarçılıq nümayiş etdirən ÇXR qonşu dövlətlərlə hidromünasibətlərini yenə də geosiyasi maraqlar çərçivəsində qurmaqdadır. Statistik məlumatlara əsasən, Çin Xalq Respublikası yerüstü mənbələrin, xüsusilə çay suları ehtiyatlarının həcminə görə (*ildə 2800 km³*) Braziliya, Rusiya, Kanada və ABŞ-dən sonra dünyada beşinci, lakin su mənbələrinin çirkəndirilməsi göstəriciləri üzrə birinci yeri tutur. Ölkə ərazisində su mənbələrinin qeyri-bərabər paylanması üzündən Çin adambaşına düşən suyun həcminə (*ildə 2220 m³*) görə 109-cu yerlə kifayətlənir. Proqnozlara əsasən, 2030-cu ildə həmin göstəricinin 1760 m³-dək azalacağı gözlənilir. Çinin kənd təsərrüfatı sahələrinin 64%-i, su ehtiyatlarının isə cəmi 19%-i ölkənin şimal hissəsində yerləşir. Burada müntəzəm olaraq quraqlıq baş verir. Hazırda Çinin məhsuldar torpaqlarının yarısı – təqribən 2,62 milyon km² ərazi səhrələşməyə üzrədir. Sinxua Agentliyinin məlumatına

63 «Китай «наступает». Под угрозой Иртыш, Амур и Аргун», <http://1sn.ru/59765.html>

64 Central Asia's Water Conflicts Come into Focus During Nazarbayev-Karimov Summit, Eurasia Daily Monitor, <http://www.jamestown.org>

əsasən, 2009-cu ilin fevralında baş vermiş quraqlıq nəticəsində Çinin əsas kənd təsərrüfatı bazası olan Xenan əyalətində fövqəladə vəziyyət elan edilmişdir. 2012-ci ildə Çinin cənubundakı Yunnan əyalətində baş vermiş güclü quraqlıq üzündən 3,19 milyon insan kəskin su çatışmazlığı ilə üzləşmişdir. Quraqlığın vurduğu zərər 10 milyard yuana (*təqribən 1,6 milyard Azərbaycan manatına*) bərabərdir. Ölkədəki 275 çay və 413 su anbarı qurumuşdur⁶⁵.

Ölkədə total su böhranı yaranan səbəblərdən biri yerüstü və yeraltı su mənbələrinin sənaye, kənd təsərrüfatı və məişət tullantıları ilə çirklənməsi, sutəmizləyici qurğuların olmamasıdır. Belə ki, çirkab sularının 80%-i təmizlənmədən şirin su hövzələrinə axıdılır və onların həcmi hər il 1,8 milyard ton artmaqdadır. Su ehtiyatlarının çirklənməsi nəticəsində onların 70%-i hətta texniki məqsədlər üçün belə, istifadəyə yararsız vəziyyətə düşmüşdür. Məsələn, 2005-ci il noyabr ayının 13-də və 2006-cı il avqust ayının 20-də transsərhəd Amur çayına bütövlükdə 100 min tondan çox benzol axıdılmış, 2010-cu il iyul ayının 28-də baş vermiş daşqın nəticəsində isə Amurun sağ qolu olan Sunqari çayı 160 min ton zəhərli kimyəvi maddələrlə çirkləndirilmiş, əhalinin su ilə təminatında problemlər yaranmış, hövzənin flora və faunasına ciddi ziyan dəymişdir. Bu hadisələr Rusiya Federasiyası və Çin arasında diplomatik narazılığın yaranmasına səbəb olmuşdur.

Su ehtiyatları ilə bağlı yaranan problemlərə baxmayaraq, Çin Xalq Respublikası da malik olduğu şirin su mənbələrindən geosiyasi maraqlarının ödənilməsində istifadə etmək niyyətini gizlətmir. Məsələn, şirin su mənbələri ilə zəngin olan Tibet ərazisində öz mövqeyini möhkəmləndirən Çinin Himalay dağlarındakı buzlaqlardan qaynaqlanan Hind, Qanq, Brahmaputra, Mekonq, Yantzi, Xuanxe, Saluin, Karnali və Satlec kimi çayların strateji su ehtiyatlarını nəzarətdə saxlamağa yönəldilən söyləri son nəticədə Hindistan, Banqladeş, Butan, Nepal, Myanma, Pakistan, Kamboca, Laos, Tailand və Vyetnamın siyasi iradəsinə təsir etmək üçün əlavə imkanlar verəcəkdir. Qeyd etmək lazımdır ki, həmin çayların hövzələrində Çin də daxil olmaqla dünya əhalisinin təqribən 47%-i məskunlaşmışdır.

65 В южной части Китая наблюдается серьезная нехватка питьевой воды <http://www.trtrussian.com/trtrworld/ru/newsdetail.aspx?haber kodu=7e49d1e5-3845-4ea0-9bf4-714eceb06a62>

Çin çaylarının bir hissəsinin müasir vəziyyəti

Transsərhəd su axarları ehtiyatlarının razılaşdırılmamış qaydada istifadəsi ilə bağlı Rusiyanı narahat edən digər məsələ Monqolustanın da nəhəyə ki, hidrosiyasətə qol qoyması və «**Orxon çayı su kompleksi**» layihəsini reallaşdırmaq niyyətidir. Layihəyə əsasən, Orxon çayından Qobi səhrası istiqamətində çəkiləcək 740 kilometrlik kanal və iki su anbarı buradakı yaşayış məntəqələrini sutkada 345 min m³ su ilə təmin etməyə imkan verəcəkdir. Orxon çayında suyun səviyyəsinin azalması onun töküldüyü Selenqa çayında suyun həcminə mənfi təsir edəcəkdir. Baykal gölünə il ərzində daxil olan 60 min km³ suyun yarısının Selenqa çayına aid olması gölün dayazlaşması və ekologiyasının pisləşməsi ilə nəticələnəcəkdir. Digər tərəfdən, «domino effekti»nə əsasən, «Orxon çayının su kompleksi» layihəsi Rusiyanın Şərq regionlarının inkişafına dair planlarına, o cümlədən İrkutsk vilayətindəki iki nəhəng alüminium zavodlarının işinə təsirsiz ötürməyəkdir.

Mərkəzi Asiya dövlətləri. Hazırda Mərkəzi Asiya hidromüharibələrin baş verməsi baxımından riskli regionlardan biri sayılmaqdadır. Burada yerləşən dövlətlər – **Qazaxıstan, Özbəkistan, Tacikistan, Türkmənistan və Qırğızıstan** oxşar sosial şəraitə, lakin fərqli iqtisadi imkanlara malik olsalar da, ortaq şirin su ehtiyatları və hidroenergetika problemləri bu ölkələri bir-biri ilə üzvi şəkildə bağlayır. Lakin, təbiət

bu regionda da su mənbələrini bərabər səviyyədə bölməmişdir. Belə ki, üstün coğrafi mövqeləri sayəsində Tacikistan və Qırğızistanın geniş hidropotensialları vardır. Qazaxıstan, Özbəkistan və Türkmənistan isə əksinə, davamlı olaraq su çatışmazlığı problemini yaşayırlar. Bu çətinliklər Mərkəzi Asiya dövlətləri arasındakı münasibətlərə də təsir göstərmiş, su ehtiyatlarına nəzarət və onların istifadəsi hüququna dair narazılıq siyasi qarşıdurma səviyyəsinə qalxmışdır. Yaxın on-onbeş ildə isə burada şirin suya tələbatın 40% artacağı gözlənilir. Nəticədə, regionda su ehtiyatlarının həcmi azaldıqca, ona nəzarət uğrunda ənənəvi «kətmən davası» intensivləşir və daha aqressiv xarakter alır. Proqnozlara əsasən, əgər Qazaxıstan, Qırğızıstan, Özbəkistan, Tacikistan və Türkmənistan yaxın illər ərzində regionun yeraltı və yerüstü su ehtiyatlarının bölüşdürülməsi, qorunması və istismarına dair ümumi razılığa gələ bilməsələr, onlar arasında siyasi polemikanın dövlətlərarası hərbi münaqişəyə, etnik, dini bəhanələr altında silahlı toqquşmalara transformasiyası qaçılmazdır. Yaranan situasiya regionda sülh və təhlükəsizliyə ciddi təhdid olmaqla yanaşı, Mərkəzi Asiyada geosiyasi balansı radikal şəkildə dəyişə, hidromünaqişələrə Rusiya, Çin, Əfqanıstan və İran kimi dövlətləri də cəlb edə biləcəkdir.

Mərkəzi Asiyada təbii sərvətlər, o cümlədən şirin su ehtiyatları zəminində proqnozlaşdırılan münaqişələr bu regiona nəzarət uğrunda mübarizənin aparıcı aktorları – Rusiya, ABŞ və Çinin diqqət mərkəzindədir. Çin zahirən müşahidəçi mövqeyində dayansa da, rəsmi Moskva və Vaşinqton bu istiqamətdə açıq fəaliyyətlərini gücləndirməkdədirlər. Məsələn, 2013-cü ilin iyul ayının 25-də ABŞ Konqresi Komitəsinin keçirdiyi dinləmələrdə Mərkəzi Asiya dövlətləri arasında hərbi-siyasi qarşıdurmaların risk dərəcəsi, səbəbləri və ehtimal olunan nəticələr ekspert və mütəxəssislərin müzakirəsinə çıxarılmışdır. Nümayəndələr Palatasının Avropa, Avrasiya və yaranan təhlükələr üzrə Alt Komitəsinin (*House Subcommittee on Europe, Eurasia, and Emerging Threats*) təşkil etdiyi dinləmələrdə qeyri-adekvat çıxışları ilə fərqlənən kongresmen Dana Rorabəher bildirmişdir ki, «**Dünya bazarında mineral-enerji ehtiyatlarına tələbatın sürətlə artması səbəbindən iqtisadi rəqabətin daha da sərtləşməsi münaqişələrin baş qaldırması ehtimalını yüksəltməkdədir... Bu gün dünyada bir tərəf öz inkişafını təmin etmək üçün zəruri olan ehtiyatları digər tərəfin əlindən alır. Bu isə münaqişələrin yaranmasına zəmindir**». ABŞ Strateji və Beynəlxalq Tədqiqatlar Mərkəzinin (*Center for Strategic and International Studies*) mütəxəssisi, ABŞ Dövlət Departamentinin

TAPH (*Türkmənistan-Əfqanıstan-Pakistan-Hindistan*) qaz boru kəməri layihəsi üzrə müşaviri Ed Çou isə diqqəti Mərkəzi Asiyada su ehtiyatları zəminində yarana biləcək dövlətlərarası qarşıdurmaya yönəltməyi daha vacib hesab etmişdir: «**Mənim qənaətimə görə, regionda gözlənilən qarşıdurmaların neft-qaz ehtiyatları uğrunda deyil, şirin su mənbələri ətrafında baş qaldırması ehtimalları daha realdır**».⁶⁶

Əslinə qalsa, Mərkəzi Asiyanın su problemləri təkcə israfçılığın və ya qlobal iqlim dəyişməsinin nəticəsi deyildir. Problemin kökləri daha dərinidir və sovet dönməində su təsərrüfatının səmərəsiz idarə olunması ilə əlaqəlidir. Məlumdur ki, İkinci dünya müharibəsindən qələbə ilə çıxan SSRİ az sonra baş qaldırmış «soyuq müharibə» şəraitində mürəkkəb hərbi-siyasi və iqtisadi problemlərlə üzləşməli olmuşdur. Hərbi sənaye (*barıt istehsalı üçün*) və yüngül sənaye üçün keyfiyyətli xam pambığı uzun illər boyu xarici ölkələrdən idxal edən dövlətin Qərbi dövlətləri ilə münasibəti gərginləşdikcə, onun «pambıq asılılığı» da artırdı. Kommunist Partiyasının Mərkəzi Komitəsinin qərarı isə çıxış yolu kimi yerlərdə, xüsusilə Aral dənizi hövzəsindəki əkinə yararlı geniş ərazilərdə suvarma şəbəkəsinin yaradılması və burada pambıq plantasiyalarının salınması olmuşdur. 1949-cu ildə akademik Aleksandr Askoçinskinin rəhbərliyi altında Aral dənizinə tökülən Amudərya çayının istiqamətinin gələcək pambıqçılıq ərazilərinə doğru dəyişdirilməsi proqramının icrasına başlanmışdır. Bu proqrama daxil olan digər hidrotexniki tədbirlər, o cümlədən 1954-cü ildə Qaraqum kanalının istismara buraxılması dünyanın ən böyük ekoloji fəlakətlərindən olan Aral dənizinin qurumasına, son nəticədə Mərkəzi Asiyada təbii su balansının ciddi şəkildə pozulmasına, regionda kəskin şirin su böhranının yaranmasına səbəb olmuşdur.

Aral dənizinin indiki vəziyyəti

66 Subcommittee Hearing: Emerging Threat of Resource Wars, <http://foreignaffairs.house.gov/hearing/subcommittee-hearing-emerging-threat-resource-wars>

Qeyd edək ki, regionun ən böyük su axarı olan Amudərya çayının (illik orta su axımı $78,46 \text{ km}^3$) ehtiyatlarının 80%-i Tacikistan ərazisində, 7,9%-i Əfqanıstanda, 6%-i Özbəkistanda, 3,5%-i Türkmənistanda, 2,42%-i isə Qırğızıstanda formalaşır. Lakin Tacikistan və Qırğızıstan dağlarında buzlaqların sürətlə tükənməsi bu çayda suyun həcmının azalması ilə nəticələnmişdir. Sırdərya çayı isə Qırğızıstanın Narın, Cəlalabad, Oş, Tacikistanın Suğd (*Soqd*), Özbəkistanın Əndican, Namanqan, Fərqañə, Daşkənd, Cizak və Sırdərya, Qazaxıstanın Qızıl Orda və Cənubi Qazaxıstan vilayətlərindən keçərək bu dövlətlərin su ilə təminatında, onların kənd təsərrüfatında və hidroenergetikasında müstəsna rol oynayır. Onu da nəzərə alaq ki, təkcə 1960-2000-ci illər ərzində bu ölkələrdəki əkin sahələri təqribən iki dəfə artmış, transsərhəd çaylar üzərində xeyli iri və kiçik hidrotexniki qurğular inşa olunmuşdur. Mərkəzi Asiya dövlətləri müstəqillik əldə etdikdən sonra həm Amudəryanın, həm də Sırdəryanın məhdud potensialından birtərəfli qaydada istifadə etməklə, nəinki təkcə kənd təsərrüfatı sahələrini genişləndirmiş, üstəlik onların hidroenergetik potensialından israfçılıqla, hətta bir-birinin milli maraqlarına zidd şəkildə istifadə etməyə başlamışlar.

Şirin su hazırda Mərkəzi Asiyanın «qardaş respublikalarını» iki antoqonist cəbhəyə – kəskin su qıtlığı içərisində olan ölkələrə (*Özbəkistan, Qazaxıstan, Türkmənistan*) və zəngin su ehtiyatlarına malik dövlətlərə (*Tacikistan, Qırğızıstan*) bölmüşdür. Məsələn, Özbəkistanın ümumi şirin su ehtiyatları ildə cəmi 50-60 kubkilometrə bərabərdir. Bu həcm təqribən 38-48 kubkilometrlik hissəsi ölkənin hüdudlarından kənarında – Tacikistanda və Qırğızıstanda formalaşır və onlarda güclü azalma tendensiyası müşahidə olunmaqdadır. Qazaxıstan da kəskin su çatışmazlığı problemi ilə üzləşməkdədir. Ölkənin ətraf mühitin mühafizəsi naziri Nurlan Kapparov su qıtlığının 2050-ci ilədək üç dəfə arta biləcəyini bildirmişdir. Onun sözlərinə görə, təsirli tədbirlər görülməzsə, tələbat təklifi üç dəfə üstələyəcək, Qazaxıstanın transsərhəd sularından asılılığı artacaqdır⁶⁷. Hələlik, mübahisələrə fəal qoşulmayan, siyasi debatları kənarından müşahidə etməklə kifayətlənən Türkmənistan da çətin durumdadır. Onun su ehtiyatlarının 95%-i ölkədən kənarında formalaşır.

Xatırladaq ki, SSRİ dönəmində transsərhəd su axarlarından, o cümlədən, Amudərya və Sırdərya çaylarının su ehtiyatlarından istifadə

67 «Казaxстан ожидает дефицит воды», <http://www.vestikavkaza.ru/news/Kazakhstan-ozhidaet-defisit-vody.html>

olunması mövcud İttifaq qanunları və normaları ilə tənzimlənir və sudan istifadə mərkəzləşdirilmiş qaydada idarə olunurdu. Qazaxıstan, Özbəkistan, Türkmənistan, Tacikistan və Qırğızıstan dövlət müstəqilliyi əldə etdikdən sonra regionun su təsərrüfatının «qarşılıqlı faydalı şərtlər və dövlətlərarası əməkdaşlıq çərçivəsində idarə olunması» məqsədilə 1992-ci ildə müvafiq saziş imzalamışlar. Lakin, bu sazişin mənfəət cəhəti onun hidroenergetika məsələlərini nəzərdə tutmaması və su ehtiyatlarının bölgüsündə SSRİ dövründən qalma normaların (*kvotaların*) əsas götürülməsi olmuşdur. Nəticədə, Mərkəzi Asiya dövlətlərinin hər biri bu hüquqi boşluqdan istifadə edərək bir-biri ilə razılaşdırılmamış qaydada, bəzən isə «basmaçı üsulları» ilə qonşularının su payını da mənimsəyir, transsərhəd çaylar üzərində bəndlər və hidroenergetika qurğuları inşa edərək onların ərazilərinə keçən suaxarların səviyyəsini azaldırlar. Maraqlıdır ki, həm zəngin su ehtiyatlarına malik olanlar, həm də su çatışmazlığı ilə üzləşənlər öz iradə və iddialarında beynəlxalq hüquq normalarına söykənirlər. Tacikistan və Qırğızıstan hər bir dövlətin öz təbii sərvətlərindən istifadə etmək hüququnu önə çəkir, Özbəkistan, Türkmənistan və Qazaxıstan isə transsərhəd suların istifadə zamanı qonşu dövlətlərin maraqlarının da nəzərə alınmasının vacibliyini vurğulayırlar. Bu polemika davam etdikcə, Amudərya, Sırdərya, Vəşş (*Surxob*), Narın kimi çayların yuxarı hissəsində yaşayanlar su ehtiyatlarını tam inhisara almaqda davam edir, su axarlarının aşağı hissəsinin əhalisi isə ciddi su çatışmazlığı problemi ilə üzləşir. Beləliklə, Mərkəzi Asiya üçün ənənəvi olan «kətmən davaları» getdikcə siyasi müstəviyə çıxaraq, dövlətlərarası münasibətlərdə gərginliyin kritik həddə çatmasına, radikal dəyişikliklərə aparan hərbi-siyasi münaqişələr üçün zəmin yaranmasına səbəb olmuşdur. Hazırda Türkmənistanın Daşoğuz rayonunda, Özbəkistanın Qaraqalpaq Respublikasında və Xarəzm vilayətində kəskin su böhranları, Qazaxıstanın Şardarinsk su elektrik stansiyasının hövzəsində suyun səviyyəsinin kəskin aşağı düşməsi bu ərazilərdə geosiyasi və sosial-iqtisadi vəziyyəti xeyli gərginləşdirmişdir. Bütün bunları ironik də olsa, Vladimir Leninin hələ 1915-ci ildə irəli sürdüyü inqilabi şəraitin (*burada: hidromüharibələr*) əlamətlərindən birinin Mərkəzi Asiyadakı təzahürü də adlandırmaq olar. Yəni, «aşağılar» (*su qıtlığı ilə üzləşən dövlətlər*) əvvəlki kimi yaşamaq istəmir, «yuxarılar» (*su ehtiyatlarına malik dövlətlər*) isə hegemonluq iddialarını davam etdirirlər.

Qarşıdırmalardan kənarda olan neytral Türkmənistan isə ölkənin şirin su ilə təmin olunmasını nisbətən yaxşılaşdırmaq məqsədilə hələ ötən əsrin 90-cı illərinin axırlarında susuz Qaraqum səhrasında yeni hidrotexniki obyektin – «Altın asır» (*Qızıl asr*) su anbarının tikintisinə başlamışdı. Uzunluğu 103 kilometr, eni 18,6 kilometr, ümumi su tutumu isə 132 km³ olan süni gölün ilk novbəsinin tikintisi 2009-cu ildə başa çatdırılmışdır. «Altın asır»ın suvarılan əkin rayonlarından kollektorlar vasitəsilə nəql ediləcək drenaj suları hesabına doldurulması nəzərdə tutulur. Lakin, mütəxəssislər yeni su anbarının gözlənilən səmərə verməyəcəyi, əksinə regionda ekoloji tarazlığı ciddi şəkildə pozacağı qənaətinədiirlər⁶⁸.

Türkmənistanda su ehtiyatlarına qənaəti əhalinin diqqət mərkəzində saxlamaq üçün hər ilin aprel ayının ilk bazar günündə «Su damlası – altın danəsi» devizi altında ümumxalq bayramının keçirilməsi ənənə xarakteri almışdır.⁶⁹

Şanxay Əməkdaşlıq Təşkilatına üzv dövlətlərin prezidentlərinin 2007-ci il avqust ayının 16-da Bişkek şəhərində keçirilmiş toplantısında Özbəkistan prezidenti İslam Kərimov su ehtiyatları zəminində siyasi qarşıdırmalara son qoymaq məqsədilə ortaq maraqlara cavab verən təkliflər irəli sürmüşdür. Həmin təkliflərə əsasən, Mərkəzi Asiyanın transsərhəd çaylarının su ehtiyatlarından istifadə zamanı beynəlxalq hüquq normalarının tələbləri və bütün region əhalisinin mənafələri nəzərə alınmalı, su axarlar üzərində hər hansı bir hidrotexniki fəaliyyət regionun su balansına, ekoloji şəraitə mənfi təsir göstərməməlidir. Vurulan ziyan zamanı onun nəticələrinin aradan qaldırılması məqsədilə təxirəsalınmaz tədbirlər görülməli, zərurət yaranarsa, təzminat

68 <http://www.memoid.ru/node>

69 <http://www.turkmenistan.gov.tm/?id=3722>

ödənilməsi məsələsinə baxılmalıdır. Bundan başqa, transsərhəd su axarları üzərində tikilən bütün hidrotexniki qurğuların layihələri ciddi ekspertizadan keçirilməli, maraqlı tərəflər məlumatlandırılmalı və onların mənafeləri nəzərə alınmalıdır. Lakin, Tacikistan və Qırğızıstan yenə də həmin təklifləri məqbul hesab etməmişlər.

Beynəlxalq Böhran Qrupunun prezidenti Luiza Arbor ABŞ-nin nüfuzlu «Foreign Policy» jurnalının dekabr nömrəsində dərc etdiyi «2012-ci ilin 10 müharibəsi» başlıqlı məqaləsində su ehtiyatlarına nəzarət uğrunda Mərkəzi Asiya dövlətləri arasında müharibə ehtimalının yüksək olduğunu xüsusi vurğulamışdır. Özbəkistanın Tacikistan və Qırğızıstan ilə hərbi qarşıdurmalarını daha real və region üçün təhlükəli hesab edən müəllif su münaqişələrinin qısa vaxt ərzində qarşılıqlı ərazi iddiaları və etnik zəmində silahlı toqquşmalarla müşayiət olunması ehtimalının tədricən artdığını bildirir. Həmin ölkələrin sərhədçiləri arasında müntəzəm baş verən toqquşmalar, kütləvi sərhədpozuculuğu halları və kütləvi informasiya vasitələrində aparıcı mövzulara çevrilən «atəş mübadilələri» bu proqnozun reallığını təsdiqləyir. Rusiya Elmlər Akademiyası Etnologiya və Antropologiya İnstitutunun əməkdaşı Valentin Buşkov Mərkəzi Asiya dövlətlərindəki su problemini «regiondakı sabitliyə başlıca təhdid» adlandırmışdır: **«Regionun bəzi dövlətlərində su ehtiyatlarının tükənməsi nəticəsində yaranan problemi ənənəvi üsullarla, hətta Qanq çayından kanal çəkilişi kimi fantastik və qeyri-ciddi layihələrlə aradan qaldırmaq mümkünə deyildir. Çıxış yolu kənd təsərrüfatının əsaslı şəkildə yenidən qurulmasında, sənayedə suya qənaət edən və onu təkrar istehsalə qaytaran texnologiyaların tətbiqində, sutəmizləyici və duzlu suyu şirənləşdirən qurğuların istismarında, həmçinin su ilə əlaqəli sosial məsələlərin həllindədir. Bu məqsədlə mütəxəssislər hazırlanmalı, əhəlinin psixologiyası, suya münasibəti dəyişdirilməlidir»⁷⁰.**

2008-ci ilin iyul ayında Düşənbədə «Su ilə əlaqəli olan təbii fəlakətlərin risk dərəcəsinin azaldılması» mövzusunda keçirilmiş beynəlxalq konfransda Şanxay Əməkdaşlıq Təşkilatının (ŞƏT) Baş Katibi Bolat Nurqaliyev kəskin su çatışmazlığının regionda qarşılıqlı ərazi iddialarının yaranması, terrorizm və separatizmin daha kəskin şəkildə təzahür etməsi, sərhəd münaqişələrinin baş qaldırması üçün real bəhanə olduğu barədə xəbərdarlıq etmişdir. Məsələn, Fərqanə vadisinin Tacikistan, Özbəkistan və Qırğızıstan arasında bölünmüş hissələrində

70 В.Бушков. «Водные проблемы Центральноазиатского региона», <http://kungrad.com/ aral/ekology/water/>

sərhəd xəttinin demarkasiya və delimitasiya edilməməsi əhalini bir dövlətdən digərinə sərbəst miqrasiya etməyə, yeni məskunlaşdıqları ərazilərdə milli icmalar yaratmağa, qanunsuz olaraq məhsuldar torpaqları, su ehtiyatlarını ələ keçirməyə sövq edir, eyni zamanda, burada separatizm meyillərinin və etnik dözümsüzlüyün baş qaldırmasına şərait yaradır. Hazırda Özbəkistan və Qırğızistan arasında «kətmən müharibələri» daha təhlükəli xarakter almaqdadır. Rəsmi Daşkənd illər boyu toplanmış borca görə Qırğızistana qaz verilməsini dayandırmış, Bişkek isə bunun müqabilində Toktoqul su anbarının bəndlərini açaraq özbəklərin süni dəryaçasını dağıtmış, əkin sahələrini susuz qoymuşdur. Digər bir misal. 2008-ci ilin mart ayında Tacikistanın İsfarin rayonunun 150 nəfər sakinindən ibarət dəstə rayon hakiminin (*icra hakimiyyəti başçısının*) rəhbərliyi ilə Qırğızistan ərazisinə soxulmuş və buradakı su bəndini dağıtmağa cəhd göstərmişdir. Qırğızistan sərhədçilərinin söyləri nəticəsində bu diversiyanın qarşısı alındıqdan sonra İsfarin hakimi Mühibə Yaqubova tacikləri dörd gün susuz qoyan bəndin «mübahisəli ərazidə» və qanunsuz tikildiyini bildirmişdir⁷¹.

Regionun su problemi və onun yarada biləcəyi iqtisadi-siyasi və etnik fəsadlar Beynəlxalq Böhran Qrupunun (*International Crisis Group*) «**Mərkəzi Asiya: su və münaqişələr**» adlı hesabatında da əksini tapmış, regionun bütün kəndlərində «su müharibələrinin» baş qaldırması üçün real zəmin yarandığı vurğulanmışdır. Bu qarşıdurmalarda hər bir tərəf öz arqumentləri ilə çıxış edir. Su çatışmazlığı ilə üzləşənlər (*Qazaxıstan, Türkmənistan, Özbəkistan*) onu «Allahın bütün insanlara göndərdiyi nemət», region xalqlarının ümumi sərvəti» adlandırır, bu ehtiyatlara nəzarət edənlər (*Tacikistan, Qırğızistan*) isə suyun hər bir dövlətin strateji mülkiyyəti olduğunu bildirlər. Maraqlıdır ki, Şanxay Əməkdaşlıq Təşkilatına üzv dövlətlərin (*Çin, Rusiya, Qazaxıstan, Tacikistan, Qırğızistan və Özbəkistan*) hər birinin su ehtiyatları ilə bağlı qarşılıqlı iddia və problemləri mövcuddur. Təhlillərə əsasən, məhz su ehtiyatlarının bölüşdürülməsi və istifadəsi ətrafında yaranmaqda olan siyasi-iqtisadi gərginlik bu təşkilatın da parçalanmasına səbəb olacaqdır. Eyni zamanda, Qazaxıstan, Özbəkistan və Əfqanıstan arasında da «kətmən münaqişələri»nin baş qaldırması ehtimal olunmaqdadır. Qazaxıstan, Özbəkistan və Türkmənistan rəsmi Düşənbə və Bişkeki hidrostrateji üstünlüklərini siyasi və kommersiya maraqlarının təminatına

71 А.Евграфов. «Киргизско-таджикские водные войны», <http://www.ia-centr.ru/publications/837/>

yönəltməkdə, genişmiqyaslı hidroenergetika layihələrini reallaşdırmaqla qonşu dövlətləri iqtisadi baxımdan asılı vəziyyətə salmaqda, region ölkələri arasında siyasi-iqtisadi münasibətləri süni şəkildə gərginləşdirməkdə ittiham edirlər. Qırğızıstan mütəxəssisləri isə bu iddialarla razılışmırlar. Bildirirlər ki, həmsərhəd dövlətlərin bu ölkənin su ehtiyatlarına iddia etmələri qətiyyənlə normal məntiqə söykənmir.

Statistik mənbələrə görə, Qırğızıstanın dağlıq ərazilərində formalaşan su mənbələrinin illik ümumi həcmi təqribən 51 milyard m³-ə bərabərdir. Bu isə Mərkəzi Asiyanın su ehtiyatlarının 40%-ni təşkil edir. Lakin, Qırğızıstan onun yalnız 20%-dən istifadə edir. Rəsmi Bişkek iddia edir ki, Özbəkistan, Qazaxıstan və Tacikistan heç bir vəsait ödəmədən «Qırğızıstanın milli sularının» 80%-ni mənimsəyirlər. Bişkek bu vəziyyəti «ədalətsiz, qırğız xalqının mənafeələrinə zidd olan» situasiya hesab edir: **«Dünyada Qırğızıstan qədər ağır iqtisadi problemlərlə üzləşən, amma öz su ehtiyatlarını təmənnəsiz olaraq həmsərhəd dövlətlərə verən ikinci dövlət yoxdur»**⁷². Qırğızıstan Respublikasının elektrik enerjisinə daim kəskin ehtiyacı vardır. Halbuki, ölkədə ümumi miqdarı bir milyard ton olan 70 daş kömür yatağı və istifadə edilməyən xeyli sayda istilik-elektrik stansiyaları, qazanxanalar mövcuddur. Bununla belə, Bişkek onların yenidən qurulub istismara qaytarılmasına tələsmir, soyuq qış aylarında mənzillərin qızdırılmasında hələ elektrik enerjisi sərfinə üstünlük verməkdədir. Qırğızıstan parlamentinin yanacaq-energetika kompleksləri üzrə komitəsinin rəhbəri Y.Danilov belə israfçılığın səbəbini ölkədə korrupsiyanın geniş miqyası ilə izah etmişdir: **«Bu gün ölkədəki istilik sistemlərinin 90%-i elektrik enerjisi ilə işlədilir. Bu, görünməmiş haldır! Elektrik enerjisinə keçən kimi, əlinə imkan düşən hər kəs dövlətdən enerji oğurluğuna başlamışdır. Hazırda illik enerji həcminin 30-40%-i oğurluq yolu ilə mənimsənilir»**. Hətta, Qırğızıstan Respublikasının sabiq prezidenti Q.Bakiyev də baş verənlərə münasibət bildirərək, energetika sahəsini «ölkənin əsas korrupsiya mənbəyi» adlandırmışdır⁷³.

Qeyd etmək lazımdır ki, Mərkəzi Asiya ərazisindəki təbii ehtiyatlar, o cümlədən şirin su mənbələri region dövlətləri ərazisində bərabər paylanmamışdır. Məsələn, buradakı daş kömür ehtiyatlarının 89,5%-i, neft yataqlarının 86,2%-i Qazaxıstan Respublikasına məxsusdur. Qaz yataqlarının 42,6%-i Türkmənistanın, 29,8%-i Özbəkistanın, 27,8%-

72 M.Абдуллаева, «Водная проблема Центральной Азии». Независимая газета, 13-03-1998

73 А.Касымов. «Россия хочет стать главным водным арбитром ЦентрАзии», <http://www.centrasia.ru/newsA.php?st=1234423680>

i isə Qazaxıstanın payına düşür. Vaxtilə SSRİ-də iqtisadi və sosial vəziyyətinə görə ən geridə qalmış respublikalar sayılan Tacikistan və Qırğızıstan isə bu gün zəngin su ehtiyatlarına söykənərək, regionda liderlik iddiasındadırlar. Belə ki, onlar Mərkəzi Asiyanın əsas hidroenerji potensialının müvafiq olaraq 69% və 22%-nə malikdirlər və bu amildən təzyiqliq vasitəsi kimi digər dövlətlərə qarşı istifadə edirlər.⁷⁴ Qlobal istiləşmə regionun su problemlərini də kəskinləşdirmişdir. Mərkəzi Asiya çaylarını şirin su ilə təmin edən buzlaqların sayı son 50 ildə Tacikistanda 20-30%, Əfqanıstanda 50-70% azalmışdır. Bütövlükdə, 1965-1974-cü illər arasında Mərkəzi Asiyada 7628 buzlaq olduğu halda, indi onların sayı 5237-ə enmişdir. Bu gün Türkmənistan və Özbəkistanın su ehtiyatlarının 90% -i qonşu dövlətlərin ərazilərində formalaşır. Özbəkistan Respublikası kənd və su təsərrüfatı nazirinin müavini Şövkət Xamrayevin sözlərinə görə, hazırda ölkədə istehlak olunan şirin suyun illik həcmi 55,1 km³-ə bərabərdir və onun 49,7 km³-i aqrar sektorun tələbatına, 3,4 km³-i isə şəhər və kənd əhalisinin ehtiyaclarının ödənilməsinə yönəldilir. Aral dənizinin quruması nəticəsində yaranmış Aralqum səhrasından hər il 15-75 milyon ton duz külək vasitəsilə ətrafa yayılaraq, otlaq və əkin sahələrini sürətlə yarasız vəziyyətə salır. Son onillikdə Özbəkistanda tuqay meşələrinin ərazisi iki dəfə, qamışıqların sahəsi isə 6 dəfə azalmışdır. Hesablamalar göstərir ki, orta temperaturun artması və yağıntıların miqdarının azalması 2050-ci ilədək Sırdərya və Amudərya çaylarının da su ehtiyatlarının azalması ilə nəticələnəcəkdir.⁷⁵ Ötən əsrin 80-ci illərindən etibarən ölkədə su ehtiyatlarının kəskin şəkildə azalması Türkmənistan Respublikasında da böhran xarakteri almışdır. Burada kənd təsərrüfatı əsasən pambıqçılıq üzrə ixtisaslaşmışdır. Lakin, su ehtiyatlarından qeyri-səmərəli istifadə olunması üzündən ölkənin illik su istehlakının 94%-i pambıq sahələrinə yönəldilmişdir. Qazaxıstan Respublikası Ətraf Mühiti Mühafizə Nazirliyinin ekoloji siyasət və dayanıqlı inkişaf departamentinin eksperti Mıskal Şanqulov isə bildirir ki, **«Ərazisinin böyük hissəsini quraqlıq zona təşkil edən Qazaxıstanın torpaq sahəsinin təqribən 70%-i müxtəlif dərəcəli səhrələşmə prosesinə məruz qalmışdır. Hesablamalara görə, otlaqların deqradasiyası, əkin sahələrinin erroziyası, torpaqların şoranlaşması ölkəyə hər il təqribən 300 milyard tenge ziyan vurmaqdadır»**. Qazax mütəxəssislərinin hesablamalarına görə, 2020-ci ildə ölkənin yerüstü su

74 «Водная стратегия Кыргызстана. Кыргызстан: водонапорная башня Центральной Азии». <http://www.easttime.ru/analytic/1/3/989p.html>

75 http://www.cawater-info.net/5wwf/national_report_uzbekistan.htm

ehtiyatlarının həcmninin 100 km³-dən 70 km³-dək azalacağı gözlənilir⁷⁶. Paradoksal haldır ki, Mərkəzi Asiyada ən zəngin şirin su ehtiyatlarına malik olan Tacikistanda əhalinin 1/3 hissəsi davamlı olaraq təmiz su problemi ilə üzləşir. Yaşayış mənbələrinin böyük hissəsi kimyəvi maddələr, kənd təsərrüfatı və məişət tullantıları ilə çirklənmiş arx və suvarma kanallarından istifadə edir.

Mərkəzi Asiya paradokslarından biri bir dövlətin su ehtiyatlarına olan tələbatın digərinin elektrik enerjisinə ehtiyacı ilə əlaqəli olmasıdır. Qazaxıstan Respublikası regionun su və energetika problemlərini beynəlxalq hüquq çərçivəsində həll etmək məqsədilə ortaq qurumun - **Mərkəzi Asiya Hidroenergetika Konserninin** yaradılması barədə təşəbbüs irəli sürsə də, bu, hələlik nəticəsiz qalmışdır. Başqa bir misal, Qazaxıstan yenə də regional su probleminin birgə həlli məqsədilə «**Avrasiya Su Mərkəzi**» yaratmağı təklif edən kimi, Qırğızıstan hidroloji təsir imkanlarını əldən verməmək üçün ləngimədən Bişkekdə alternativ qurumun – «**Su Akademiyası**»nın təsis olunması haqqında planlarını açıqlamışdır⁷⁷. İş o yerə çatmışdır ki, Türkmənistan prezidenti Qurbanqulu Berdimühəmmədov transsərhəd çaylarda suyun əvvəlki səviyyədə saxlanılması üçün hətta Tacikistana kompensasiya (*oxu: «rüşvət»*) ödənilməsinə təklif etmişdir. Beləliklə, hər iki transsərhəd çayının aşağı hissəsində olan dövlətlər su axımının əsas hissəsinə yiyələnib onu kənd təsərrüfatı sahələrinə və ya su elektrik stansiyalarına yönəltməkdə maraqlıdırlar. Axarın yuxarı hissəsindəkilər – Tacikistan və Qırğızıstan zəngin poitensiala malik olsalar da, xüsusilə qış aylarında elektrik enerjisinə, məişət qazına, yanacağa kəskin ehtiyac hiss edirlər. Onların hələ də kompromis variant müəyyən edə bilməməsi problemin həllini çətinləşdirir⁷⁸. Bununla belə, Sırdərya və Amudərya çaylarının mənbələrinə sahib olan Tacikistan və Qırğızıstan digər dövlətlərin həmin su axarlarından hidroenergetika məqsədilə istifadə etmələrinə narazılıqlarını gizlətmir, qaz və elektrik enerjisi idxalında böyük güzəştlər əldə etmək niyyəti ilə bu layihələrə mane olmağa və ya öz ərazilərində bu tipli stansiyaların tikintisini reallaşdırmağa çalışırlar.

76 M.Шангулов. «Опустынивание, пути решения проблем», www.eco.gov.kz/old/public/public/opustynivanie.doc

77 С.Жильцов, И.Зонн. «Борьба за воду», http://www.psj.ru/saver_national/detail.php?ID=13981

78 В.Ясинский. «Сырдарья и Амударья: реки конфликта или сотрудничества?» http://www.worldenergy.ru/doc_20_43_2291.html

Tacikistanın qonşu Özbəkistanla razılaşmadan Vəhş çayı üzərində 3600 MVt gücə malik Roqun su elektrik stansiyasının inşasına başlaması təkcə qonşu dövlətlərin deyil, beynəlxalq təşkilatların da narahatlığı ilə nəticələnmişdir. Qazaxıstan, Özbəkistan və Türkmənistanın bununla bağlı rəsmi Düşənbə ilə danışıqlar aparmaq cəhdləri heç bir səmərə verməmişdir. Oponentlər etirazlarını iki səbəblə izah edirlər. Birincisi, bu stansiyanın istismara buraxılması digər Mərkəzi Asiya dövlətlərinin şirin su ilə təminatını pisləşdirəcək, onları Tacikistandan asılı vəziyyətə salacaqdır. İkinci səbəb isə Roqun SES-in seysmik cəhətdən fəal zonada inşa edilməsidir. 2009-cu ildə Özbəkistan tikinti işlərini ləngitmək məqsədilə inşaat materialları daşıyan qatarların Tacikistan ərazisinə daxil olmasını qadağan etmişdi. Təkcə həmin ilin fevral ayında Termez, Karşi və Xavast dəmir yolu stansiyasında sement, yanacaq və texniki qurğular yüklənmiş 1117 yük vaqonu saxlanılmışdır. Hesablamalara görə, Özbəkistan tərəfindən həyata keçirilmiş blokada səbəbindən Tacikistanın dəmir yolu nəqliyyatına təqribən 5 milyon ABŞ dolları məbləğində ziyan dəymişdir. Ölkəyə yanacaq daşınmasında yaranmış fasilələr nəticəsində benzinin bir litrinin qiyməti 20 diramdan 40 dirama qədər qalxmışdır⁷⁹. Zənn etmək olardı ki, rəsmi Moskva seyrçi mövqedə qalmayacaq, hidromünaqişələrin nizamlanmasında vasitəçi qismində çıxış edərək, geosiyasi mənafehlərinin ödənilməsində həmin imkandan da yararlanacaqdır. Lakin, Düşənbənin təkidli müraciətlərinə baxmayaraq, Rusiya uzun müddət Özbəkistana təzyiq etməkdən çəkinmişdir. Moskvanın gözləmə mövqeyində dayanması isə onun Mərkəzi Asiyada «alternativsiz vasitəçi» funksiyasının məhdudlaşdırılması, Roqun su elektrik stansiyası ilə bağlı yaranan münaqişənin tənzimlənməsində beynəlxalq təşkilatların fəallaşması ilə nəticələnmişdir⁸⁰.

Özbəkistan və Tacikistan arasındakı «kətmən müharibəsi» hətta Birləşmiş Millətlər Təşkilatının rəhbərliyi səviyyəsinə də qalxmışdır. BMT-nin Baş katibi Pan Gi Mun münaqişənin tənzimlənməsində, Tacikistanın energetika problemlərinin həllində alternativ yolların istifadəsinə dair Dünya Bankının göstərdiyi səyləri dəstəkləmiş, Roqun su elektrik stansiyası layihəsinin obyektiv dəyərləndirilməsi ilə əlaqədar texniki ekspertizanın aparılması zəruriliyini vurğulamışdır. Əmin olduğunu bildirmişdir ki, ekspertizanın maraqlı dövlətlər tərəfindən qəbul ediləcək nəticələri Mərkəzi Asiya dövlətləri arasında su probleminə

79 «Партизанщина. Узбекистан делает все, чтобы Рогунская ГЭС не была построена», <http://www.centrasia.ru/newsA.php?st=1270452960>

80 «Средняя Азия может «взорваться» из-за дефицита воды» <http://www.nr2.ru/policy/184821.html>

dair konstruktiv dialoqun qurulması üçün əlverişli şərait yaradacaqdır⁸¹. Beləliklə, 2012-ci il avqust ayının ilk günlərində Tacikistan Dünya Bankının tələblərinə uyğun olaraq, ekspert yoxlamaları başa çatanaqədək Roqun su elektrik stansiyasında bütün işləri dayandırmalı olmuşdur.

Roqun Su Elektrik Stansiyasının yarımçıq qalmış tikintisi

Qeyri-rəsmi məlumatlara görə, Dünya Bankı ilkin olaraq, Roqun bəndinin layihə hündürlüyünü 335 metrədən 170 metrədək endirməyi təklif etsə də, Tacikistan rəhbərliyi belə güzəştə razılıq verməmişdir. Yeri gəlmişkən, Roqun SES-in tikintisində maraqlı olan «Русский Алюминий» (RUSAL) şirkətinin də vaxtilə kompromiss variant kimi bənd hündürlüyünü heç olmasa 285 metrədək azaltması təklifini rəsmi Düşənbə rədd etmişdi⁸². Bununla belə, Tacikistan rəhbərliyi Roqun SES-in tikintisinin ölkə üçün prinsipial məsələ olduğunu və hidrotexniki obyektin inşasının istənilən halda davam etdiriləcəyini bildirmişdir. Prezident Emoməli Rəhmon Tacikistan Elmlər Akademiyasının yaradılmasının 60 illiyi münasibətilə keçirilmiş təntənəli mərasimdəki çıxışında stansiyanın taleyi ilə bağlı mövqeyin dəyişilmədiyini bir daha açıqlamış, tikintinin zəruriliyini ölkədə neft və qaz ehtiyatlarının

81 <http://news.tj/ru/news>

82 «Таджикистан приостановил работы на Рогунской ГЭС», <http://www.rosbalt.ru/ussr/2012/08/03/1018364.html>

olmaması və yeddi milyonluq əhalinin ötən iyirmi il ərzində elektrik enerjisi çatışmazlığından əziyyət çəkməsi ilə əsaslandırılmışdır. O demişdir: **«Bizim Roqun SES-in və digər hidroenergetika qurğularının tikintisini başa çatdırmaqdan savayı yolumuz yoxdur. Tacikistan xalqı beynəlxalq normalara uyğun olaraq, öz təbii ehtiyatlarını ölkənin inkişafına yönəltmək hüququna malikdir».** 2012-ci ilin sentyabr ayında Qırğızıstanda keçirilmiş «Dayanıqlı inkişafa yönəldilmiş energetika» Üçüncü Beynəlxalq Forumunda Tacikistanın nümayəndəsi Nazar Qailov da rəsmi Düşənbənin mövqeyini açıqlayaraq qeyd etmişdir ki, 1990-2012-ci illər ərzində Tacikistanda zərurət üzündən hər birinin gücü 25 mVt olan 217 kiçik su elektrik stansiyası istifadəyə verilsə də, bu qurğular əhalinin enerjiyə tələbatını tamamilə ödəyə bilməmişdir: **«Kiçik su elektrik stansiyaları vəziyyətdən çıxış yolu deyildir. Biz böyük gücə malik stansiyalar tikib istismara buraxmalıyıq. Roqun stansiyası təkə bizim ölkəmizin deyil, bütövlükdə Mərkəzi Asiyanın energetika problemlərinin həllinə yardım edəcəkdir»**⁸³.

Əslinə qalsa, Roqun stansiyasının tikintisini prinsipial məsələyə çevirən əsas amil təkə onun Tacikistan Respublikası üçün iqtisadi əhəmiyyəti deyildir. İri hidroenergetika qurğularının inşası və istifadəyə verilməsi məqsədilə bu ölkədə kifayət qədər alternativ variant mövcuddur. Roqun stansiyası ətrafında cərəyan edən siyasi proseslər eyni zamanda, daxili auditoriya üçün nəzərdə tutulmuş təbliğat kampaniyasının tərkib hissəsi kimi də dəyərləndirilə bilər. Belə ki, stansiya turbinlərinin işə salınması ölkənin iqtisadi gerilikdən, yoxsulluq səviyyəsindən çıxmasını, real dövlət müstəqilliyi əldə etməsini əyani şəkildə göstərməli, eyni zamanda, 2013-cü ildə keçiriləcək prezident seçkiləri ərəfəsində Emoməli Rəhmonun əhali arasında nüfuzunun və siyasi mövqeyinin möhkəmləndirilməsində əhəmiyyətli rol oynamaq idi. Bu proseslərin gərginləşməsində xarici amillər – fəvqəldövlətlərin geosiyasi meyillərinin iştirakı da birmənalıdır. Bir tərəfdən Rusiya və Qərb regionda geosiyasi mənafeələrinin ödənilməsi istiqamətində fəaliyyətlərini gücləndirir, digər tərəfdən isə kənar qüvvələrin diktəsi ilə aqressivləşən Tacikistan hidroloji üstünlüyündən istifadə edərək, bütün səylərini Mərkəzi Asiya dövlətlərini, xüsusilə «regional dominant», «Əmir Teymur imperiyasının varisi» iddiasına düşən Özbəkistanı zəiflətməklə liderlik iddiasının ödənilməsinə yönəltdir.

Elə Özbəkistanın özü də regionun lideri olmaq həvəsini gizlətmir. Daşkənd SSRİ dönəmində olduğu kimi, «Mərkəzi Asiyanın kuratoru»

83 «В Таджикистане заверили, что Рогунская ГЭС будет построена», <http://www.rosbalt.ru/exussr/2012/09/13/1034036.html>

rolunu yenidən oynamağa hazırdır. Lakin, siyasi tamaşada bu obrazın sözləri əvvəlki tək Moskvada deyil, Vaşinqtonda yazılacaqdır⁸⁴. Qeyd edək ki, vaxtilə ABŞ-nin tanınmış politoloqu Fredrik Star Özbəkistanı ABŞ-nin Mərkəzi Asiyadakı maraqlarının ifadəçisi - «anchor state» (*lövbər/dayaq dövləti*) adlandırmışdır. Onun fikincə, «**Mərkəzi Asiyanın vahid mərkəzdən idarə olunmasına ehtiyac vardır. Bu mərkəz regionda sabitlik, sağlam balans yaradacaq, regional təhlükəsizliyə, Avropaya, NATO-ya xidmət edəcəkdir. Regionda yalnız Özbəkistan sabitlik yaratmaq funksiyasını öhdəsinə götürmək imkanına malikdir**»⁸⁵. Bütün bunlar bir daha sübut edir ki, Rusiya Federasiyasının Özbəkistana yönəlik siyasəti səbəbsiz deyildir və rəsmi Moskva regiondakı mövqelərini istənilən halda nə Qərbbə, nə də Tacikistana güzəştə getməyəcəkdir. Qeyd edildiyi kimi, onun Mərkəzi Asiyaya istiqamətlənmiş hidrosiyasətindən, «barışdırıcı tərəf» imitasiyasından başlıca məqsəd regionun perspektivli iqtisadi-siyasi-sosial təzyiqliq vasitəsi olan su ehtiyatlarını və hidroenergetikasını tam nəzarətə götürməklə, Qazaxıstan, Özbəkistan, Qırğızıstan, Türkmənistan və Tacikistanı geosiyasi mənafeləri çərçivəsində saxlamaqdır. Bu baxımdan, Daşkəndin rəsmi etirazlarına baxmayaraq, məhz Rusiyanın iştirakı ilə Roqun stansiyasının tikilib istifadəyə verilməsi labüddür. Nəticədə, Moskva Özbəkistanın siyasi oriyentasiyasından, Rusiya üçün əhəmiyyətli məsələlərə münasibətindən asılı olaraq, bu ölkə üçün su limitini artırıb-azaltmaq imkanına malik olacaqdır.

ABŞ-in Şimali Dakota Universitetinin tədqiqatçıları Tomas de-Satter, Cey Leyç və Nyu-Meksika Universitetindən Şahruhmirzə Cəlilov «Beynəlxalq su ehtiyatları və ekoloji mühəndislik» jurnalında dərc etdirdikləri «Roqun SES-in Özbəkistan iqtisadiyyatına təsiri» başlıqlı məqalədə stansiya tikintisinin yaradacağı kəskin su çatışmazlığının ölkənin kənd təsərrüfatına hər il 600 milyon ABŞ dolları məbləğində ziyan vuracağını, ümumi daxili məhsulun həcmnin 2% aşağı düşəcəyini, 300 min nəfərin işə yerlərini itirəcəklərini proqnozlaşdırmışlar. Mütəxəssislər ziyanı maksimum 40% azaltmaq üçün Özbəkistana qabaqlayıcı tədbirlər görməyi, su ehtiyatlarından istifadə qaydalarını və normaları dəyişdirməyi, sudan istifadənin

84 «Независимая газета», №10, 29/11/2000

85 «Making Eurasia Stable», Foreign Affairs, vol. 75 no. 1, January/February 1996

səmərəsinin yüksəldilməsini təklif edirlər. Onlar Roqun SES-in vura biləcəyi zərəri iki ssenari üzrə dəyərləndirmişlər. Birinci ssenari Roqun dəryaçasının su ilə doldurulması mərhələsini əhatə edir. Anbarın işlək vəziyyətə çatdırılması üçün 12,4 il (*özbək hidroloqlarının hesablamalarına görə 8 il*) vaxt tələb olunur və həmin müddət ərzində Amudərya çayının orta illik su axımının cəmi 2%-dən istifadə edildiği üçün Özbəkistan kənd təsərrüfatı o qədər də ciddi ziyan çəkməyəcəkdir. Lakin, ikinci ssenariyə əsasən, stansiya tam gücü ilə işə salındıqdan sonra Amudəryada suyun səviyyəsi yay aylarında 18% azalacaq, qışda isə əksinə, 54% yüksələcəkdir. Nəticədə may-sentyabr aylarını əhatə edən intensiv suvarma mövsümündə Özbəkistan kəskin su çatışmazlığı ilə üzləşəcək, ilin digər aylarında isə həm əkin sahələri, həm də yaşayış məntəqələri sel və daşqınlara məruz qalacaqdır⁸⁶.

Digər tərəfdən, son dövrlərdə bəzi xarici siyasət məsələlərində Moskva, Daşkənd və Düşənbənin mövqelərində yaranan fikir ayrılığı Rusiyanı «regional arbitraj» imici imitasiyasını bir kənara qoyub daha radikal addımlar atmağa, Roqun SES-in gələcək taleyi ilə bağlı «zərbəni öz üzərinə» götürməyə vadar edir. Təsadüfi deyildir ki, hazırda Rusiya-Tacikistan danışıqlarında Moskvanın irəli sürdüyü əsas şərt stansiya səhmlərinin 75%-ni, eləcə də hasil edilən elektrik enerjisinin satışına nəzarəti öz əlinə keçirmək istəyidir. Tacikistan isə stansiyanın Rusiyanın mülkiyyətinə çevrilməsi perspektivindən hələlik qəti şəkildə imtina edir. Bəzi ekspertlər Roqun SES ilə bağlı mübahisələrdə Moskvanın «qeyri-müəyyən» siyasətini – vaxtaşırı olaraq gah Daşkəndin, gah da Düşənbənin mövqelərini müdafiə eiməsini ABŞ və Rusiya arasında siyasi gəzişmələr edən Özbəkistan və Tacikistanı Şanxay Əməkdaşlıq Təşkilatında və Kollektiv Təhlükəsizlik Müqaviləsi Təşkilatında üzv saxlamaq cəhdi kimi qiymətləndirirlər. Lakin, həm Tacikistan, həm də Özbəkistan rəsmi Moskvanın «karusel siyasətinin» hansı maraqlardan irəli gəldiyini, Rusiyanın «yumşalmasının» və «radikallaşmasının» geosiyasi səbəblərini yaxşı dərk edirlər⁸⁷. Tacikistanda həm də ona əmindirlər ki, Roqun SES-in tikintisini ləngidən maneələrdən biri Rusiya və Özbəkistan

86 «Узбекистан бюджет терять \$600 млн. в год из-за Рогунской ГЭС», <http://www.rosbalt.ru/exussr/2012/06/05/989029.html>

87 А.Шустов. «Таджикско-узбекский конфликт и позиция России», <http://www.centrasia.ru/newsA.php?st=1270445520>

arasında olan qaz anlaşmasıdır. Prezident V.Putinin Mərkəzi Asiya siyasətində «Qazprom» şirkətinin maraqları Rusiyanın geosiyasi mənafeələrinin təminatına yönəldilmişdir. Düşənbədə çıxan «Millət» qəzetinin yazdığı kimi, «**nə qədər ki, Rusiyanın Özbəkistan qazında maraqları var, Moskva İslam Kərimovun mövqeyini dəstəkləyəcəkdir**». Lakin, V.Putin Özbəkistanın Mərkəzi Asiyada güc mərkəzi kimi möhkəmlənməsində, «regional liderlik» iddialarının reallaşmasında maraqlı deyildir. Çünki, bu zaman rəsmi Moskvanın Mərkəzi Asiya dövlətlərinə təsir imkanları azalacaq, digər tərəfdən Özbəkistan Moskvadan əlavə imtiyazlar tələb edə biləcəkdir.

2012-ci il sentyabr ayının əvvəllərində Nursultan Nazarbayev və İslam Kərimovun Astana şəhərində növbəti görüşü zamanı qəbul edilən birgə bəyanat regiondakı «kətmən davasının» təhlükəli hidromünaqişə həddinə çatdığını göstərməkdədir. Sənəddə deyilir: «**Qırğızıstan «Kambar Ata-1» Su Elektrik Stansiyasının tikintisi üçün Qazaxıstanın və Özbəkistanın razılıqlarını almalıdır**». O da bildirilir ki, Mərkəzi Asiyanın hidroenergetika problemləri ilə əlaqəli bütün məsələlər, o cümlədən transsərhəd çaylar üzərində hidrotexniki qurğuların inşası hamılıqla qəbul edilmiş beynəlxalq hüquq normalarına və region dövlətlərinin maraqlarına uyğun həll olunmalıdır. Özbəkistan və Qazaxıstanın texniki xarakterli iradlarından biri Roqun və «Kambar Ata-1» Su Elektrik stansiyaları layihələrinin ötən əsrin 70-80-ci illərində, SSRİ-nin normativləri əsasında hazırlanmasıdır. Belə ki, 40-50 il ərzində həmin normativlər əhəmiyyətini və tətbiq imkanını itirmişdir. Bundan başqa, Roqun su elektrik stansiyasında bəndin hündürlüyünün 350 metr, Narın çayı üzərində tikilən «Kambar Ata-1» SES-in isə 275 metr olduğunu nəzərə alsaq, Qazaxıstan və Özbəkistanın düzən zonalarının əhalisi Sırdərya və Amudərya çaylarında su axımının nisbətən bərpası üçün 8-9 il ağır quraqlıq şəraitində yaşamağa məhkumdur. Daşkənd ekspertlərinin qənaətinə görə, bu tipli genişmiqyaslı obyektlərin inşasından əvvəl beynəlxalq ekspertiza aparılmalı, layihə texniki-iqtisadi cəhətdən əsaslandırılmalı və digər dövlətlərin milli maraqlarına təsiri müəyyənləşdirilməlidir⁸⁸. Qeyd edək ki, Qırğızıstan və Özbəkistan ərazilərindən keçən Narın (*Alabuqatuz*) çayı Qaradərya ilə birləşərək, Sırdərya çayını yaradır və bu su axımı Qazaxıstana daxil olur. Prezidentlərin görüşü zamanı İslam Kərimov onu da vurğulamışdır ki, mübahisə doğuran hər iki stansiya seysmik cəhətdən aktiv zonada

yerləşir: «Əgər bu ərazi növbəti zəlzələ fəlakəti ilə üzləşərsə, bəndlərin dağılması nəticəsində hündürlüyü 50-100 metrə çatan dalğalar və ümumi həcmi 19 milyard m³ olan sel suları aşağı əraziləri yuyub-aparacaqdır. Uzun əsrlər boyu Sırdərya çayının aşağı hissəsində özbəklər və qazaxlar yaşayırlar. Odur ki, bizim sabah üzləşə biləcəyimiz vəziyyəti nəzərə almadan həyata keçirilən planlara susmayacağıq»⁸⁹. Özbəkistan prezidentinin çıxışındakı bir məqam Tacikistan və Qırğızıstana müharibə hədəsi olmaqla, həm də su probleminin həllində öz geosiyasi maraqlarından çıxış edən Rusiyanın «qeyri-müəyyən mövqeyinə» yönəlik açıq və sərt mesaj kimi dəyərləndirilməlidir: «Biz bu ölkələrə tikintiyə başlamazdan və böyük dövlətlərlə müqavilələr bağlamazdan əvvəl birgə obyektiv ekspertizaların aparılmasını, çayların aşağı hissələrində yaşayan xalqlara sabah nələrin baş verəcəyinin izah olunmasını xahiş edirik. Tacikistan və Özbəkistan transsərhəd Amudərya və Sırdərya çaylarının su axımından energetika məqsədilə istifadə edilməsində maraqlıdırlar. Elə isə, zəhmət çəkib, transsərhəd çaylara dair beynəlxalq normalara əməl etsinlər. Çünki, sabah su ehtiyatları münasibətlərimizi gərginləşdirən problemə çevrilə bilər. Özü də təkcə bizim regionda yox. Vəziyyət elə bir həddə çatır ki, adi qarşıdurmalarla deyil, müharibələrlə üzləşərik»⁹⁰. Lakin, müharibə hədələrinin tədricən ciddiləşməsinə baxmayaraq, Mərkəzi Asiya dövlətləri bütövlükdə güclü hərbi potensiala malik deyillər. Bu ölkələrin silahlı qüvvələri hələ də milli konstitusiyaların tələblərinə uyğun yaradılmış atribut, görünüşü xarakteri daşımaqdadır. Son dövrlərdə baş vermiş kütləvi iğtişəşlərin yatırılması, lokal sərhəd münaqişələri, dini-terrorçu və separatçı qruplaşmalarla mübarizə halları ordunun peşəkarlığını, döyüş qabiliyyətini və təchizatını şübhə altına alır. Nəticədə, regionun hər hansı bir dövlətinin planlaşdırdığı hərbi əməliyyat «bliskriq» deyil, uzunmüddətli, üzücü müharibəyə, ağır sosial-iqtisadi və ekoloji nəticələrlə müşayiət olunan regional fəlakətə çevriləcəkdir.

Həmkarlarının sərt mövqelərinin əksinə olaraq, Qırğızıstan prezidenti Almazbek Atambayev «Kambar Ata-1» Su Elektrik Stansiyasının bütün Mərkəzi Asiya dövlətlərinin hidroenergetika və irriqasiya ilə bağlı bir sıra problemlərini aradan qaldıracağına əminidir. Xatırladaq ki, hələ 2008-ci

89 «Президент Узбекистана резко высказался против строительства Камбаратинской и Рогунской ГЭС», www.fergananews.com

90 «Президент Узбекистана: Водно-энергетические проблемы могут привести к войне», <http://guralyuk.livejournal.com/1872885.html>

İldə Rusiya və Qırğızıstan qonşu dövlətlərlə razılaşdırmadan transsərhəd Narın çayı üzərində illik enerji hasilatı 5 milyard kilovatt/saat olan SES-in tikintisinə dair hökumətlərarası müqavilə imzalamışdılar. İlkin razılığa görə, stansiyanın inşasına və avadanlıqla təchiz olunmasına Moskvanın təqribən 1,7 milyard ABŞ dolları məbləğində vəsait ayırması nəzərdə tutulmuşdu. Rusiya Federasiyasının bu layihəyə qoşulmasında öz maraqları vardı. Müqavilə şərtlərinə əsasən, SES-in və gələcəkdə enerji satışından əldə olunan gəlirin yarısı Rusiyanın payına düşürdü. Bu məqsədlə «Kambar Ata SES-1» birgə müəssisəsi yaradılmış və stansiya səhmlərinin 50%-i Rusiyanın «İnter RAO» energetika şirkətinə verilmişdi. Lakin, həmin dövrdə Rusiya meyilli siyasət yürüdən rəsmi Daşkənd və Astananın etirazları Moskvanı bu layihədə iştirakdan müvəqqəti olaraq çəkirmişdi.

Kambar Ata-2 Su Elektrik Stansiyasının tikintisi

Xüsusi olaraq vurğulamaq lazımdır ki, 2004-cü ildə rəsmi Düşənbə «Tacikistanın dövlət müstəqilliyinin möhkəmləndirilməsi və qorunması» məqsədilə Rusiyanın 201-ci Qatçinsk hərbi bazasının (keçmiş 201-ci motoatıcı diviziyasının) ölkə ərazisində (Düşənbə, Kurqantəpə, Kulab) dislokasiyasına razılıq vermişdir. Bundan başqa, Rusiya ilə bağlanmış müqaviləyə əsasən, burada Rusiya Federasiyası Silahlı Qüvvələrinin hava-kosmik hücumdan müdafiə qoşunlarının «Okno» optik-elektron nəzarət kompleksi, kosmik fəzaya nəzarət

sistemi də yerləşdirilmişdir. Bununla belə, paralel olaraq ABŞ-a yönəlik siyasət yürüdən Düşənbə hərbi yüklərin Əfqanıstana daşınması üçün NATO-ya öz ərazisini təklif etmiş, 2007-ci ildə isə ABŞ-nin iştirakı ilə Tacikistan-Əfqanıstan sərhədindəki Pənc çayı üzərində strateji əhəmiyyətli körpünü tikib istifadəyə vermişdir. Lakin Tacikistanın dövlət sərhədlərinin mühafizəsi Rusiya hərbiçilərinin nəzarəti altına keçdikdən sonra Düşənbə qısa vaxt ərzində narkotik maddələrin qeyri-qanuni dövriyyəsinə qarşı mübarizədə zəif bənd imicini qazanmışdır. Belə ki, Əfqanıstandan keçirilən narkotik maddələrin miqdarı azalmaq əvəzinə 3,5 dəfə artmışdır⁹¹. O da qeyd olunmalıdır ki, 2012-ci il iyun ayının 28-də Özbəkistan Respublikasının növbəti dəfə rəsmi olaraq Kollektiv Təhlükəsizlik Müqaviləsi Təşkilatından (KTMT) çıxması «kətmən müharibəsi»ndə Tacikistanın mövqeyinin möhkəmlənməsinə və Moskva-Düşənbə yaxınlaşmasına səbəb olmuşdur. Doğrudur, Daşkəndin KTMT üzvlüyündən imtina etməsi onun «əzəli su rəqiblərinin» - Tacikistanın Roqun, Qırğızistanın «Kambar Ata-1» stansiyalarının razılaşdırılmamış qaydada tikintisinə və Rusiyanın «anlaşılmaz» mövqeyinə etirazı, yaranmış problemi beynəlxalq təşkilatların və regionda geosiyasi maraqları olan Qərbi dövlətlərinin vasitəsilə nizamlaması istəyi ilə yozulur. Yəni, Rusiya Roqun SES-in tikintisində iştirak edərsə, Özbəkistan öz geosiyasi baxışlarını radikal şəkildə Qərbin xeyrinə dəyişəcəkdir.

Əslinə qalsa, Daşkəndin bu addımı tamamilə gözlənilən idi. Dövri mətbuata Özbəkistan və ABŞ arasında siyasi əlaqələrin möhkəmləndirilməsi, hətta Özbəkistanda Amerikanın hərbi bazalarının yerləşdirilməsi planları barədə məlumatlar sızmaqdadır. Təsədüfi deyildir ki, Z.Brzejnski ABŞ-nin geosiyasi maraqlarının ödənilməsində Özbəkistana böyük önəm verərək yazır: «**Faktiki olaraq, bu ölkə Mərkəzi Asiyada regional lider roluna əsas namizəddir. Özbəkistan və ABŞ regional təhlükəsizliyin möhkəmləndirilməsində oxşar mövqelərə malikdirlər. Mərkəzi Asiyanın hansısa müstəmləkəçi dövlətin təsiri altında olmamasında da mövqələrimiz yaxındır**»⁹². Bütün bunlarla yanaşı, Özbəkistanın Kollektiv Təhlükəsizlik Müqaviləsi Təşkilatı sıralarını tərk etməsi öz növbəsində Roqun Su Elektrik

91 A.Молчанов. «Таджик и узбек поспорились под ногами у России», <http://www.news-info.ru/articles/2009-01-29/tadcjik/539138/>

92 Z.Brzejnski. «The Grand Chessboard: American Primacy and Its Geostrategic Imperatives», New York: Basic Books, 1997

Stansiyası ətrafında qarşılıqların daha da kəskinləşməsinə, obyektin tikintisi və istismarının Rusiyanın nəzarətinə keçməsi üçün əlverişli şərait yaradacaqdır.

Bütün bunların məntiqi nəticəsi olaraq, 2012-ci il sentyabr ayının 20-də Rusiya prezidenti Vladimir Putinin Qırğızıstana rəsmi səfəri zamanı bağlanan müqavilələr hələlik «Kambar Ata-1» stansiyası ilə bağlı mübahisələrə son qoymuş və bütövlükdə Rusiya Federasiyasının Mərkəzi Asiyaya yönəlik hidrosiyasətinin konturlarını açıqlamışdır. Rusiya prezidenti qırğızıstanlı həmkarı ilə keçirdiyi birgə mətbuat konfransında «Kambar Ata-1» stansiyasının tikintisinin istənilən halda davam etdiriləcəyini bildirmiş, hətta Qazaxıstan və Özbəkistanı bu layihəyə qoşulmağa çağırmışdır. Lakin, Moskvanın bu qərarı heç də onun altruizmindən irəli gəlmirdi. Belə ki, Putin Qırğızıstan Respublikasının Rusiya Federasiyasına 2005-2009-cu illərdən qalan 489 milyon ABŞ dolları məbləğində kredit borclarını silmiş, əvəzində isə 2014-cü ilədək ABŞ hərbi-hava qüvvələri bazalarının bu ölkədən tamamilə çıxarılması, 2017-ci ildən isə Rusiyanın birləşmiş hərbi bazalarının həmin ərazidə yerləşdirilməsi, Qazaxıstana və Özbəkistana axan transsərhəd çaylar üzərində hidrotexniki qurğuların birgə tikintisi, istismarı, elektrik enerjisi satışı və digər məsələlər üzrə razı salmışdır. Bütün bunlardan sonra prezident A.Atambayev Qırğızıstanın gələcəyinin Rusiya ilə tərəfdaşlıqda olduğunu bəyan etmişdir. Maraqlıdır ki, Rusiyanın sabiq prezidenti Dmitri Medvedev 2009-cu ilin yanvarında Daşkənddə olarkən əminliklə bildirmişdi ki, Roqun və «Kambar Ata-1» su elektrik stansiyalarının inşası qonşu dövlətlərin razılığı alınmadan davam etdirilərsə, Rusiya birmənalı şəkildə həmin tikintilərdə iştirakını dayandıracaq. Lakin, görünür, Moskvadakı prezident yerdəyişmələri geosiyasətdə taktiki gedişlərə də təsirini göstərmişdir. Nəticədə, Moskva və Bişkek münəqişə doğuran «Kambar Ata-1» Su Elektrik Stansiyasından savayı «Yuxarı Narın» hidroenergetika qurğusunun da birgə inşası barədə saziş imzalamışlar. Sənədə əsasən, Rusiyanın «İnter RAO» şirkətinin «Rusqidro» Açıq Səhmdar Cəmiyyətinin iştirakı ilə tikiləcək «Kambar Ata-1» və «Yuxarı Narın» su elektrik stansiyalarının nizamnamə kapitalının bərabər pay üzrə bölüşdürülməsi, səhmlərin və istismar gəlirlərinin 50%-inin Rusiyaya məxsus olacağı nəzərdə tutulmuşdur. Bişkek Rusiyanın bu məqsədlə 1,7 milyard ABŞ dolları məbləğində kredit ayıracağına ümidlidir. Üstəlik, gələcəkdə burada

«Akbulun», «Narın-1», «Narın-2», «Narın-3» hidroenergetika stansiyalarının tikintisi barədə də ilkin razılıq əldə olunmuşdur⁹³.

Lakin 2013-cü ilin müşahidələri göstərir ki, Mərkəzi Asiyada su ehtiyatları zəminində (*bəlkə də bəhanəsi altında*) qütbləşmə meyilləri sürətlənməkdədir. Yəni, bir tərəfdə su qıtlığından əziyyət çəkən Qazaxıstan, Özbəkistan və Türkmənistandan (*böyük ehtimalla*), digər tərəfdə isə Rusiya, Tacikistan və Qırğızıstandan ibarət rəqib «koalisiyalar» yaranmaqdadır. Özbəkistan və Qazaxıstan prezidentlərinin 2013-cü ilin iyun ayında Daşkənddə keçirilmiş görüşünün nəticələri bu ehtimalları təsdiqləməkdədir. Prezidentlərin görüşündə Mərkəzi Asiyanın su ehtiyatları əsas müzakirə mövzusu olmuş və hər iki ölkə arasında su ehtiyatlarının birgə idarə olunmasına dair strateji tərəfdaşlıq haqqında saziş imzalanmışdır. Görüş zamanı region dövlətlərinin su ilə təhdid olunması terrorçuluq, narkotik maddələrin qaçaqmalçılığı, separatizm və mütəşəkkil cinayətkarlıq kimi problemlərlə eyni səviyyədə tutulmuş, bunun Mərkəzi Asiyada sülh və təhlükəsizliyə qarşı yönəldiyi bəyan edilmişdir. Nursultan Nazarbayev və İslam Kərimov Tacikistan və Qırğızıstanın hidroenergetika layihələrinin qonşu dövlətlərin su ilə təchizatına mənfi təsir göstərəcəyini və bu məsələnin Birləşmiş Millətlər Təşkilatında müzakirəyə çıxarılmasının zəruriliyini xüsusi qeyd etmişlər. İ.Kərimov birgə mətbuat konfransında demişdir: **«Roqun və Kambar Ata Su Elektrik stansiyalarının layihələri BMT-nin ekspertlərinin və digər beynəlxalq qurumların yoxlamalarından keçirilməli, tikinti işləri Sırdərya və Amudərya çaylarının aşağı hissələrindəki dövlətlərlə razılaşdırılmalıdır»**. Onun qazaxıstanlı həmkarı isə Tacikistan və Qırğızıstana energetikaya dair məsələlərin həllində yardım təklifi etməklə, onları yaranmış problemlərinin aradan qaldırılması üçün bir daha danışıqlar masası arxasında əyləşməyə çağırmışdır⁹⁴.

Yuxarıda göstərilənlərə əsasən, belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, Mərkəzi Asiya dövlətləri şirin su ehtiyatları ilə bağlı münaqişələri və iqtisadi şantaj xarakterli təhdidləri aradan qaldırmaq məqsədilə ilk növbədə bir sıra prinsipial məsələlərdə ortaq mövqe əldə etməlidirlər. Birincisi, müharibə təhlükəsinin neytrallaşdırılmasının ən real yolu

93 «В.Путин: В проекте по двум ГЭС должны участвовать Казахстан и Узбекистан». inform.kz/rus/article/2496223

94 Central Asia's Water Conflicts Come into Focus During Nazarbayev-Karimov Summit, Eurasia Daily Monitor, <http://www.jamestown.org>

region dövlətlərinin inteqrasiyası, hidroenergetika, su ehtiyatlarından istifadə sahəsində qarşılıqlı faydalı əməkdaşlığın qurulması, elektrik enerjisinin və məişət qazının, maye yanacağıın satışında qarşılıqlı güzəştlər müəyyənləşdirilməlidir. İkincisi, transsərhəd su mənbələrinin qorunması istiqamətində birgə fəaliyyət göstərilməlidir. Üçüncüsü, transsərhəd su ehtiyatlarından ortaql istifadəyə dair dövlətlərarası müqavilə bağlanmalı, kvota təyin edilməlidir. Dördüncüsü, transsərhəd və daxili su axarlarında yeni bəndlərin, su anbarlarının, su elektrik stansiyalarının tikintisi regionun digər dövlətləri ilə razılaşdırılmalı, qarşılıqlı enerji mübadiləsi aparılmalıdır. Ən nəhayət, Mərkəzi Asiyanın problemlərinə kənar müdaxiləyə yol verilməməlidir.

Türkiyə Respublikası. Azərbaycanın strateji müttəfiqi olan Türkiyə Respublikası bu gün təkcə regionda deyil, dünyada fəal praqmatik hidrosiyasət yürüdən, dövlətlərarası münasibətlərin tənzimlənməsində üstün hidroloji mövqeyindən geniş istifadə edən ölkələrdəndir. Hazırda Türkiyə özünün su ehtiyatlarının yarısını istismar edir. Lakin proqnozlara görə, 2030-cu ilədək onun tam həcmdə istifadəsinə məcbur olacaqdır. Burada dağ-mədən sənayesi, metal emalı müəssisələri su ehtiyatlarını çirkəndirməklə yerüstü və yeraltı mənbələrə ciddi ziyan vurmaqdadır⁹⁵. Kür, Araz, Fərat və Dəclə kimi iri transsərhəd çayların mənbələrinin bu ölkənin ərazisində yerləşməsi rəsmi Ankaraya su ehtiyatlarının əsas və ya bir hissəsi həmin çayların hesabına formalaşan ölkələrə - İran, İraq, Suriya, Ermənistan, Gürcüstan və Azərbaycana hidroloji təsir imkanlarını artırsa da, bu fəaliyyət təkcə daxili iqtisadi zərurətdən irəli gəlmir.

İki fəvqəldövlət - SSRİ və ABŞ arasında hərbi-siyasi qarşıdurmadan yaranan və yetmiş il ərzində beynəlxalq münasibətləri formalaşdıran ikiqütblü sistemin süqutundan sonra Türkiyə Respublikası xarici siyasət sahəsində xüsusi fəallıq nümayiş etdirərək, regiondakı tarixi geosiyasi mənafeələrinin bərpasına yönəldilmiş səylərini son dövrlərdə xeyli artırmışdır. 2003-cü ildə «Böyük Yaxın Şərq» geosiyasi məkanının yaradılmasına dair ABŞ hökumətinin irəli sürdüyü «Böyük şahmat oyunu» planı isə Türkiyənin regiondakı səlahiyyət və imkanlarını daha da genişləndirərək, onu müsəlman Şərqinin lideri - «qara fiqurları idarə edən vəzir» statusuna yüksəltmişdir. Məraşədən başlamış Pakistana qədər uzanan coğrafi əraziləri əhatə edən nəhəng tamaşa meydanında

95 Сабри Шенер. «Турция испытывает дефицит воды», «Milliyet», <http://inosmi.ru/asia/20130325/207293533.html>

baş verən kütləvi səhnələri, dramatik dəyişiklikləri, radikal yollarla «demokratikləşmə» və «modernləşmə» proseslərini nəzərdə tutan qlobal plana əsasən, Türkiyə Respublikasına Şərq və Qərbdə dövlətləri, islam və xristian mədəniyyətləri arasında vasitəçi, «etalon Şərq dövlət modeli» obrazını yaratmaq funksiyası ayrılmışdır⁹⁶. Z.Brzejnskinin sözləri ilə desək, «**Türkiyənin indiki vəziyyəti onu «regional lider» adlandırmağa əsas verir. Bu dövlət Orta və Yaxın Şərqdə regional güc mərkəzi və Amerikanın xarici siyasətinin dayaq məntəqəsidir**»⁹⁷.

Anadolu yaylası istisna olunmaqla, Türkiyənin əksər əraziləri zəngin yerüstü və yeraltı su ehtiyatlarına malikdir. Bununla belə, mürəkkəb geomorfoloji şərait, regionlarda iqtisadiyyatın zəif inkişafı həmin ehtiyatlardan səmərəli istifadə etmək imkanlarını xeyli məhdudlaşdırır. Qlobal təbii və antropogen proseslər – iqlim dəyişmələri, təbii ehtiyatlardan qeyri-səmərəli istifadə olunması, ətraf mühitin, o cümlədən şirin su mənbələrinin çirklənməsi, səhrələşmə, torpaqların soranlaşması və s. fəsadlar Türkiyədən də yan keçməmişdir. Hesablamalara əsasən, son 40 ildə ölkənin şirin su ehtiyatları təqribən 50% azalmışdır. Türkiyənin Təbiəti Mühafizə Cəmiyyətinin baş direktoru Filiz Dəmirayağın sözlərinə görə, qlobal istiləşmə, yağıntıların miqdarının aşağı enməsi, buzlaqların sürətlə əriməsi şirin su hövzələrində ehtiyatın azalmasına, əhalinin içməli su ilə təmin olunmasında fasilələrə səbəb olmuşdur. Onun fikrincə: «**Əgər dövlətimiz qısa vaxt ərzində su ehtiyatlarının qorunmasına və istifadəsinə dair düzgün siyasət həyata keçirməzsə, ölkədə su çatışmazlığı fəlakət həddinə çatacaqdır**». Türkiyənin Elmi-Texniki Tədqiqatlar Şurasının mütəxəssisləri də bir neçə yüz il sonra ölkə ərazisinin səhrələşməsinə proqnozlaşdırır və çevik su strategiyasının yürüdülməsinin vacibliyini vurğulayırlar. Qaziantep Universitetinin professoru Ö.Kesici bu qənaətdədir ki, qlobal iqlim dəyişmələri nəticəsində buzlaqların ərimə prosesinin sürətlənməsi və tükənməsi ölkədə flora və fauna nümunələrinin böyük hissəsinin məhvində, dəniz səviyyəsinin isə xeyli yüksəlməsinə gətirib çıxaracaqdır⁹⁸. Bu baxımdan, Türkiyə Respublikasının çevik, bəzən isə sərt hidrosiyasəti başa düşüləndir və bir çox hallarda milli təhlükəsizlik mənafeələrindən irəli gəlir.

96 Will America Bring Democracy to the Middle East// Zaman. 29.04.2004

97 Z.Brzejnski. The Grand Chessboard: American Primacy and Its Geostrategic Imperatives, New York: Basic Books, 1997

98 «Запасы пресной воды в Турции за последние лет сократились наполовину и продолжают уменьшаться», www.ami-tass.ru

Regionun ən iri su axarlarından olan Fərat çayının su ehtiyatlarının 98%-i, Dəclə çayının isə 45%-i Türkiyə ərazisində formalaşır. Fərat çayının su axımının 98%-i (31 milyard m³) Türkiyənin, cəmi 11%-i isə Suriyanın payına düşür. Türkiyə və Suriya arasında münasibətlərin pisləşməsinin arxasında rəsmi Dəməşqin kürd separatizmini asıq şəkildə dəstəkləməsi, öz ərazisində Kürd İşçi Partiyasının (PKK) hərbi təlim düşərgələrinə yer verməsi ilə yanaşı, Dəclə və Fərat çayları sularının bölüşdürülməsində yaranan ziddiyyətlər də dayanır. 1980-ci ildən başlanan diplomatik polemika dəfələrlə hər iki tərəfdən qoşunların sərhəddə cəmləşdirilməsi həddinə çatdırılmışdır. Suriyada getdikcə kəskin xarakter alan su çatışmazlığı, nəhayət, 1987-ci ildə Dəməşqi su ehtiyatlarından istifadəyə dair ikitərəfli sazişə imza atmağa, Türkiyənin irəli sürdüyü siyasi şərtlərlə razılaşmağa vadar etmişdir. Beləliklə, Suriya terrorçu-separatçı PKK qruplaşmalarına hərbi-siyasi yardım göstərməkdən rəsmi şəkildə imtina etmişdir. Lakin reallıqda Suriya rəhbərliyi həmin qüvvələrə hərtərəfli dəstək verməkdən çəkinməmişdir. 1987-ci ildə hər iki ölkə Suriyanın Fərat çayından istifadəsi haqqında Protokol imzalasalar da, aralarındakı hidrosiyasi qarşıdurma səngiməmiş, 1990-cı ilin yanvar ayında Türkiyə tərəfinin Atatürk adına su anbarının (*Atatürk Barajı*) səviyyəsinin istismar həddinə çatdırılması məqsədilə bir ay müddətinə Fərat çayının Suriya ərazisinə keçən hissəsində suyun həcmi azaltması növbəti siyasi gərginliyə səbəb olmuşdur. Nəticədə, Dəməşq və Bağdad bir araya gələrək çayın Türkiyənin cənubundan Hələb yaxınlığındakı «əl-Əsəd» süni dəryaçasınadək olan hissəsinin «tamamilə qurumasını» bəhanə gətirmiş, Ankaranın bu hərəkətini «ərəb dünyasına qəsd» kimi dəyərləndirmiş, problemi beynəlxalq səviyyədə müzakirəyə çıxarmaq məqsədilə Ərəb Dövlətləri Liqasına müraciət etmişlər⁹⁹.

Fərat və Dəclə çaylarının su ehtiyatlarının bölüşdürülməsinə dair mübahisələrin hüquqi baxımdan tənzimlənməsi sahəsində ilk addım 1946-cı ildə Türkiyə və İraq arasında bağlanmış müqavilə olmuşdur. Müqavilənin şərtlərinə görə, həmin çaylar üzərində tikiləcək istənilən hidrolayihə haqqında tərəflərin qabaqcadan bir-birini məlumatlandırması və qarşılıqlı məsləhətləşmələrin aparılması nəzərdə tutulmuşdur. 1980-ci ildə bu ölkələr arasında bağlanmış protokola əsasən, su mübahisələrini nizamlayan qurum – **Birgə Texniki Komitə** yaradılmışdır. 1983-cü ildə Suriyanın da həmin komitəyə qoşulmasına baxmayaraq, yeni qurum su münəqişələrinin həllində nəzərəcərpacaq irəliləyişə nail ola bilməmiş,

99 Ю.Рысбеков, «Трансграничное сотрудничество на международных реках: проблемы, опыт, уроки, прогнозы экспертов», Научно-информационный центр, МКВК, 2009

1992-ci ildə formal fəaliyyətini tamamilə dayandırmışdır. Bu zaman İraq və Suriya yenə də Türkiyəni su ehtiyatlarının istifadəsi ilə bağlı danışıqları pozmaqda təqsirləndirmiş, rəsmi Ankara isə onları Türkiyənin və regionun mənafələrinə zidd tələblər irəli sürməkdə ittiham etmişdir. Lakin Türkiyəni «su işğalında» günahlandıran Suriyanın özü də görünmək istədiyini kimi «məsum» deyildir. Rəsmi Dəməşqin transsərhəd Asi çayının (*Oront*) qarşısını kəsərək üzərində Dastan və Mahərd bəndlərini inşa etdirməsi, Cizr əl-Uqhur şəhərində sutəmizləyici qurğunun istifadəyə verilməsi və beləliklə, çayın illik su axımının 90%-ni mənimsəməsi Türkiyənin Hatay vilayətinin su təchizatını xeyli dərəcədə pisləşdirmişdir. Üstəlik, Suriya tikilməkdə olan Zezun və Kastun bəndlərini də istismara daxil edərsə, bu zaman illik su axımı 1,2 milyard m³-ə çatan Asi çayından Türkiyəyə ildə cəmi 25 milyon m³ pay düşəcəkdir¹⁰⁰. Lakin Ankara və Dəməşq nəhayət ki, bir araya gələrək Asi çayı üzərində müştərək su bəndi tikməyi qərara almışlar. Bunu görən Bağdad da Dəclə çayı üzərində tikilən və Türkiyə ilə su mübahisələrinə səbəb olan digər hidrotexniki qurğunun - İlsu bəndinin inşasından imtina etmişdir. Bundan başqa, rəsmi Ankara transsərhəd suların istifadəyə dair region dövlətləri üçün məqbul sayıla biləcək yeni hidrosiyasət modelinin hazırlanmasını və adaptasiyasının başlanılmasını bildirmiş və su bölgüsü ilə əlaqəli bütün mübahisəli məsələlərin üçüncü tərəfin müdaxiləsi olmadan, yalnız ikitərəfli danışıqlar yolu ilə həllini təklif etmişdir. Ekspertlərin fikrincə, Türkiyənin bu mövqeyi bir tərəfdən qonşu dövlətlərlə münasibətlərinin yaxşılaşmasına, digər tərəfdən isə İraqın şimal hissəsində müstəqil kürd dövlətinin yaradılmasına qarşı yönəldilmişdir.¹⁰¹

Türkiyənin yeni hidrosiyası konsepsiyası dünyanın ən böyük doqquz layihəsindən biri olan Cənub-Şərqi Anadolu Layihəsində (*Güneydoğu Anadolu Projesi - GDA*) öz təzahürünü tapmaqdadır. Bu barədə fərqli mövqelərə baxmayaraq, GDA layihəsi transsərhəd Dəclə və Fərat çaylarının su ehtiyatlarını təkcə Türkiyənin deyil, İraq və Suriyanın da maraqlarının təminatına yönəltməyə, onların da elektrik enerjisi ilə təminatının yaxşılaşdırılmasına, suvarılan torpaq sahələrini artırmaqla kənd təsərrüfatının inkişaf etdirilməsinə geniş imkanlar açacaqdır. Layihəyə əsasən, Fərat və Dəclə çayları üzərində 22 su bəndi, 19 hidroelektrik stansiya, irriqasiya obyektləri inşa etmək, şəhər və

100 А.Ирхин, «Проблема водных ресурсов в реализации региональной политики Турции», <http://nomos.com.ua/content/view/64/84/>

101 А.Караева, «Водные ресурсы Азербайджана и Турции», <http://kornelij.livejournal.com/707443.html>

kəndlərdə yeni sənaye, tikinti, nəqliyyat, səhiyyə və təhsil müəssisələri açmaq, yerli turizm şəbəkəsini genişləndirmək və s. nəzərdə tutulmuşdur.

Atatürk adına su bəndi

Hazırda Türkiyədə istismar edilən elektrik enerjisi Cənub-Şərqi Anadolu Layihəsi çərçivəsində tikilmiş Karakaya, Atatürk, Dəclə, Kralqızı, Örecik, Karkamış və Batman bəndlərindəki su elektrik stansiyaları tərəfindən istehsal edilir. Meqalayihənin tərkibi olan 1990-cı ildə Fərat çayının Türkiyə hissəsində istifadəyə verilmiş Atatürk su bəndi (*Atatürk Barajı*) və üzərindəki səkkiz trubinli 2400 meqavatlıq su elektrik stansiyası Türkiyəyə 48,7 km³ həcmində su ehtiyatı yaratmağa, ümumi smeta dəyəri 30-35 milyard ABŞ dolları olan layihəyə əsasən, Türkiyəyə iqtisadi yüksəliş vəd edən 22 su bəndi, 19 su elektrik stansiyası inşa etməyə, əkin sahələrinin suvarılmasına, bölgənin elektrik enerjisi ilə təmin olunmasını əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşdırmağa imkan verəcəkdir. İlk hesablamalara görə, yalnız Türkiyədə suvarılan kənd təsərrüfatı sahələri 40%-dən 100%-dək artacaq, məhsuldarlıq 2-3 dəfə yüksəldilməklə ərzaq problemi tamamilə həll olunacaqdır¹⁰². O da sirr deyildir ki, Ankaranın Cənub-Şərqi Anadolu Layihəsinin tam reallaşdırılması iqtisadi yüksəlişə nail olmaqla yanaşı, ölkə daxilindəki siyasi problemlərin də həllində, məsələn, separatizm əhval-ruhiyyəsinin aradan qaldırılmasında, PKK-

102 <http://www.ekitapyayin.com/id/062/susurun02-02.htm>

nın ərazi iddialarının və regional su ehtiyatlarını nəzarətə götürmək niyyətlərinin neytrallaşdırılmasında yardımçı olacaqdır. Ankaranın qlobal hidrosiyasi fəaliyyətindən narahat olan dövlətlərin qənaətinə görə, Türkiyə üstün fiziki-coğrafi, siyasi-coğrafi, iqtisadi-coğrafi, ən başlıcası isə hidroloji mövqeləri ilə regionda güc balansının öz xeyrinə dəyişməsinə nail olacaq, hətta rəsmi Dəməşq Türkiyəyə qarşı fəaliyyət göstərən separatçı qruplaşmaları dəstəkləməkdən birdəfəlik imtina etməli olacaqdır¹⁰³. Suriya isə Atatürk adına su bəndinin fəaliyyəti nəticəsində Tabka Su Elektrik Stansiyasının gücünün 10% azaldılmasına açıq etirazını bildirməyə başlamışdır. Proqnozlara görə, 2025-ci ildə Suriya və İraqın Fərat çaylarından götürdüləri su payı indiki ilə müqayisədə müvafiq olaraq 17% və 27% azalacaqdır.

Türkiyə Cümhuriyyətinin mərhum prezidenti Turqut Özalın hələ 1986-cı ildə uzaqgörənliklə irəli sürdüüyü **Sülh su kəmərləri layihəsi** (*Barış Suyu Projesi*) də Yaxın və Orta Şərq dövlətlərinin şirin su problemlərinin həlli ilə yanaşı, rəsmi Ankaranın regiondakı strateji maraqlarının təmin olunmasına yönəldilmişdir. Layihəyə əsasən, iki transsərhəd boru kəmərinin çəkilib istismara verilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Şərti olaraq, «Qərb xətti» adlandırılan və uzunluğu 2700 kilometrə çatan birinci kəmə Hama, Humus, Hələb, Dəməşq, Əmman, Yanbu (*Yanbu-əl-Bəhr*) ərazilərindən keçərək Məkkə şəhərində tamamlanacaq, Suriya, İordaniya və Səudiyyə Ərəbistanı əhalisini sutkada 3,5 milyon m³ şirin su ilə təmin edəcəkdir. Sutkada 2,5 milyon m³ suyun nəqli üçün planlaşdırılan «Şərq xətti» (3900 km) isə Suriya və İordaniya torpaqlarından keçərək Küveyt, Bəhreyn, Qətər, Birləşmiş Ərəb Əmirliklərinə kimi uzanacaqdır. Türkiyə və ərəb dövlətləri üçün maliyyə baxımdan sərfəli olan Sülh su kəmərləri regionda qlobal siyasət yürüdən, su çatışmazlığı amilini siyasi-iqtisadi təzyiqliq vasitəsinə çevirən dövlətlərdə və transmilli şirkətlərdə ciddi narahatlığa səbəb olmuşdur. Belə ki, Qərb duzdan təmizlənmiş dəniz suyunu ərəb ölkələrinə hər m³ üçün təqribən 4 ABŞ dollarına təklif etdiyi halda, Türkiyə onun satışını Qərb xəttində 0,8 sentə, Şərq xəttində isə bir dollara nəzərdə tutmuşdur. Antalya yaxınlığındakı Manavqat çayının su ehtiyatlarının bir hissəsinin ixracına dair proqramın reallaşması da Türkiyənin regionda

103 Аль-Обайди Халид Хасун Джасим, «Проблемы использования трансграничных водных ресурсов», <http://www.dissercat.com>; М.Агаджанян. «Сотрудничество в водной сфере как ресурс регионального добрососедства» 28.06.2007// www.noravank.am/ru

mövqələrinin möhkəmləndirilməsinə, xüsusilə rəsmi Ankara və Tel-Əviv arasında əlaqələrin genişlənməsinə əlverişli zəmin yaradacaqdır. 1997-ci ildə suyun filtrasiyası, saxlanılması və tankerlərə doldurulması üzrə infrastrukturun yaradılması başa çatdırılmış, bu məqsədlə 147 milyon ABŞ dolları məbləğində vəsait sərf olunmuşdur.

Türkiyənin su strategiyası sahəsində İsrail ilə yaxınlaşması bəzi dövlətlərdə, o cümlədən İranda və onun strateji müttəfiqi olan Ermənistanda «qısqançlıqla» qarşılanmışdır. Erməni politoloqu David Babayan bu narahatlığı belə ifadə edir: «Həmin layihə Türkiyəyə gələcəkdə su ixracının həcmi artırmağa imkan verəcəkdir». Tel-Əviv artıq Manavqat çayından su idxalına razılığını bildirmişdir. İlk hesablamalara görə, Türkiyə 20 il ərzində İsraili 50 milyon m³ su ilə təmin edəcəkdir. Şirin su İsrailə hər birinin tutumu 400 min ton olan tankerlər vasitəsi ilə çatdırılacaqdır. Yəhudi dövlətinin suya olan tələbatının ildən-ilə artmasını nəzərə alaraq, Türkiyədən ixrac olunan suyun həcmi artması gözlənilir. Lakin, Türkiyədə suyun İsrailə deyil, Əlcəzairə, hətta Mərakeşə nəql olunmasında maraqlı olan qüvvələr də vardır¹⁰⁴. Türkiyə Respublikasının hidrostrateji imkanlarını genişləndirmək istiqamətində fəaliyyəti Yaxın və Orta Şərq dövlətlərini Avropa ilə birləşdirəcək növbəti layihədə - Cənub-Şimal su nəqliyyatı dəhlizinin çəkilişi ideyasında da özünü qabarıq şəkildə göstərməkdədir. Bu layihə hələlik niyyət xarakteri daşısa da, rəsmi Ankara Böyük Britaniya, Polşa və İspaniya kimi dövlətlərdə özünə xeyli tərəfdaş tapmışdır. Layihəyə görə, Aralıq dənizini Qara dənizlə birləşdirən və oradan da Baltik dənizini keçməklə Şimal dənizinə doğru uzanan vahid su kanalı yük daşımalarını artırmağa, onlara çəkilən xərcləri azaltmağa, bəzi çayların gəmiçilik imkanlarını genişləndirməklə yeni liman infrastrukturunu yaratmağa, xüsusilə Bosfor-Dardanel boğazında su nəqliyyat vasitələrinin təhlükəli həddə çatan intensivliyini xeyli azaltmağa imkan verəcəkdir¹⁰⁵.

İran İslam Respublikası. İran regionunda Türkiyə, İsrail, Suriya kimi «su geosiyasəti»nin ənənəvi iştirakçısı olmasa da, 2001-ci ildə baş vermiş quraqlıq nəticəsində yaranan kəskin su çatışmazlığı, kütləvi

104 Д.Бабаян. «Гидрополитика - ключевое направление геополитики Турции». <http://www.newsarmenia.ru/analytics/20100316/42216986.html>

105 «Транснациональный водный транспортный коридор – иллюзия или реальность», www.cherginets.by/index.phtml?idx=20210&theme=1

etirazlar, «su qiyamları» rəsmi Tehranı hidrosiyasi oyunlara fəal şəkildə qoşulmağa sövq etmişdir.¹⁰⁶ Lakin, təbii hidroloji imkanlarının məhdudluğuna baxmayaraq, son onillikdə fəal hidrosiyasət yürüdən və xüsusilə Türkiyənin regionda iqtisadi-siyasi təsirini azaltmağa səy göstərməklə Ermənistanla həmrəylik nümayiş etdirən Tehran su nəqliyyat dəhlizlərinin tikintisində təşəbbüsü ələ almaq məqsədilə alternativ və daha iddialı layihə irəli sürmüşdür. 2012-ci il avqust ayının əvvəllərində İranın energetika naziri Məcid Namcu Xəzər dənizini İran körfəzi ilə birləşdirəcək «**Şimal-Cənub**» **kanalının** tikintisinə ilin sonunadək başlanılacağı barədə məlumat vermişdir. Onun sözlərinə görə, uzunluğu təqribən 600 kilometr, ümumi smeta dəyəri təqribən 7 milyard ABŞ dolları olan su nəqliyyat dəhlizi Baltik dənizi və Qara dənizdən keçməklə Şimal buzlu okeanı sahillərini Hind okeanı ilə birləşdirəcəkdir. Əlbəttə, bu gün İran ətrafında cərəyan edən proseslər kanalın tikintisini ciddi şübhə altına alır. Lakin, nəzəri də olsa, «Şimal-Cənub» kanalının istifadəyə verilməsi ilk növbədə Türkiyənin əsas nəqliyyat arteriyalarından olan Bosfor boğazının strateji əhəmiyyətini xeyli azaldaraq, bu ölkənin iqtisadiyyatına ciddi zərbə vuracaqdır. Qeyd etmək lazımdır ki, təkcə 2011-ci ildə Bosfor boğazından təqribən 95 min müxtəlif təyinatlı gəmilərin, xüsusilə neft tankerlərinin keçməsi Türkiyə büdcəsinə milyardlarla dollar gəlir gətirmişdir. Bu isə rəsmi Ankara və Tehran arasındakı soyuq münasibətlərə hidrosiyasi çalarlar əlavə edəcəkdir. Hazırda Çin, Yaponiya, Pakistan, İsveç və Norveç şirkətləri kanalın tikintisinə ciddi maraq göstərirlər. Bu layihənin pərdəarxası məqamları onun arxasında Moskvanın geosiyasi maraqlarının dayanmasını, Rusiya Federasiyasının da layihəyə qoşulacağını istisna etmir. Belə ki, hələ ötən əsrin 60-cı illərində İran şimal qonşusu SSRİ ilə birlikdə «Xəzər dənizi-İran körfəzi» kanalının inşası barədə məsələ qaldırmış, hətta onun ilkin layihəsini hazırlamışdır. Sovet İttifaqı həmin layihənin gerçəkləşməsinə xüsusi maraq göstərirdi. Birincisi, onun vasitəsilə dünya bazarına yeni çıxış imkanları əldə edir, eyni zamanda, «soyuq müharibə» şəraitində Yaxın və Orta Şərq regionlarında hərbi-siyasi fəallığını əhəmiyyətli dərəcədə artırırdı. Lakin, ABŞ İranın şah rejiminə təzyiq edərək, bu planın həyata keçməsinə mane olmuşdu. Digər tərəfdən, su nəqliyyat dəhlizinin layihəsində Volqa-Don, Volqa-Baltik kanallarının inşaat metodlarının, istismar texnologiyalarının və iş prinsiplərinin əsas götürülməsi də burada Rusiya amilinin mühüm

106 Н.Мосаки. «Иран в водной геополитике региона», <http://www.centrasia.ru/newsA.php?st=1184018520>

rol oynadığını təsdiqləməkdədir¹⁰⁷. Bundan başqa, beynəlxalq hüquqa əsasən, bu tipli meqalayihənin gerçəkləşməsi üçün qonşu dövlətlərin, ilk növbədə Xəzərin sahiləni dövlətlərinin razılığı tələb olunduğu halda, Rusiya Federasiyası hələ də ona münasibətini bildirməmişdir.

İrənin global hidrolayihələri bununla kifayətlənmir. 2007-ci ilin iyun ayında İrənin hökumətinin prezident Mahmud Əhmədinəjatın sədrliyi ilə keçirilmiş səyyar iclasında Kicik Zab çayı üzərində **Kulese Su Elektrik Stansiyasının** tikintisi barədə qərar qəbul olunmuşdur. Qeyd edək ki, Kicik Zab çayı Dəclə çayının sol qoludur və İrənin Qərbi Azərbaycan vilayətindən keçərək İraq ərazisinə daxil olan transsərhəd su axarıdır. İlkin smeta dəyəri təqribən 342 milyon ABŞ dolları məbləğində müəyyənləşdirilən kompleksə daxil olan su bəndindən (600 milyon m³) elektrik enerjisi istehsalından savayı, kənd təsərrüfatı sahələrinin suvarılmasında da istifadə ediləcəkdir. Lakin həmin layihənin təhlükəli məqamlarından biri onun Tehran və Bağdad arasındakı münasibətləri gərginləşdirə bilməsi ehtimalıdır. Məlumdur ki, Kicik Zab çayı İraqın hidroenergetikasında və kənd təsərrüfatında xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Bəndin istismara buraxılması nəticəsində çayda suyun səviyyəsinin azalması Dukan Su Elektrik Stansiyasının dayanmasına, Kərkük vilayətində irriqasiya sisteminin sıradan çıxmasına səbəb olacaqdır.

Bütün bunlardan başqa, İrənin İslam Respublikasının hidrosiyasətində Azərbaycana qarşı yönəldilmiş təhdidlər - Araz çayı üzərində **Qaraçılar və Mehri su elektrik stansiyalarının** tikintisi layihəsi (*Ermənistanla birlikdə*), qurumaqda olan **Urmiyə gölünə Araz çayından kanal çəkilişi** layihələri hələ də aktuallığını saxlamaqdadır.

5. Azərbaycanın su ehtiyatları. Reallıqlar, geosiyasi çağırışlar və təhdidlər

Azərbaycan Respublikasının su ehtiyatları və onların istifadəsi ilə bağlı yaranmış vəziyyət həssas olsa da, çıxılmaz deyildir. Reallıqda ölkə şirin su mənbələrinin həcmi və onların istismarı baxımından müəyyən çətinliklərlə üzləşən dövlətlər sırasındadır. Arid zonada yerləşən, ərazisinin hər kvadratkilometrinə və hər nəfərə düşən yerüstü su ehtiyatlarına görə, Azərbaycan Respublikası Cənubi Qafqazın digər dövlətlərindən və qonşu Rusiya Federasiyasından xeyli geridə qalır. Belə

107 (А.Балиев. «Каспийское море будет впадать в Персидский залив», «Российская газета», <http://www.rg.ru/bussines/rinky/132.shtml>)

ki, Cənubi Qafqazın ümumi su ehtiyatının 62%-i Gürcüstanın, 28%-i Ermənistan və yalnız 10%-i Azərbaycanın payına düşür. Bütövlükdə, hər il təbii ehtiyatlardan 10-14 km³ su götürülür və onun 60-70%-i kənd təsərrüfatının, 20-25%-i sənayenin ehtiyaclarına sərf olunur. Ölkə ərazisinin 4,6 milyon hektarı aqrar sahə üçün yararlı olsa da, suvarılan torpaqların ümumi sahəsi cəmi 1,45 milyon hektara bərabərdir və kənd təsərrüfatı məhsullarının 90%-i məhz həmin sahələrdə yetişdirilir. 2012-ci ilədək kompleks meliorasiya işləri hələlik həmin sahələrin yalnız 610 min hektarını əhatə edə bilmişdir. Azərbaycan Respublikası Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyinin rəsmi məlumatına əsasən, ölkənin ümumi su ehtiyatlarının həcmi 35 milyard km³-ə çatır. Onun təqribən 5 milyard km³-ni isə yeraltı sular təşkil edir. «Sukanal» Elmi-Tədqiqat Layihə İnstitutunun statistik rəqəmlərində ölkənin yerüstü su ehtiyatlarının həcmnin 32 milyard m³ olduğu və quraqlıq illərində 23 milyard m³-ə qədər azaldığı bildirilir.

Kür çayı

Azərbaycan Meliorasiya və Su Təsərrüfatı Açıq Səhmdar Cəmiyyətinin məlumatına əsasən, ölkədə Xəzər dənizi hövzəsinə daxil olan 8350 böyük və kiçik çay vardır. Bu çayların böyük hissəsinin, yəni 7860 suaxarın uzunluğu 10 kilometrədən də azdır. Daxili çaylar ayrı-ayrı bölgələr üzrə qeyri-bərabər şəkildə paylanmışdır və onların axımının əsas hissəsi yaz dövrünə düşür. Çayların əksəriyyətinin axımı tənzimlənmədiyindən daşqın və sel sularından səmərəli istifadə etmək mümkün olmur və bu sular dənizə axır. İlin isti aylarında isə kiçik çayların bir çoxunun suları quruyur. Sellər və daşqınlar hər

il ölkə iqtisadiyyatına xeyli miqdarda ziyan vurur. Onların zərərli təsirinə yüzlərlə yaşayış evi, min hektarlarla əkin sahələri, dəmiryolu və avtomobil magistralları, elektrik xətləri, qaz kəmərləri, kanal və kollektorlar, hidrotexniki qurğular, digər mühəndis kommunikasiyaları məruz qalır. Cəmiyyətin məlumatında bildirilir: «**Çaylardan ekoloji, energetika və digər məqsədlər üçün məcburi su buraxmalarını nəzərə alsaq, su çatışmamazlığının miqdarı təsəvvür edilməz qiymətə malik olacaqdır**». Cənubi Qafqazın, o cümlədən də Azərbaycanın əsas su arteriyası Kür çay hesab olunur. Uzunluğuna və su ehtiyatlarına görə ölkənin ikinci suaxarı isə Araz çayıdır. Qlobal iqlim dəyişmələri ilə əlaqədar dünyada, eləcə də Azərbaycanda müşahidə olunan uzunsürən quraqlıqlar və son 2-3 ildə çaylarda baş verən sel və daşqınlar ölkə iqtisadiyyatına və əhalisinə xeyli zərər vurmuşdur. Ümumi su tutumu 640 milyon m³ olan su anbarları Ermənistan tərəfindən işğal edilmiş Azərbaycan ərazilərində qaldığı üçün ölkədə su problemi daha da dərinləşdirir. Su çatışmamazlığı ilə yanaşı, çayların, xüsusi ilə transsərhəd çaylarının sularının Ermənistan və Gürcüstan ərazilərində çirkləndirilməsi və suyun keyfiyyətinin pisləşməsi ölkədə sosial-ekoloji gərginliyi artıran əsas amillərdəndir. Hazırda Azərbaycanda suvarılan torpaqlarını su ilə təmin etmək və energetika məqsədləri üçün 135 hidrotexniki qurğu, o cümlədən su tutumu 100 milyon m³-dən çox olan 8, su tutumu 10-100 milyon m³-dən çox 12, su tutumu 1-10 milyon m³-ə bərabər 42, həcmi milyon m³-dən aşağı 73 su anbarı istismar olunur.¹⁰⁸

Azərbaycanın yerüstü su ehtiyatlarının 70%-i onun sərhədlərindən kənar da formalaşır və onun da böyük hissəsi ölkə ərazisinə kənd təsərrüfatı, sənaye və məişət tullantıları ilə çirklənmiş vəziyyətdə daxil olur. Suaxarların 19-20,6 km³-i 20-yə yaxın transsərhəd çayların, o cümlədən, **Kür, Araz, Qanıx (Alazan), Samur, Ağstafaçay, İorinin**, 9,5-10 km³-i isə daxili çayların payına düşür. Azərbaycan əhalisinin təqribən 80%-i Kür və Araz çaylarının sularından istifadə edir. Samur çayı istisna olmaqla, Xəzər dənizinə tökülən digər çayların illik su ehtiyatı 2,2-2,5 km³-ə, Kür çayı hövzəsinə daxil olan qolların ümumi ehtiyatı isə 7,5-7,8 km³-ə çatır. Azərbaycan ərazisindəki şirin sulu göllərin ehtiyatı da məhduddur: cəmi 0,03-0,05 km³. İstifadəyə yararlı yeraltı su ehtiyatlarının illik istismar həcmi isə təqribən 9 milyard m³-ə çatır. Həmin mənbələrin 60%-i Samur-Dəvəçi, Şəki-Zaqatala, Gəncə-Qazax bölgələrində, qalan hissəsi isə Mil-Qarabağ, Cəbrayıl və Naxçıvanın

108 <http://mst.gov.az/az/pages/mst/su-anbarlari/>

dağətəyi zonalarında yerləşir. Yeraltı su yataqlarının bir çoxunun istismar müddəti bitmək üzrədir. Bundan başqa, Azərbaycanda ümumi su tutumu 22 km^3 olan 140 su anbarı vardır. Onların ən tutumluuları Mingəçevir, Şəmkir, Araz və hazırda işğal altında olan Sərsəng su anbarlarıdır. Bakı şəhərinin və Abşeron yarımadasının içməli su ilə təminatı məqsədilə 5 yeraltı mənbə istismar olunur. Bu mənbələrdən ikisi Xaçmaz, biri isə Oğuz rayonlarının ərazilərindədir. Bundan başqa, su təminatında Ceyranbatan su anbarının və Kür çayının sularından da istifadə edilir. İçməli suyun Bakı və Abşerona nəqli məqsədilə Xaçmazdan «Şollar» və 2-ci Bakı su kəmərləri, Kür çayından, Ceyranbatan su anbarından magistral kəmərlər və Oğuz-Qəbələ-Bakı su kəməri istifadəyə verilmişdir¹⁰⁹. 1996-cı ildən başlanan aqrar islahatlar Azərbaycanda planlı fəaliyyət göstərən dövlət kənd təsərrüfatı müəssisələrinin, kolxoz və sovxozların ləğvinə, əvəzində isə xeyli sayda kiçik fermer təsərrüfatlarının yaranmasına imkan vermişdir. Bununla belə, ilk dövrlərdə su ehtiyatlarından nəzarətsiz və israfçılıqla istifadə edilməsi, innovativ aqrotexniki qaydaların zəif tətbiqi nəticəsində daxili suvarma və meliorasiya, irriqasiya və subövləşdürücü sistemlərin böyük hissəsi sıradan çıxmış, ən nəhayət, suvarılan torpaqların 40%-i soranlaşmışdır.

Azərbaycan Respublikası Meliorasiya və Su Təsərrüfatı Açıq Səhmdar Cəmiyyətinin məlumatına görə, ölkə ərazisində orta illik su çatışmazlığı $3,7\text{-}4,75 \text{ km}^3$ arasında dəyişir. Ölkədə su çatışmazlığı təkcə təbii amillərlə əlaqəli deyildir. Bu problem həm də mövcud su ehtiyatlarından rəasional istifadə olunmamasının nəticəsidir. Məsələn, Kür çayından, Oğuz-Qəbələ-Bakı və Samur-Abşeron kəmərlərindən Bakı şəhərinə və onun ətrafına saniyədə 30 kubmetr su daxil olsa da, onun təqribən 40%-i israfçılıq, nəzarətsizlik, texniki qurğuların və boru xətlərinin nasazlığı üzündən itkiyə gedir.

Azərbaycan Respublikası Cənubi Qafqaz dövlətlərindən ilk və hələlik yeganə ölkədir ki, **BMT-nin Avropa İqtisadi Komissiyasının «Transsərhəd su axarlarının və beynəlxalq göllərin mühafizəsinə və istifadəsinə dair» Helsinki Konvensiyasına** qoşulmuşdur. Ermənistan və Gürcüstan isə müxtəlif əsassız səbəbləri, əsasən həmin sənəddən irəli gələn öhdəliklərin icrasını, məsələn, transsərhəd suların istifadə zamanı qonşuların maraq və ehtiyaclarının nəzərə alınması, qənaət rejiminin tətbiqi, kanalizasiya sisteminin yaxşılaşdırılması,

109 <http://www.eco.gov.az/hid-chay-gol-suanbar.php>.

sutəmizləyici qurğuların tikintisi və s. üçün maliyyə imkansızlığını bəhanə gətirərək, həmin Konvensiyaya qoşulmağı yubadırlar. Xəzər dənizinin səviyyəsinin yüksəlməsi də içməli su ehtiyatlarının duzlaşmasını və sıradan çıxmasını sürətləndirir, sahil yaşayış məntəqələrini subasma təhlükəsi qarşısında qoyur. Bu artımın əsas səbəblərindən biri məhz dəniz sularının neft məhsulları ilə çirklənməsidir. Rusiyalı mütəxəssislərin hesablamalarına görə, Xəzər dənizi səthinin hər kvadratmetrindən normal olaraq atmosfərə il ərzində 420 litr su buxarlanmalıdır. Lakin, hətta bir litr dəniz suyunda olan bir milliqram neft belə, su səhtini örtərək təbii buxarlanmanı xeyli dərəcədə azaldır.

Azərbaycanın ən böyük təbii su hövzələrindən sayılan, lakin nədənsə, Azərbaycan Respublikası Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyinin balansında olmayan **Hacıqabul gölü** də sürətlə bataqlığa, ekoloji fəlakət zonasına çevrilməkdədir. Qədim geoloji dövrlərdə Xəzər dənizinin geri çəkilməsi nəticəsində yaranan gölün uzunluğu təqribən 6 kilometrə, eni 3 kilometrə, sahəsi 16,68 km²-ə çatırdı. Kür çayının su ehtiyatlarından qidalanan Hacıqabul gölünün sahillərində SSRİ dövründə yay istirahət mərkəzləri, iri balıqçılıq təsərrüfatı və avarçəkmə bazası fəaliyyət göstərmiş, suyun səviyyəsinin sabit saxlanması məqsədilə nasos qurğuları istismara buraxılmışdır. Azərbaycan Ornitologiya Cəmiyyətinin məlumatına əsasən, köçəri su quşlarının miqراسiya marşrutları üzərində yerləşən bu göldə hər il 15 mindən 25 minədək nadir fauna nümunəsi qışlayır, nəsil artırır¹¹⁰. Mütəxəssislər Hacıqabul gölünün qurumasının ən böyük səbəbini 1961-ci ildə istifadəyə verilən Şirvan kollektorunun istismar gücünün artırılması, Kür çayından ayrılan qollar vasitəsilə suyun böyük hissəsinin suvarma işlərinə yönəldilməsi ilə izah edirlər. Bundan başqa, Hacıqabul şəhərinin çirkab sularının da buraya axıdılması onun ekologiyasına ciddi ziyan vurmuşdur¹¹¹.

Hər il Ermənistan və Gürcüstan ərazilərindən transsərhəd çaylara müvafiq olaraq 350 milyon m³ və 330 milyon m³ kənd təsərrüfatı, sənaye və məişət tullantıları axıdılır. Tərkibində zərərli neft məhsulları, fenollar, ağır metallar olan həmin sular əhalinin sağlamlığına və hövzənin ekologiyasına ciddi ziyan vurmaqdadır.

110 P.Керимов, «Исследуется озеро Гаджигабул и птицы живущие у водоема», http://www.echo-az.com/archive/2007_06/1592/obshestvo06.shtml

111 <http://www.olaylar.az/news/social/10051>

Hacıqabul gölünün sahilləri: əvvəl və indi

2007-ci ildən etibarən Azərbaycanda **Milli Su Kadastrı üzrə informasiya sisteminin** yaradılmasına başlanılmışdır. Həmin sistemin formalaşdırılması ölkədə daxili və transsərhəd su ehtiyatlarının səmərəli idarə olunmasına, su təsərrüfatı ilə əlaqəli dövlət qurumlarının fəaliyyətinin əlaqələndirilməsinə əlverişli şərait yaradacaqdır. 2010-cu il sentyabr ayının 3-də dövlət sərhədlərinin müəyyənləşdirilməsinə dair Rusiya Federasiyası və Azərbaycan Respublikası arasında bağlanmış müqavilə transsərhəd Samur çayının ehtiyatlarından birgə istifadəyə hüquqi zəmin yaratsa da, hazırda Dağıstandakı separatçı qüvvələrin bu sənədin müddəalarına qarşı pozuculuq fəaliyyəti güclənməkdədir. Su mənbələrinin sənaye və məişət tullantıları ilə çirklənməsi suyun əhalinin içməsi və təsərrüfat işlərində istifadəsi üçün yararsız etməklə bərabər, hövzələrin bioloji mühitinə də mənfi təsir göstərir. Hazırda bu prosesin qarşısının alınması, çirklənmiş ərazilərin təmizlənməsi Azərbaycan Respublikasının ekoloji siyasətinin prioritet istiqamətlərindəndir. Bu sahədə fəaliyyəti «**Hidrometeorologiya fəaliyyəti haqqında**» və «**Su Məcəlləsinin təsdiq edilməsi haqqında**» Azərbaycan Respublikasının qanunları, «**Ətraf mühit və təbii ehtiyatların monitorinqinin aparılması qaydaları haqqında**» Əsasnamə və digər sənədlər tənzimləyir. Ölkədə su ehtiyatlarının mühafizəsi və səmərəli istifadəsi məqsədilə suyun tərkibinin və çirklənməsinin monitorinqləri aparılır. Kür və Araz çaylarının keyfiyyətinə nəzarəti gücləndirmək üçün Azərbaycan Respublikası Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyinin Qazax və Beyləqanda analitik tədqiqat laboratoriyaları fəaliyyətə başlamışdır¹¹².

112 H.Məmmədli, «Su mənbələrinin çirklənmədən mühafizəsi Azərbaycanda reallaşdırılan ekoloji siyasətin mühüm istiqamətlərindəndir» www.eco.gov.az

Azərbaycan Respublikasında su ehtiyatlarının mühafizəsini və onlardan istifadə edilməsini səciyyələndirən əsas göstəricilər (milyon kub metr) ¹¹³

	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000
Təbii mənbələrdən götürülən su - cəmi	16176	16474	16205	16344	14631	13971	13462	12514	10235	11968	11110
Su istehlakı - cəmi	12477	11900	11459	12149	10774	10223	9932	9037	7294	6610	6588
onlardan:											
meişət-içməli məqsədlər üçün	402	367	344	390	366	327	277	222	264	406	449
istehsal ehtiyacları üçün	3418	3282	3384	3239	2323	2173	2225	2132	2293	2473	2316
onlardan içməli su	317	267	372	246	153	111	46	35	27	69	82
suvarmaya və kənd təsərrüfatının təchizatına	8627	8191	7663	8512	8074	7720	7279	6534	4552	3697	3819
Dövri və ardıcıl istifadə olunan suyun həcmi	1628	1873	1476	1477	938	1696	1597	1539	1698	1817	1875
istehsal ehtiyacları üçün ümumi su istehlakına nisbətən, faizlə	32	36	30	30	29	44	43	43	43	42	45
Nəql zamanı itən su	4206	4449	4383	4195	3855	3747	3550	3477	2941	2704	3053
Çirkab suların atılması	5026	5305	5094	4266	2255	4247	4571	4477	4377	4192	4106
onlardan təmizlənməmiş	303	254	229	255	262	134	247		157	167	171

(cədvəlin davamı)

	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
Təbii mənbələrdən götürülən su - cəmi	10012	10075	10772	11440	12050	12360	12270	11735	11425	11566	11779
Su istehlakı - cəmi	6414	6754	7370	8019	8607	8865	8371	7886	7639	7715	8012
onlardan:											
meişət-içməli məqsədlər üçün	408	503	512	498	521	523	360	348	384	405	397
istehsal ehtiyacları üçün	2273	1977	2264	2264	2360	2508	2157	2042	1638	1742	1760
onlardan içməli su	57	46	46	61	61	74	50	41	46	54	52
suvarmaya və kənd təsərrüfatının təchizatına	3709	4248	4579	5240	5710	5817	5837	5 474	5587	5497	5746
Dövri və ardıcıl istifadə olunan suyun həcmi	1863	704	2236	2273	2224	2198	2078	2485	1891	1787	1788

istehsal ehtiyacları üçün ümumi su istehlakına nisbətən, faizlə	45	26	50	50	49	47	49	55	54	51	50
Nəql zamanı itən su	2936	3321	3402	3421	3462	3495	3899	3849	3786	3852	3767
Çirkab suların atılması	3966	4596	4749	4817	4878	5164	5237	5325	4802	6005	5068
onlardan təmizlənməmiş	170	163	167	160	161	163	177	181	171	164	223

Statistik məlumatlara görə, Azərbaycanda su ehtiyatlarından istifadə üzrə fəaliyyət aşağıdakı kimi dəyərləndirilir:

- *yerüstü və yeraltı su ehtiyatlarının məhdud həcmi;*
- *su ehtiyatlarının ölkə ərazisində qeyri-bərabər paylanması;*
- *su ehtiyatlarının 70%-nin xarici dövlətlərin ərazilərində formalaşması;*
- *ümumi su ehtiyatlarının 80%-ni bir transsərhəd su axarının - Kür çayı sularının təşkil etməsi;*
- *daxili su axarlarının bir hissəsinin mövsümi xarakter daşması;*
- *transsərhəd su axarlarının Azərbaycan ərazisinə daxil olan hissələrinin çirklənməsinin ekoloji və sosial böhran həddinə çatması.*

Transsərhəd su axarların ehtiyatlarının Türkiyə, İran, Ermənistan və Gürcüstan ərazilərində tikilmiş hidrotexniki qurğular vasitəsilə (*su anbarları, hidroelektrik stansiyalar və s.*) mənimsənilməsi nəticəsində Kür və Araz çaylarının Azərbaycana daxil olan hissələrində su ehtiyatı 20%-dək azalmış, ölkədə su çatışmazlığının artmasına səbəb olmuş (*ildə təqribən 4-6 km³*) və tələbatın ödənməsində müəyyən problemlər yaratmışdır. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatının təhlilinə əsasən, ölkədə su ehtiyatlarının istifadəsində azalma müşahidə olunmaqdadır. Məsələn, 1990-cı ildə təbii mənbələrdən götürülən suyun həcmi 16 milyard 176 milyon m³ olduğu halda, 2011-ci ildə bu rəqəm 11 milyard 779 milyon m³-ə enmişdir. Su istehlakının (*8 milyard 12 milyon m³*) təqribən 397 milyon m³-i məişətdə istifadəyə sərf olunmuş, 1 milyard 760 milyon m³ istehsal ehtiyaclarına, 5 milyard 746 milyon m³ suvarmaya və kənd təsərrüfatı ehtiyaclarına yönəldilmişdir. 1991-ci il ilə müqayisədə nəql zamanı itən suyun həcmində ciddi azalma (*4 milyard 449 milyon m³ – 3 milyard 767 milyon m³*) müşahidə olunmaqdadır. 2011-ci ildə su

mənbələrinə 5 milyard 68 milyon m³ çirkab atılmışdır. Həmin göstərici 1991-2010-cu illərlə müqayisədə çox olsa da, yalnız 2010-cu ilə aid rəqəmlərdən (6 milyard 5 milyon m³) azdır. 2011-ci ildə rekord miqdarda – 223 milyon m³ çirkab təmizlənmədən su mənbələrinə axıdılmışdır.

Qeyd olunduğu kimi, Azərbaycanda yerüstü və yeraltı su ehtiyatlarının istismarı, nəqli, normalaşdırılması, təmizlənməsi, paylanması, satışı, mühafizəsi, sel və daşqınlar əleyhinə tədbirlərin keçirilməsi və s. vəzifələrin icrasında da qeyri-rasionalıq mövcuddur. Digər dövlətlərdə su təsərrüfatı ilə bağlı həmin vəzifələr mərkəzləşdirilmiş qaydada həyata keçirildiyi halda, Azərbaycan Respublikasında bir-biri ilə rəqabətdə olan, bir çox hallarda paralel funksiyalar yerinə yetirən 6 dövlət qurumunun səlahiyyətindədir: **Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi, Səhiyyə Nazirliyi, Sənaye və Energetika Nazirliyi, Meliorasiya və Su Təsərrüfatı Açıq Səhmdar Cəmiyyəti, «Azərsu» Açıq Səhmdar Cəmiyyəti, Fövqəladə Hallar Nazirliyinin Su Ehtiyatları Dövlət Agentliyi.** Bundan başqa, digər dövlət qurumlarının nəzdində də su ilə əlaqəli ixtisaslaşdırılmış təsisatlar mövcuddur.

Bütün bunlar nəzarətsizliyə və korrupsiya hallarının yaranmasına səbəb olan amillərdəndir. Hazırda həmin dövlət təşkilatlarına aid funksiyaların mərkəzləşdirilməsinə, onların bazasında vahid qurumun - **Dövlət Su Komitəsinin** yaradılmasına başlanılmışdır. Qeyd edək ki, Azərbaycanda əhalinin su ilə təminatının yaxşılaşdırılması və onunla bağlı digər xidmətlərin çevikliyinin təkmilləşdirilməsi, xüsusilə ölkənin su təsərrüfatının idarə olunmasında paralel fəaliyyətin aradan qaldırılması və sahənin bazar iqtisadiyyatı prinsipləri əsasında inkişaf etdirilməsi məqsədilə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 11 iyun 2004-cü il tarixli Sərəncamına («Azərbaycan Respublikasında su təchizatı sahəsində idarəetmənin təkmilləşdirilməsi haqqında») əsasən, hələ on il əvvəl zəruri təşkilati tədbirlər həyata keçirilmişdir. Belə ki, Abşeron Regional Səhmdar Su Cəmiyyəti «Azərsu» **Səhmdar Cəmiyyəti**

Azərbaycan Respublikasının hidrosiyasətinin müəyyənləşdirilməsində, daxili və transsərhəd su ehtiyatlarından səmərəli istifadə olunmasında və mühafizəsində, təhdidlərin qabaqlanmasında geosiyasi çağırışlara cavab verən normativ-hüquqi aktların mövcudluğu əsas şərtlərdəndir.

adlandırılmış, Azərbaycan Respublikası Dövlət Tikinti və Arxitektura Komitəsinin «Azərsukanaltəmir» və «Azərkəndsutəchizat» istehsalat birlikləri, Bakı Şəhər İcra Hakimiyyətinin Bakı Kanalizasiya İstehsalat Birliyi ləğv olunmuş, onların funksiyaları və tabeliyində olan müəssisə və təşkilatlar yeni təsisatə verilmişdir.

Naxçıvan Muxtar Respublikası. Heydər Əliyev adına su anbarı ¹¹⁴

Hazırda ölkənin su təsərrüfatının idarə olunmasında tətbiq edilən rəqlament və sxemlərin, o cümlədən su ehtiyatlarının istismarına və mühafizəsinə, ətraf mühitin qorunmasına, yerli kommunal təsərrüfatın təşkilinə, hidroloji obyektlərin, meliorasiya şəbəkəsinin tikintisinə dair normaların böyük hissəsi sabiq SSRİ-nin normativ aktlarına söykənir. Bu sənədlərdə su ehtiyatlarının istismarı və mühafizəsi ilə əlaqədar kompleks yanaşmalar öz əksini tapsa da, əhalinin, kənd təsərrüfatı və sənaye obyektlərinin şirin su ilə davamlı təchizatının yerli şəraitə uyğunlaşdırılmış mexanizmləri, ayrı-ayrı coğrafi-iqtisadi zonalar üzrə su təsərrüfatı balansları nəzərə alınmamışdır. 1997-ci il dekabr ayının 26-da qəbul edilmiş **Azərbaycan Respublikasının Su Məcəlləsi**, sənədə edilmiş əlavə və dəyişikliklər bu çatışmazlığı nisbətən aradan qaldırsa da, onun müasir tələblərə və beynəlxalq normalara unifikasiyasına zərurət hiss olunmaqdadır. Problemlərin hüquqi müstəvidə həllinə nail olmaq məqsədilə Azərbaycan Respublikası Meliorasiya və Su Təsərrüfatı Açıq Səhmdar Cəmiyyəti tərəfindən «**1996-2010-cu illər ərzində meliorasiya və su təsərrüfatının inkişafı Konsepsiyası**» və müvafiq

114 <http://mst.gov.az/ru/pages/gallery/>

investisiya proqramları da işlənib hazırlanmışdır. Həmin sənədlərdə su təsərrüfatının inkişafı və mühafizəsi, bu istiqamətdə zəruri islahatların aparılması, hidroqurğuların tikintisi və digər perspektiv məsələlər diqqətə çatdırılmışdır. Paralel olaraq, hələ 1998-ci ildə Dünya Bankı Azərbaycan əhalisini keyfiyyətli içməli su ilə təmin etmək məqsədilə «**Azərbaycanın irriqasiya və drenaj sistemlərinin bərpaşının və yaxşılaşdırılmasının texniki-iqtisadi əsaslandırılması**» layihəsinin maliyyələşdirilməsinə başlamışdır. Eyni zamanda, Avropa Bankının vəsaiti hesabına Ceyranbatan su anbarının ətrafında ekoloji şəraitin yaxşılaşdırılmasına yönəldilmiş müvafiq tədbirlər görülmüşdür. Hazırda Avropa İqtisadi Komissiyası və ATƏT-in iştirakı ilə Azərbaycan Respublikasında hidrosiyasətin müəyyənləşdirilməsində əsas sənədin - **Milli Su Strategiyasının** yaradılması üzərində iş davam etməkdədir. Beynəlxalq hüquq aktlarına və Avropanın müvafiq konvensiyalarına söykənən ilk strategiyanın prioritet istiqaməti məhdud su ehtiyatlarına malik olan Azərbaycanda yerüstü və yeraltı su ehtiyatlarının mərkəzləşdirilmiş qaydada idarə olunmasını, onların mühafizəsini, suya qənaət mexanizmlərini təmin etmək, ekoloji sistemi yaxşılaşdırmaq, transsərhəd su mənbələrinin orta q istismarı istiqamətində dövlətlərarası əməkdaşlığı genişləndirməkdir. Beynəlxalq su qanunvericiliyinə və **Avropa İttifaqının Su Çərçivə Direktivinə (SÇD)** əsaslanan strategiyanın ümumi məqsədi Azərbaycanda mövcud su ehtiyatlarının səmərəli, bərabər və optimal istifadəsinə yönəldilmiş milli cəhdlərin möhkəmləndirilməsi və inkişafıdır.

Avropa İttifaqının Su Çərçivə Sazişindən, BMT-nin Avropa İqtisadi Komissiyasının konvensiyalarından və digər beynəlxalq sənədlərdən irəli gələn vəzifələrə əsasən, Azərbaycan Respublikasının Su Strategiyasının hazırlanması ölkədə dayanıqlı sosial-iqtisadi inkişafın əsas təminatçısı amillərindən olan su ehtiyatlarından səmərəli, ədalətli və optimal istifadənin təşkili üçün milli səylərin birləşdirilməsidir. Həmin strategiyanın institusional əsaslarının yaradılması və onun reallaşdırılmasına yönəldilmiş fəaliyyət planının müəyyən olunması, su təsərrüfatının idarə edilməsinə dair qanunvericilik aktlarının təkmilləşdirilməsi, biomonitorinq üzrə layihələrin icrası və s. Bütün bunlar su ehtiyatlarının inteqrasiyalı idarə olunmasına istiqamətləndirilmiş aşağıdakı məqsədlərin gerçəkləşdirilməsinə xidmət edəcəkdir:

- global iqlim dəyişkənliyi nəzərə alınmaqla ölkədə su ehtiyatlarından dayanıqlı istifadənin təşkili;
- əhalinin sağlamlıq üçün zərərsiz olan şirin su ilə fasiləsiz təminatının yaxşılaşdırılması və zəruri sanitariya şəraitinin yaradılması;
- Azərbaycanda su ekosisteminin mühafizəsinin təmin edilməsi;
- çirklənmiş sular vasitəsilə yayılan xəstəliklərin qarşısının alınması.

Su ehtiyatlarının inteqrasiyalı idarə olunmasına dair milli siyasət proqramı çərçivəsində fəaliyyətin səmərəsinin artırılması üçün davamlı olaraq aşağıdakı tədbirlər icra olunur:

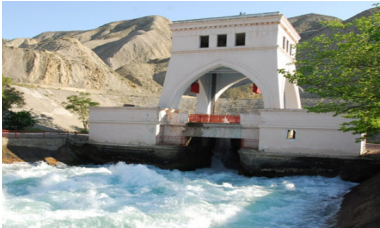
- ümumi nəzarət əsasında su ehtiyatlarından səmərəli istifadənin həvəsləndirilməsi;
- içməli suyun keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması və müvafiq standartlara uyğunlaşdırılması;
- su ekosistemlərinin fəaliyyətini tənzimləyən müvafiq qanunların təkmilləşdirilməsi;
- transsərhəd çayların çirklənmədən mühafizəsi və onların hövzəsində yerləşən dövlətlər tərəfindən su ehtiyatlarından səmərəli istifadə edilməsi məqsədilə regional və beynəlxalq əməkdaşlığın genişləndirilməsi;
- su çatışmazlığının aradan qaldırılması məqsədilə sənaye və digər obyektlərdə suyun təkrar istifadəsinin genişləndirilməsi üçün qeyri-ənənəvi sulardan (tullantı, kollektor-drenaj, çirkab və s.) məqsədyönlü istifadə edilməsi istiqamətində tədbirlərin həyata keçirilməsi.

«Ətraf mühitin mühafizəsi ilə bağlı Azərbaycan Respublikasının qoşulduğu beynəlxalq konvensiya və sazişlərdən irəli gələn məsələlər sahəsində əlavə tədbirlər haqqında» Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 30 mart 2006-cı il tarixli Sərəncamında bildirilir ki, Azərbaycan dövlət müstəqilliyini əldə etdikdən sonra ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində bir çox beynəlxalq konvensiya və sazişlərə qoşulmuş, bu sənədlərdən irəli gələn öhdəliklərin yerinə yetirilməsi istiqamətində zəruri addımlar atmışdır. Son illər ətraf mühitin mühafizəsi ilə bağlı beynəlxalq təşkilatlarla əlaqələr genişlənmiş, birgə layihələr hazırlanaraq həyata keçirilmiş, ekoloji tarazlığın təmin edilməsinə, ətraf mühitin çirkləndirilməsinin qarşısının alınmasına yönəldilmiş bir sıra dövlət proqramlarının icrasına başlanılmışdır.

Bunlarla yanaşı, üzərinə götürdüyü öhdəliklərin tam həcmdə yerinə yetirilməsini təmin etmək üçün müvafiq dövlət orqanlarının səylərinin artırılması zərurəti yaranmışdır. Azərbaycan Respublikası ətraf mühitin mühafizəsi istiqamətində 15 beynəlxalq sənədi, o cümlədən, **BMT-nin «Transsərhəd su axarlarının və beynəlxalq göllərin mühafizəsinə və istifadəsinə dair» Konvensiyasını** ratifikasiya etmiş (2000-ci il), bir il sonra isə həmin konvensiyanın «**Su və sağlamlıq**» Protokoluna qoşulmuşdur. Protokol 2005-ci ildən hüquqi qüvvəyə minmişdir. Adı çəkilən Konvensiya çərçivəsində 2002-2003-cü illərdə TASİS Proqramının xətti ilə maliyyələşdirilən «**Çayların birgə idarə olunması**» layihəsi yerinə yetirilmişdir. Layihədən məqsəd transsərhəd çirklənmələrlə bağlı müşahidələrin aparılması, onların qiymətləndirilməsi və nəzarətdə saxlanılması, çirklənmənin aradan qaldırılması üçün müvafiq tədbirlərin həyata keçirilməsinin təmin olunmasıdır. Layihənin icrası zamanı Azərbaycan ərazisinə daxil olan 4 transsərhəd çayın, o cümlədən Kür çayının monitorinqi aparılmış, mövcud təmizləyici qurğuların bərpası və yenilərinin inşasına dair təkliflər hazırlanmışdır. Bundan başqa, Qazax və Beyləqan rayonları ərazilərində transsərhəd sulara çirklənmənin monitorinqinin keçirilməsi məqsədilə analitik tədqiqat laboratoriyaları istifadəyə verilmişdir. Bütün bunlarla yanaşı, Azərbaycan Respublikası 1999-cu ildə BMT-nin «**Ətraf mühit ilə bağlı məsələlərdə məlumatın əldə edilməsi, qərar qəbul edilməsində ictimaiyyətin iştirakı və ədalət məhkəməsinin açıq keçirilməsi haqqında**» Konvensiyasını (*Orxus, 1998-ci il*) ratifikasiya etmiş, Bakıda **Ətraf Mühitə dair İctimai Məlumat Mərkəzi** (*Orxus İctimai Ekoloji İnformasiya Mərkəzi*) yaradılmışdır. 1999-cu ildə isə Azərbaycan «**Transsərhəd kontekstində ətraf mühitə təsirin qiymətləndirilməsi haqqında**» Konvensiyaya (*Espo, 1991-ci il*) qoşulmuş, həmin beynəlxalq sənəd üzrə öhdəliklərin icrası məqsədilə işçi qrup yaradılmış, ətraf mühitə təsirin qiymətləndirilməsi ilə bağlı bir sıra təlimatların layihələri hazırlanmış, Konvensiya üzrə milli qanunvericilik bazasının beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılmasına başlanılmışdır¹¹⁵.

Qeyd olunduğu kimi, Azərbaycan Respublikası transsərhəd suların istifadəsi, qorunması və ətraf mühitin mühafizəsi ilə əlaqədar 15-dən çox beynəlxalq sənədə, o cümlədən 1998-ci ildə «**Ətraf mühit ilə bağlı məsələlərdə məlumatın əldə edilməsi, qərar qəbul edilməsində ictimaiyyətin iştirakı və ədalət məhkəməsinin açıq keçirilməsi**

haqqında» Konvensiyaya, 1999-cu ildə «**Transsərhəd kontekstində ətraf mühitə təsirin qiymətləndirilməsi haqqında»** Konvensiyaya, 2000-ci ildə «**Transsərhəd su axarlarının və beynəlxalq göllərin mühafizəsinə və istifadəsinə dair»** Konvensiyaya, 2002-ci ildə həmin konvensiyanın «**Su və sağlamlıq haqqında»** Protokoluna, 2003-cü ildə «**Davamlı üzvi çirkləndiricilər haqqında»** Stokholm Konvensiyasına və s. qoşulmuşdur. Bütün bunlarla yanaşı, transsərhəd su ehtiyatlarından Azərbaycana qarşı təhdid və ekoloji təxribat qismində istifadə edilməsi Azərbaycan Respublikasının Milli Təhlükəsizlik Konsepsiyasında öz əksini tapmışdır: «**Azərbaycan Respublikasının şirin su ehtiyatlarının böyük həcmində qonşu ölkələrdə formalaşması və bu ölkələrin ərazilərində kimyəvi, radioaktiv və digər zərərli maddələrlə intensiv çirklənməyə məruz qalması əhalinin içməli su ilə təmin olunmasında problemlər yaradır. Bundan əlavə, Ermənistan ərazisində seysmik zonada yerləşən və texnoloji baxımdan köhnəlmiş Metsamor Atom Elektrik Stansiyası bütövlükdə region üçün təhlükə mənbəyidir. Ətraf mühitin çirklənməsi, münbit torpaqların deqradasiyası, təbii resurslardan qeyri-rasional istifadə, sənaye və məişət tullantılarının tələb olunan səviyyədə emal olunmaması ciddi problem mənbəyidir. Ekoloji problemlər iqtisadi və sosial həyata mənfi təsir göstərir, ictimai sağlamlığa, cəmiyyətin maddi sərvətinə və dövlətin müvafiq qurumlarının fəaliyyətinə ciddi maneələr yaradır» (3.11. Ekoloji problemlər)¹¹⁶.**

Yuxarı Qarabağ kanalının baş portal qurğusu və Xanarx su kanalı¹¹⁷

116 Azərbaycan Respublikasının Milli Təhlükəsizlik Konsepsiyası, http://www.mns.gov.az/img/3766779-_5me02.%20Milli_Tehlukesizlik_Konsepsiyasi.pdf

117 <http://mst.gov.az/ru/pages/gallery/>

«Azərbaycan 2020: Gələcəyə baxış» İnkişaf Konsepsiyasının hazırlanması barədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamından irəli gələn vəzifələrdən biri məhz ölkənin yeni inkişaf mərhələsi üçün strateji vəzifələrin və fəaliyyət sahələrinin müəyyənləşdirilməsi, əsas hədəf qismində çoxşaxəli, səmərəli və innovasiya yönümlü iqtisadiyyatın formalaşdırılması, sosial sahədə qabaqlayıcı inkişaf meyillərinin təmin olunması və əhalinin rifahının beynəlxalq standartlar səviyyəsinə çatdırılması, habelə elmin, mədəniyyətin inkişafında, ictimai həyatın bütün istiqamətlərində yeni nailiyyətlərin əldə olunmasıdır¹¹⁸. Konsepsiyada bildirilir: «**Son on ildə Azərbaycanda şəhər əhalisinin xüsusi çəkisi nisbətən artmışdır. Urbanizasiya meylinin növbəti illərdə də davam edəcəyi gözlənilir ki, bu da şəhər infrastrukturunun formalaşdırılması ilə bağlı qarşıya yeni tələblər qoyur. Paytaxtda və ölkənin digər yerlərində həm dövlət, həm də özəl sektor tərəfindən aparılan tikinti-abadlıq işləri və iqtisadiyyatın bütün sahələrinin inkişafı üzrə həyata keçirilən tədbirlər zamanı ətraf mühitin mühafizəsi tələbləri ön planda olacaqdır. Konsepsiyanın əhatə etdiyi dövr ərzində mənzil-kommunal təsərrüfatı sahəsində köklü islahatlar aparılacaq, ölkə əhalisinin su xidmətlərindən və kanalizasiya sistemindən istifadə imkanları təkmilləşdiriləcək, şəhər və qəsəbələr təmizləyici qurğularla təmin ediləcəkdir. Daha müasir istilik təchizatı sistemi qurulacaq, istilik təchizatı zonası genişləndiriləcək, iqtisadi cəhətdən səmərəli olmayan qazanxanalar ləğv ediləcək və yeni istilik təchizatı mənbələri tikilib istifadəyə veriləcəkdir. Bütün bunlarla yanaşı, ətraf mühitin mühafizəsinə dair qanunvericiliyin qabaqcıl beynəlxalq təcrübəyə uyğun təkmilləşdirilməsi, səmərəli monitoring və nəzarət mexanizmlərinin yaradılması yönündə əməli addımlar atılacaqdır. Eyni zamanda, ekologiya və təbiətin mühafizəsi sahəsində elmi araşdırma fəaliyyətinin dəstəklənməsi üçün tədbirlər həyata keçiriləcək və zəruri infrastruktur yaradılacaqdır. Ölkədə ətraf mühitin qorunması sahəsində beynəlxalq əməkdaşlığın genişləndirilməsinə, ətraf mühitin mühafizəsi mədəniyyətinin aşılınması məqsədi ilə ictimaiyyətin məlumatlandırılmasına xüsusi diqqət yetiriləcəkdir».¹¹⁹**

118 <http://www.president.az>

119 «Azərbaycan 2020: Gələcəyə baxış» İnkişaf Konsepsiyası http://www.president.az/files/future_az.pdf

Samur-Abşeron su kanalının sudurulducu qurğusu¹²⁰

«2011-2013-cü illərdə Bakı şəhərinin və onun qəsəbələrinin sosial-iqtisadi inkişafına dair Dövlət Proqramı»nın icrasının birinci ilinin yekunlarına həsr olunmuş konfransda (20 iyun 2012-ci il) Prezident İlham Əliyev Azərbaycan dövlətinin strateji baxışlarına toxunaraq demişdir: «**Proqramda əsas infrastruktur məsələlərinin - ilk növbədə, su və kanalizasiya layihələrinin həlli nəzərdə tutulur. Biz elə etməliyik ki, Bakı şəhərində və Bakı qəsəbələrində 24 saat keyfiyyətli içməli su olsun... Burada su və kanalizasiya problemlərinin həlli həm çox böyük maliyyə vəsaiti, həm də texniki imkanlar tələb edir. Görülən işlər nəticəsində yeni sutəmizləyici qurğular, su anbarları tikilməkdədir. Bu anbarlar olmadan şəhəri dayanıqlı şəkildə su ilə təmin etmək mümkün deyildir. Sutəmizləyici qurğular, süzgəclər və xətlər dəyişdirilməlidir, yenilənməlidir. Bu, böyük işlər, böyük peşəkarlıq tələb edən məsələlərdir. Ancaq vəzifə belə qoyulub ki, Bakının su problemləri birdəfəlik həll edilsin və icra olunan bu layihə gələcəyə də hesablınsın»¹²¹.**

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev 2012-ci il iyul ayının 11-də Nazirlər Kabinetinin iclasında söylədiyi yekun nitqində də bildirmişdir ki, Azərbaycan kənd təsərrüfatı sahəsində məhsuldarlığı artırmaqla özünün ərzaq təhlükəsizliyini tam şəkildə təmin etmək imkanlarına malikdir və bununla əlaqədar irimiqyaslı meliorativ tədbirlər həyata keçirilməkdədir: «**Bu sahədə iki böyük layihə icra**

¹²⁰ <http://mst.gov.az/ru/pages/gallery/>

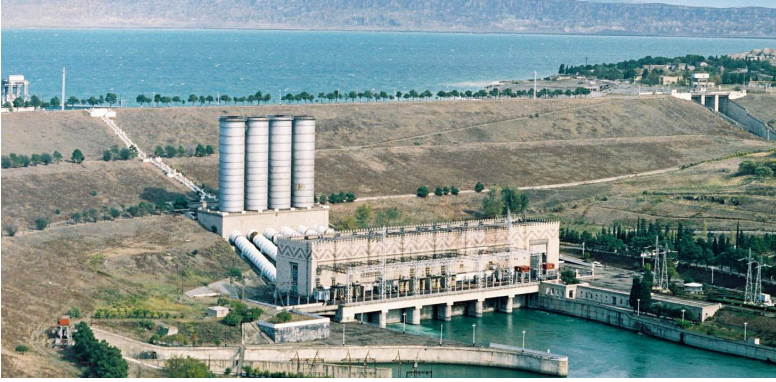
¹²¹ <http://www.president.az>

edilir, Samur-Abşeron kanalı - Taxtakörpü su anbarı və Şəmkirçay dəryaçası tikilir. Bu layihələrin icrası nəticəsində on minlərlə, bəlkə də yüz minlərlə hektar yeni əkin sahəsi dövrüyyəyə buraxılacaq, yeni iş yerləri, yeni istehsal sahələri yaranacaqdır. Orada işlər cədvəl üzrə gedir və bəlkə də cədvəli bir qədər qabaqlayırlar. Mən hesab edirəm ki, bu layihələri daha da sürətləndirmək, vaxt itirməmək üçün əlavə vəsait ayrılı bilər». Prezident çıxışında Bakıda və bölgələrdə həyata keçirilən su və kanalizasiya xətləri layihələrinə də toxunmuş, Oğuz-Qəbələ-Bakı su kəmərinin istifadəyə verilməsi nəticəsində əhalinin içməli suya olan tələbatında əsaslı dönüş yarandığını, Bakının bir sıra yaşayış sahələrinə fasiləsiz su verildiyini, digər hidrolayihələrin icrası sayəsində də irəliləyişlər gözlənildiyini əminliklə vurğulamış, qeyd etmişdir ki, **«gələcək ilin sonuna qədər Hacıqabul, Şirvan, Neftçala, Biləsuvar, Salyan, Sabirabad, Saatlı rayonlarının 111 kəndinə yeni layihə əsasında təmiz içməli suyun verilməsi nəzərdə tutulur. Bu böyük layihə bu yaxınlarda artıq start götürəcəkdir».**

Azərbaycan Respublikasında su təsərrüfatının təkmilləşdirilməsi, onun idarə olunmasının müasir tələblər səviyyəsinə çatdırılması, ilk növbədə təhdidləri qabaqlamaqla şirin su ilə təminatın yaxşılaşdırılması məqsədilə xeyli uğura imza atılmışdır. Məsələn, 2007-ci ildə Taxtakörpü, 2009-cu ildə Şəmkirçay su anbarlarının və həmin hidrotexniki qurğulara daxil olan su elektrik stansiyalarının inşasına başlanılmış, 2010-cu ildə Cəlilabad rayonunda Göytəpə su anbarının inşası başa çatdırılmış, 2011-ci ilin avqust ayında isə Samur-Abşeron suvarma sistemində daxil olan Vəlvələçay-Taxtakörpü su kanalının birinci mərhələsi istifadəyə verilmişdir. Ümumi su tutumu 170 milyon m³ olan Şəmkirçay dəryaçası Şəmkir, Göygöl, Samux və Goranboy rayonlarının təqribən 50120 hektar torpaq sahəsinin su təminatını xeyli yaxşılaşdıracaq, 20834 hektarlıq yeni kənd təsərrüfatı ərazilərinin isə suvarılmasını təmin edəcəkdir. Milli Su Təchizatı və Kanalizasiya Xidmətləri üzrə İkinci Layihə çərçivəsində Azərbaycanın 8 rayonunda - Şabran, Siyəzən, Ağsu, İsmayilli, Masallı, Cəlilabad, Yardımlı və Lerik bölgələrində içməli su təchizatının, kanalizasiya sistemləri infrastrukturunun bərpası və tikintisi üzrə işlər davam etdirilməkdədir. 2011-2013-cü illərdə Bakı şəhərinin və onun qəsəbələrinin sosial-iqtisadi inkişafına dair Dövlət Proqramı üzrə paytaxtın Zirə, Bilgəh, Hövsan və Abşeron rayonunun Goradil

yaşayış məntəqələrinin su təminatını yaxşılaşdırmaq məqsədilə nasos stansiyalarının, suqəbuledici hovuzların və təzyiqli boru kəmərlərinin tikintisi və mövcud qurğularda təmir-bərpa işləri sürətlənmişdir.

Mingəçevir Su Elektrik Stansiyası

Xatırladaq ki, təqribən 50 ildir istismar olunan və uzunluğu 180 kilometrə çatan Samur-Abşeron suvarma sistemi ölkənin Şimal bölgələrini, Bakı və Sumqayıt şəhərlərini, o cümlədən, Abşeron yarımadasını şirin su ilə təmin edən kompleks su təsərrüfatı obyektidir. Onun 50 kilometr uzunluğunda olan kanal hissəsi ötən əsrin 40-cı illərində tikilib istifadəyə verilmiş, 1950-ci illərdə kanal uzadılmış, su sızmalarının qarşısının alınması məqsədilə beton örtüklə üzlənmiş və əlavə nasos stansiyaları qurulmuşdur. 1960-cı illərdə isə artan tələbat nəzərə alınaraq kanal sistemi daha da genişləndirilmiş, Abşeron yarımadasınadək uzadılmışdır. Lakin sənayenin, kənd təsərrüfatının, əhalinin şirin suya ehtiyacının ödənilməsi məsələsi Samur-Abşeron suvarma sisteminin də təkmilləşdirilməsini və onun yenidən qurulmasını gündəmə gətirmişdir. Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyevin yürütdüyü sosial-iqtisadi siyasətin tələblərinə və dövlət başçısının Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondunun 2006-cı il büdcəsi barədə 28 dekabr 2005-ci il tarixli Fərmanından irəli gələn vəzifələrə uyğun olaraq, Şabran rayonunda Taxtakörpü su anbarının və su elektrik stansiyasının, eləcə də, Taxtakörpü - Ceyranbatan su kanalının tikintisinə başlanılmışdır. Bu layihədən məqsəd ölkənin Şimal bölgələrinin, Abşeron yarımadasının və Bakı

şəhərinin sənaye obyektlərinin, aqrar sektorun və yaşayış məntəqələrinin fasiləsiz şirin su ilə təminatını yaxşılaşdırmaqla yanaşı, həm də Samur çayının su ehtiyatlarından asılılığı azaltmaq, hidrosiyasi təhdidlərin risk dərəcələrini nəzərəcarpacaq dərəcədə minimuma endirməkdir.

Taxtakörpü su anbarı Ceyranbatan gölünə saniyədə 40 m³ su ötürməklə ətraf ərazilərin və Bakı şəhərinin şirin su problemini həll edəcəkdir. Qeyd etmək lazımdır ki, Taxtakörpü su anbarının su elektrik stansiyası ilə birgə və Vəlvələçay-Taxtakörpü, Taxtakörpü-Ceyranbatan kanallarının tikintisi Samur-Abşeron kanalı sistemi üzrə uzunmüddətli strategiyaya əsasən həyata keçirilir. Layihə çərçivəsində kanalın baş qurğusunun yeniləşdirilməsi, 50 kilometrlik hissəsinin əsaslı təmir olunması, Taxtakörpü su anbarının, Taxtakörpü-Ceyranbatan və Vəlvələçay-Taxtakörpü kanalının tikintisi, su anbarının yerləşdiyi ərazidə məskunlaşmış məcburi köçkünlər üçün Şabran rayonunda 70 evlik yeni qəsəbənin salınması, maqistral qaz və neft boru kəmərlərinin subasar ərazidən keçən hissələrinin istiqamətinin dəyişdirilməsi və s. nəzərdə tutulmuşdur.

**Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev Vəlvələçay-Taxtakörpü su kanalının birinci hissəsinin açılışında (15.09.2011)¹²².
Vəlvələçay-Taxtakörpü su kanalının bir hissəsi**

İlkin hesablamalara görə, ümumi su tutumu 268 milyon m³ olan su anbarı Bakı və Sumqayıt şəhərləri də daxil olmaqla Abşeron yarımadasının şirin su ilə təminatını 2 dəfə yaxşılaşdıracaqdır. Layihə üzrə Taxtakörpü və Ceyranbatan su anbarları arasında ümumi uzunluğu 110,33 kilometrə, dərinliyi 3,8 metrə, suburaxma qabiliyyəti isə saniyədə 40 kubmetrə çatan kanalın çəkilişi və istifadəsi nəzərdə tutulmuşdur. Eyni zamanda,

122 <http://mst.gov.az/ru/pages/gallery/>

Vəlvələçay və Taxtakörpü su anbarı da kanal vasitəsilə (*uzunluğu 31,45 kilometr, dərinliyi 3,8 metr, suburaxma qabiliyyəti saniyədə 75 m³/san.*) birləşdiriləcəkdir. Bu kanallar üzərində 512 hidrotexniki qurğunun, o cümlədən, 13 akveduk, 35 düker, 1 tunel, 99 avtomobil və piyada keçid körpüsünün, 255 selötürücünün və 129 leysan keçidlərinin inşası planlaşdırılmışdır. Kanalların istismara verilməsi sayəsində əlavə olaraq 49,174 hektar sahədə kənd təsərrüfatı işlərinin aparılması mümkün olacaqdır.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin «**Əkin sahələrinin suvarma suyu ilə təminatının yaxşılaşdırılmasına və əhalinin içməli suya olan tələbatının ödənilməsinə dair əlavə tədbirlər haqqında**» 15 may 2013-cü il tarixli Sərəncamı da son illərdə ölkədə torpaqlardan istifadənin səmərəliliyinin artırılması və əkinə yararlı torpaqların genişləndirilməsi, əkin sahələrinin suvarma suyu ilə təminatının yaxşılaşdırılması, o cümlədən əhalinin içməli suya olan tələbatının ödənilməsi məqsədilə aparılan məqsədyönlü fəaliyyətin bariz nümunəsidir. Təkcə tikilməkdə olan Taxtakörpü və Şəmkirçay su anbarlarının istismara buraxılması nəticəsində daha 200 min hektar torpaq sahəsinin suvarma suyu ilə təminatı yaxşılaşdırılacaq, 50 min hektardan artıq torpağın isə əkin dövrüyəsinə daxil edilməsi mümkün olacaqdır.

2013-cü ildə Hacıqabul rayonunun Qubalı Baloğlan kəndində istifadəyə verilmiş sutəmizləyici qurğular kompleksi

Qeyd edək ki, 2005-2012-ci illərdə Azərbaycanın 34 şəhər və rayonunun 407 yaşayış məntəqəsində 721 subartezian quyusu qazılmış, 400 min nəfər əhalinin məskunlaşdığı 221 kəndin sakinlərinin ekoloji təmiz içməli su ilə təminatı məqsədilə modul tipli sutaəmizləyici qurğular quraşdırılmışdır. Sərəncama əsasən, əhalisi 310 min nəfərdən çox olan 29 rayonun 104 yaşayış məntəqəsində əkin sahələrinin suvarma suyu ilə təminatının yaxşılaşdırılması və əhalinin içməli suya olan tələbatının ödənilməsi üçün cari ildə subartezian quyularının layihələndirilməsi və qazılması üçün Azərbaycan Respublikasının 2013-cü il Dövlət büdcəsində nəzərdə tutulmuş Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Ehtiyat fondundan 6 milyon manat vəsait ayrılmışdır.

Azərbaycan Respublikası regionlarının 2009-2013-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramına uyğun olaraq, bölgələrdə su təchizatının yaxşılaşdırılması, kanalizasiya sistemlərinin tikintisi və yenidən qurulması istiqamətində kompleks tədbirlər sürətlə davam etdirilməkdədir. Bununla əlaqədar olaraq, tikinti-quraşdırma işlərinə büdcə vəsaiti ilə yanaşı, Dünya Bankı, Asiya İnkişaf Bankı, Almaniyanın KfW Bankı və digər maliyyə qurumlarından 35 milyon ABŞ dolları məbləğidə alınan kreditlər də cəlb edilmişdir. Məmələn, Şəkidi - Kiş çayının məcrasında sugötürücü qurğu tikilmiş, magistral su xətti çəkilmiş, su anbarı bərpa edilmişdir. Gəncə şəhərinin su təchizatı və kanalizasiya sistemlərinin yenidən qurulması istiqamətində də sugötürücü mənbələrin, anbarların və magistral su xətlərinin inşası davam etdirilməkdədir. Asiya İnkişaf Bankı ilə birgə həyata keçirilən «Şəhər su təchizatı və kanalizasiya layihəsi» çərçivəsində Ağdaş və Göyçay şəhərlərində də müvafiq işlər görülmüşdür. Məsələn, Ağdaş şəhərində 3 subartezian quyusu qazılmış, sugötürücü kamera və

«Bu layihələrə qoyulan investisiyalar yüz milyonlarla, bəlkə milyardlarla ölçüləcəkdir. Çünki biz ölkəmizin bütün su təsərrüfatını yenidən qurmalyıq və qururuq. Buraya qoyulan investisiyalar qayidan investisiyalar deyildir. Çünki Azərbaycanda suya olan dövlət tarifləri çox aşağıdır və qoyulan investisiyaları əhalidən yığılan tariflər hesabına qaytarmaq mümkün olmayacaqdır. Bunu istəyirəm ki, hamı bilsin. Elə investisiyalar var ki, onlar kommersion xarakteri daşıyır. Amma Azərbaycanda infrastruktur layihələrinə qoyulan vəsait sırf sosial xarakter daşıyır».
Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyev.

xlorator binası daxil olmaqla yeni su anbarı tikilmişdir. Eyni zamanda 2 kilometr uzunluğunda magistral boru xətti çəkilərək mövcud su şəbəkəsinə birləşdirilmişdir, Şamaxı və Qəbələ şəhərlərində də müvafiq işlər görülmüşdür.

Milli Su Təchizatı və Kanalizasiya Xidmətləri Layihəsi çərçivəsində Azərbaycan Respublikasının bir sıra şəhər və rayon mərkəziləri əhalisininin, o cümlədən onlara yaxın kəndlərdə yaşayanların davamlı şəkildə təmiz içməli su ilə təmin olunması məqsədi 2007-ci ildə etibarən, Azərbaycan Respublikası hökuməti və Dünya Bankı arasında kredit sazişi imzalanmış və layihə üzrə işlərin həyata keçirilməsinə başlanılmışdır. Məsələn, demoqrafik proqnozlara əsasən, 2030-cu ilədək İsmayilli şəhərinin əhalisinin sayı 28 min nəfəri üstələyəcək, paralel olaraq, şirin suya tələbat artacaqdır. Rayon mərkəzini fasiləsiz şirin su ilə təmin etmək məqsədi ilə 2013-cü ildə Milli Su Təchizatı və Kanalizasiya Xidmətləri Layihəsi çərçivəsində bölgənin Qız qalası ərazisindəki Ax-ox çayın məcrasından uzunluğu 11 kilometrə çatan magistral su kəməri çəkilişi başa çatdırılmış, onun üzərində sügötürücü qurğu, su anbarı, təzyiqaşındıran anbar və s. tikilmişdir. Nəticədə, İsmayilli şəhərinin əhalisi gün ərzində adambaşına 180 litr fasiləsiz içməli su ilə təmin edilmişdir. Əlavə olaraq, İsmayilli şəhərinə yaxın ərazidə yerləşən və ümumilikdə 10 min 252 nəfər əhalisi olan Mican, İsmayilli, Xanagah və Talıstan kəndlərində də içməli su xətləri istifadəyə verilmişdir.

Həmin il Ramazan bayramı ərəfəsində Kürdəmir şəhərinin də şirin su ilə təminatı xeyli yaxşılaşdırılmışdır. Ötən müddət ərzində rayonun çay boyu yerləşən ərazilərində təmizləyici qurğular quraşdırılmış, 30-a yaxın kəndə indi içməli suyun verilməsi təmin edilmişdir. 2011-ci ilin oktyabrında icrasına başlanılan «Kürdəmir şəhərinin su təchizatı və kanalizasiya sistemlərinin yenidən qurulması» layihəsinə uyğun olaraq, əhalini fasiləsiz və keyfiyyətli içməli su ilə təmin etmək üçün Ağsu rayonu ərazisindəki Külüllü su mənbəyinin istismarına başlanılmışdır. Bu məqsədlə Girdmançayın yatağında məhsuldarlığı saniyədə 450 litr olan drenaj tipli suqəbuledici qurğu tikilmiş, Külüllü mənbəyindən Kürdəmir şəhərinə saniyədə 120 litr təmiz və keyfiyyətli içməli suyun verilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Layihə 2035-ci ilə qədər perspektiv inkişaf proqnozlarını nəzərə alaraq, Kürdəmir şəhərində 22,3 min nəfərin su təchizatı və kanalizasiya xidmətlərinin o cümlədən, bu rayonunun 14, Ağsu bölgəsinin isə 13 kəndində cəmi 48 min nəfərin su ilə təminatının yaxşılaşdırılmasına hesablanmışdır. Külüllüdən Kürdəmir şəhərinə və ətraf kəndlərə suyun özaxımlı rejimdə verilməsi məqsədi ilə 27 kilometr

uzunluğunda magistral xətt çəkilməmiş, tutumu 7,5 min kubmetr olan anbar tikilməmişdir. Layihə çərçivəsində tikintisi nəzərdə tutulan 131,5 kilometrlik su şəbəkəsinin 110 kilometrlik hissəsində işlər artıq yekunlaşmışdır. Eyni zamanda, şəhərdə toplanacaq tullantı sularının sutəmizləyici qurğulara nəqlini təmin etmək məqsədilə 6,3 kilometr uzunluğunda mikrotunel tipli kollektorun inşası və sutka ərzində 30 min m³ çirkabı təmizləyən qurğunun tikintisi başa çatmaq üzrədir. Dövlət büdcəsi hesabına maliyyələşdirilən layihənin icrasının 2014-cü ildə başa çatdırılması planlaşdırılır. Külüllü mənbəyi Kürdəmir şəhəri ilə yanaşı, Zərdab və Ucar şəhərlərini, həmçinin ətraf kəndləri də içməli su ilə təmin edəcəkdir. Layihəyə uyğun olaraq, bu mənbədən Kürdəmir şəhərinə 27, Zərdab şəhərinə 72, Ucar şəhərinə isə 57 kilometr uzunluğunda magistral su kəmərləri çəkilməmişdir. Layihə tam yekunlaşdıqdan sonra Ucar rayonunun 22, Kürdəmir rayonunun 14, Zərdab rayonunun 15, Ağsu rayonunun 13 və Göyçay rayonunun 3 kəndi də su ilə təmin olunacaqdır. Ümumilikdə layihədən 170 mindən artıq insan faydalanacaqdır.

Kürdəmir şəhərində su şəbəkəsinin istifadəyə verilməsi mərasimində Prezident İlham Əliyev ölkənin su təsərrüfatının səmərəli idarə olunmasının vacibliyini və bu məsələyə dövlət qayğısını vurğulayaraq demişdir: **«Bildiyimiz kimi, Azərbaycanda su ehtiyatları o qədər də böyük deyildir. Bizim əsas mənbəmiz ölkəmizdən kənarında formalaşır. Suyun idarə edilməsi, sudan səmərəli şəkildə istifadə olunması, əlbəttə ki, müasir şəbəkənin yaradılması layihələri xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Əsas məsələ ondan ibarətdir ki, Azərbaycan dövləti bu problemi də həll edir. İnfrastruktur layihələri arasında içməli su və kanalizasiya problemləri əlbəttə ki, böyük əhəmiyyət daşıyır. Biz indi müxtəlif yerlərdə baş verən hadisələri izləyərkən görürük ki, sosial məsələlərə fikir verilmədiyi halda böyük problemlər yaşanır. Çünki bazar iqtisadiyyatı, əlbəttə ki, hər bir ölkənin iqtisadi inkişafı üçün əsas şərtidir. Ancaq bəzi hallarda islahatlar çətinliklərə də gətirib çıxarır. Bu çətinliklərin qarşısını almaq və islahatları daha da inamla aparmaq üçün güclü sosial siyasət olmalıdır. Bu sosial siyasət müxtəlif formalarda özünü göstərir - tikilən məktəblər, xəstəxanalar, yollar, sosial obyektlər, maaşların, pensiyaların qaldırılması, infrastruktur layihələrinin icra edilməsi, yəni, insanı narahat edən bütün problemlər aradan qaldırılmalıdır»**. Əhalinin su ilə təminatının xüsusi əhəmiyyət gəsb

etdiyini bildirən dövlət başçısı içməli su ilə bağlı problemlərin bundan sonra da davamlı olaraq həlli məsələsinə də toxunmuşdur.

Prezident İlham Əliyev Kürdəmir şəhərində su şəbəkəsinin istifadəyə verilməsi mərasimində

2010-cu ilin noyabr ayından etibarən, Azərbaycan Respublikasının Milli Su Təchizatı və Kanalizasiya Xidmətləri Layihəsi çərçivəsində ölkənin əksər bölgələrində əhalinin içməli su ilə təmin olunması istiqamətində kompleks tədbirlərin icrasına başlanılmışdır. Məsələn, həmin layihə üzrə Oğuz rayonunun su təchizatı sistemlərinin yenidən qurulması işləri sürətlənmiş, bütün mühəndis-axtarış və layihələndirmə işləri Azərbaycan-Türkiyə Konsorsiumu tərəfindən icra olunmuşdur. Yeni içməli su təchizatı sistemi Oğuz şəhərini, həmçinin rayonun Bayan, Kərimli, Qumlaq, Şirvanlı, Tayıfı və Xalxalqışlaq kəndlərini əhatə edəcəkdir. Layihəyə əsasən, təqribən 20 min nəfərin su ilə fasiləsiz təmin olunması nəzərdə tutulmuşdur. Oğuz şəhərinin su təchizatı və kanalizasiya sistemlərinin yenidən qurulması ilə bağlı işlər üç mərhələdə aparılır. Birinci mərhələdə Sazur və Almalıq su mənbələrindən magistral boru xətti, su anbarları, xlərləmə təsərrüfatı, laboratoriya və digər struktur obyektlərinin tikintisi başa çatdırılmışdır. Bu mərhələdə hidrogeoloji və mühəndis-axtarış işlərinin nəticələrinə görə, Sazur və Almalıq bulaqları ərazisində yeraltı suların yığılması və süzülməsi üçün üfüqi sutoplayıcı qurğu tikilmiş, 2,3 kilometr uzunluqda magistral su xətti çəkilmişdir. Bundan başqa, Hər birinin həcmi 1000 m³ olan iki

yeni su anbarı tikilmiş, həcmi 200 m³ olan su anbarı isə bərpa edilmişdir. Suqəbuledici qurğular meydançasında transformator yarımstansiyası və generator quraşdırılmışdır. İkinci mərhələdə şəhərin üç zonasında su anbarları şəbəkəsi yaradılmış, hər birinin tutumu 250 m³ olan altı anbar və s. inşa olunmuşdur. Bu mərhələdə içməli su şəbəkəsində müxtəlif diametrlə 112,9 kilometr uzunluqda, o cümlədən anbarlararası xətlərdə 8,2 kilometr, şəhər magistral su xətlərində 57,7 kilometrlik, abonent qoşulmalarında isə 47 kilometrlik boru xətti çəkilmişdir. Üçüncü mərhələ çərçivəsində gün ərzində məhsuldarlığı 2500 m³ olacaq çirkəbtəmizləyici qurğular kompleksinin tikintisi və texnoloji sistemlərin quraşdırılması işləri aparılır.

Biləsuvar rayonuna su kəməri çəkilişi

Əsasən dövlət büdcəsi hesabına maliyyələşdirilən Milli Su Təchizatı və Kanalizasiya Xidmətləri Layihəsi çərçivəsində Biləsuvar şəhərinin su təchizatı və kanalizasiya sistemlərinin yenidən qurulması üzrə işlərin böyük hissəsi tamamlanmışdır. Nəticədə, Biləsuvar şəhəri içməli su ilə Şirvan-Muğan su kəməri vastəsilə təmin olunacaq, su və kanalizasiya şəbəkələri yenidən qurulacaqdır. Biləsuvar şəhərinin fasiləsiz rejimdə içməli su ilə təmin etmək üçün hər birinin tutumu 5 min metr³ olan 2 su anbarı tikilir. Uzunluğu təqribən 55 kilometrə çatan magistral su xəttinin 30,3 kilometrlik hissəsində işlər başa çatdırılmışdır. Bundan başqa, ümumi uzunluğu 110 kilometr olan şəhərdaxili su şəbəkəsinin 106 km-lik hissəsi də tamamlanmışdır. Layihəyə əsasən, Biləsuvar şəhərində ilk dəfə olaraq kanalizasiya sistemi yaradılacaqdır. Hazırda Biləsuvar şəhərinə içməli su Əzizbəyov adına kanaldan qrafik əsasında verilir. Yeni layihənin

icrası nəticəsində 2035-ci ilə qədər olan perspektiv inkişaf nəzərə alınmaqla 26,2 min nəfərin içməli su təchizatı nəzərəçarpacaq dərəcədə yaxşılaşdırılacaqdır. Bununla yanaşı, Şirvan-Muğan qrup su kəmərinin tikintisi layihəsi çərçivəsində marşrut boyu Biləsuvar rayonunun 23 kəndinə də içməli su veriləcəkdir.

Şabran rayon mərkəzinin 29 min 659 nəfərlik əhalisini içməli su ilə təmin etmək üçün layihəyə əsasən su mənbəyi kimi ikinci Bakı su kəməri nəzərdə tutulmuşdur. Bu məqsədlə 134 min 800 metrlik su xəttinin və 122 min 700 metrkanalizasiya xəttinin çəkilməsi, 100 kubmetrlik sutəmizləyici qurğunun nasos stansiyası ilə birlikdə tikintisi, 2 min kubmetrlik su anbarının nasos stansiyası ilə birlikdə inşası, 700 kubmetrlik və 1000 kubmetr həcmində su anbarlarının, həmçinin çirkab su nasos stansiyası və gücü 29 min əhali ekvivalenti olan çirkab sutəmizləyici qurğunun inşası planlaşdırılır. Layihə üzrə tikinti işlərinin müqavilə qiyməti 29 milyon manat, inşaat işləri zamanı yarana biləcək əlavə işlər nəzərə alınmaqla tikintinin qiyməti 37 milyon 50 min manat təşkil edir. 2010-cu ilin dekabrında Fransanın «SADE» və ölkəmizin RAMKO şirkətləri ilə bağlanan müqavilə əsasında Şabran rayon mərkəzinin su təchizatı və kanalizasiya şəbəkələrinin bərpası və tikintisinə başlanmışdır. İndiyədək 145 min 879 metr uzunluğunda su, 129 min 356 metr uzunluğunda isə kanalizasiya xətləri çəkilmişdir. kanalizasiya xəttinə birləşdirilmişdir. Suyun şəhər əhalisinə verilməsi üçün tənzimləyici anbarın, tutumu 700, 1000 və 2000 metr³ olan su anbarlarının və çirkab su nasos stansiyasının tikintisi üzrə işlər başa çatdırılmışdır.

Məlumdur ki, müasir dövrdə su dövlətlərin sosial-iqtisadi və xarici siyasətində təyinedici predmetlərdən birinə çevrilməkdədir. Bu baxımdan, əsas su ehtiyatları xarici ölkə ərazilərində formalaşan Azərbaycan Respublikasının hidrosiyasi baxımdan üstün mövqeyə malik olan qonşuları – İran, Türkiyə, Gürcüstan, Rusiya və Ermənistanla müqayisədə hidrosiyasi manevr və təsir imkanları məhduddur. Nəticədə, ölkədə strateji şirin su ehtiyatlarının həcmi azaldıqca, bu amil sosial-iqtisadi siyasətin təşkilində, dövlətlərarası münasibətlərin tənzimlənməsində yeni və fərqli yanaşmalar, preventiv tədbirlər tələb edir. Qeyd edildiyi kimi, Rusiya Federasiyasının malik olduğu zəngin şirin su fondu, onun paylanması və satışı vasitəsilə digər dövlətlərə təsiretmə imkanlarının genişliyi perspektivdə rəsmi Moskvanın yaxın qonşuları ilə iqtisadi-siyasi münasibətlərini yeni müstəvidə qurmasında, geosiyasi maraqlarının ödənilməsində böyük əhəmiyyət kəsb edir. Məsələn, rusiyalı siyasətçilərin və ekspertlərin ümumi qənaətinə

görə, hidrosiyasi baxımdan Cənubi Qafqazda Rusiyanın ən mühüm problemi Dağıstan və Azərbaycan arasında olan transsərhəd Samur sayının su ehtiyatlarının «ədalətli» şəkildə bölünməsidir. Yəni, onun su ehtiyatlarının 97%-i Rusiya ərazisində formalaşsın, «ədalət prinsipinə» məhz bu müstəvidən yanaşılmalıdır¹²³. Bu konseptual yanaşma Rusiyanın hidrosiyasətini müəyyənləşdirən sənədlərdə də öz əksini tapmışdır. Rusiya Federasiyasının Su Strategiyasında və Milli Təhlükəsizlik Strategiyasında şirin su mənbələrinin, eləcə də transsərhəd çayların mühafizəsi və istismarı, su hövzələrində ekoloji vəziyyətin qorunması, su ehtiyatlarından birgə istifadə ilə bağlı mübahisəli məsələlərin hüquqi müstəvidə həlli sahələrində MDB dövlətləri, o cümlədən **Azərbaycan Respublikası** ilə əməkdaşlığın vacibliyi xüsusi vurğulanmışdır. Məsələn, Rusiya və Azərbaycan arasında mübahisəli sərhəd ərazilərinin mövcudluğundan yaranan problem – transsərhəd Samur çayının su ehtiyatlarından birgə istifadə normalarının müəyyən edilməməsi 2009-cu ildə qüvvəyə minmiş Su Strategiyasının 4-cü fəslində (*Su obyektlərinin istifadəsi və mühafizəsinin dövlət idarəçiliyi*) «**transsərhəd əməkdaşlığın inkşafı istiqamətində Samur çayı sularından istifadə və onun qorunması üçün müqavilələrə yenidən baxılması**» kimi qeyd olunmuş və bir il sonra - 2010-cu ildə rəsmi Bakının və Moskvanın birgə diplomatik söyləri nəticəsində hüquqi həllini tapmışdır.

Uzunluğu 213 kilometrə çatan transsərhəd Samur çayı mənbəyini Dağıstan Respublikası ərazisindən götürür və onun su axarının böyük hissəsi burada formalaşır. Çayın yalnız 38 kilometrlik hissəsi Rusiya-Azərbaycan sərhədi boyu keçir. Hələ SSRİ Su Təsərrüfatı Nazirliyinin 7 noyabr 1967-ci il tarixli Protokoluna əsasən, Azərbaycan SSR və RSFSR-in Dağıstan regionu üçün Samur çayının su ehtiyatından illik istifadə limiti müvafiq olaraq 800 milyon m³ və 300 milyon m³ təşkil etmişdir. 1990-2000-ci illərdə isə həmsərhəd dövlətlərə bölgü payı 53% və 9% həcmində müəyyənləşdirilmiş, qalan 38% isə ekoloji suburaxma üçün nəzərdə tutulmuşdur. Belə qeyri-proporsional bölgü sosial-iqtisadi zərurətdən - Azərbaycan Respublikasının şimal bölgələrindəki kənd təsərrüfatı obyektlərinin şirin suya ehtiyacından və Samur çayı hövzəsində Dağıstanın iri əkin sahələrinin olmamasından irəli gəlirdi. Bununla belə, Rusiya hökumətinin bəzi siyasi dairələri və Ermənistan Respublikasının

123 Проблема пресной воды. Глобальный контекст политики России. Экспертно-аналитический доклад. Московский государственный институт международных отношений – Университет МИД России МГИМО – Университет Москва, 2011

təhriki ilə fəaliyyət göstərən Dağıstandakı separatçı qurumlar Samur çayının su ehtiyatlarından Azərbaycanca qarşı istifadə etmək niyyəti ilə bu bölgünün «Rusiyanın milli maraqlarına və ləzgi xalqının iqtisadi-siyasi mənafeyinə» cavab vermədiyini bildirmiş, dəfələrlə ona yenidən baxılmasını təklif etmişlər. Lakin, hər iki ölkənin birgə diplomatik səyləri nəticəsində 2010-cu il sentyabr ayının 3-də «**Azərbaycan Respublikası və Rusiya Federasiyası arasında dövlət sərhədi haqqında**» Müqavilə və «**Azərbaycan Respublikası və Rusiya Federasiyası hökumətləri arasında Samur transsərhəd çayının su ehtiyatlarının səmərəli istifadəsi və mühafizəsi sahəsində əməkdaşlıq haqqında**» Saziş imzalanaraq, bu mövzuda siyasi spekulyasiyalara son qoyulmuşdur. «Azərbaycan Respublikası Hökuməti və Rusiya Federasiyası Hökuməti arasında Samur transsərhəd çayının su ehtiyatlarının səmərəli istifadəsi və mühafizəsi sahəsində əməkdaşlıq haqqında» Sazişdə ilk dəfə olaraq 17 mart 1992-ci il tarixli Sərhəddən keçən su axınlarının və beynəlxalq göllərin mühafizəsi və istifadəsinə dair Konvensiyanı rəhbər tutaraq, 21 may 1997-ci il tarixli beynəlxalq su axınlarının qeyri-gəmiçilik məqsədləri üçün istifadə hüququ haqqında Konvensiyanın müddəalarını nəzərə alaraq, 3 iyul 1997-ci il tarixli Azərbaycan Respublikası ilə Rusiya Federasiyası arasında dostluq, əməkdaşlıq və qarşılıqlı təhlükəsizlik haqqında Müqaviləyə əsaslanaraq, Samur transsərhəd çayının su ehtiyatlarından istifadə ilə bağlı təsərrüfat və digər fəaliyyətin tənzimlənməsində yalnız hər iki dövlətin maraqları, onların sosial-iqtisadi inkişafı, ətraf mühitin mühafizəsi və sərhədyanı regionların biomüxtəlifliyinin saxlanması nəzərə alınacaqdır. Hazırkı Sazişin təfsiri və ya tətbiqinə aid olan mübahisələr Tərəflər arasında məsləhətləşmələr yolu ilə həll edilir (*Maddə 11. Mübahisələrin tənzimlənməsi*) və Tərəflərin dövlətlərinin iştirakçısı olduğu digər beynəlxalq müqavilələrdən irəli gələn hüquq və öhdəliklərinə toxunmur (*Maddə 12. Digər beynəlxalq müqavilələrə münasibət*).

Beş illik müddət üçün nəzərdə tutulmuş Sazişdən əsas məqsəd Samurun su ehtiyatlarından Azərbaycan və Rusiyanın birgə istifadəsinin hüquqi baxımdan tənzimlənməsi, hər iki ölkə üçün istifadə limitinin müəyyənləşdirilməsi və çayın deltasında təbii ekosistemin qorunub-saxlanmasıdır. Su ehtiyatlarından istifadəyə gəldikdə isə, ekoloji tələblər üçün 30,5 faiz həcmində suburaxma həddi istisna edilməklə, Samur çayının Azərbaycan-Rusiya sərhəd sahəsinə daxil olan su həcminin

tərəflər arasında bərabər payla (50/50) bölünməsi qərara alınmışdır. Proporsional bölgü sistemi Azərbaycanın şimal bölgələrinin, eləcə də Samur-Abşeron kanalının suya olan tələbatına tam cavab verməyə də, bu saziş Rusiyada yenidən süni etirazlar doğurmuşdur. Etirazçılar, əsasən Moskvadakı bəzi siyasi dairələrin və Ermənistanın diqtəsi ilə fəaliyyət göstərən, Azərbaycana qarşı ərazi iddiaları irəli sürən separatçı etnik qruplaşmalar sabiq prezident Dmitri Medvedevi «Rusiyanın ümummillə maraqlarını Bakıya güzəştə getməkdə» təqsirləndirərək, yeni prezident Vladimir Putini həmin sənədi birtərəfli qaydada ləğv etməyə çağırmaqdadırlar. Onların iddialarına görə, Samur çayı öz mənbəyini Rusiya ərazisindən götürürsə, onun su ehtiyatlarına tam malik olmaq Rusiyanın müstəsna hüququdur və «Dağıstanın suyu» ən yaxşı halda Azərbaycana satılmalıdır. Xatırladaq ki, Azərbaycan-Rusiya birgə komissiyasının hələ 2008-ci ildə keçirilmiş iclaslarında da Dağıstan (Rusiya) tərəfi Samurun su ehtiyatlarının bölüşdürülməsində öz variantını təklif etmişdir. Həmin təklifə əsasən, çayın ehtiyatları ilk dövrlərdə hər iki tərəfə 476 milyon m³ olmaqla paritet qaydada bölünməli, beş ildən sonra isə Samurun dövlət sərhədlərinə aid hissələrinin uzunluğu nisbətində illik istifadə limiti müəyyənləşdirilməlidir. Bununla da Dağıstan Respublikasına 905 milyon m³ (96%), Azərbaycan Respublikası üçün isə cəmi 47 milyon m³ (4%) həcmində kvota ayrılmalıdır. Bu isə təkcə Azərbaycanın şimal bölgələrinin şirin su ilə təminatında deyil, hətta Samur-Abşeron kanalında suyun səviyyəsini azaltmaqla Bakı şəhəri və ətraf yaşayış məntəqələrdə süni içməli su probleminin yaranması, Samur çayının su ehtiyatlarından siyasi amil kimi istifadə ilə nəticələnmə bilirdi. Yeri gəlmişkən, Rusiya mətbuatında Azərbaycana daxil olan transsərhəd su ehtiyatlarının məhdudlaşdırılmasına dair fikirlər bu gün geniş yer almaqdadır. Məsələn, «Azərbaycan istehlak etdiyi suyun 2/3 hissəsini «**Rusiya Dağıstanından**» (onların fikrincə, «*Dağıstanın qalan hissəsi*» *Azərbaycanın Şimal və Şimal-Qərb bölgələridir*) alır. **Dağıstandakı rusiyalılar** su ehtiyatlarını Azərbaycana verib indi kəskin su çatışmazlığı şəraitində yaşayırlar. Rusiyanın bu «xeyriyyəçiliyi» anlaşılmazdır».¹²⁴ Təsədüfi deyildir ki, Rusiya Dövlət Dumasının Dağıstandan seçilmiş deputatı Sergey Reşulski Rusiya-Azərbaycan dövlət sərhədlərinin demilitasiyasına yenidən baxmaq, sərhəd xəttini Samur çayının orta

hissəsi ilə deyil, Azərbaycan ərazisi boyu müəyyənləşdirmək barədə təkliflə çıxış etmişdir. Bu tipli irad və təkliflərin Rusiyada davamlı olaraq səslənməsi Sazişin müddəti bitdikdən, yəni beş ildən sonra Samur çayının su ehtiyatlarından illik istifadə limitinin yenidən danışıqlar predmetinə çevriləcəyini ehtimal etməyə əsas verir.

Transsərhəd Samur çayı

XX əsr bəşəriyyət tarixində təkə elm və texnikanın sürətli inkişafı ilə deyil, həm də milyonlarla insanın milli, dini və irqi mənsubiyyətinə görə soyqırırma məruz qalması faktları, silahlı münaqişələr zamanı ətraf mühitin məqsədli şəkildə məhvinə yönəldilmiş fəaliyyətlə də qalmışdır. Ötən yüz il ərzində baş vermiş iki dünya müharibəsi, çoxsaylı lokal və regional münaqişələrin nəticələri ictimai terminologiyaya «genosid», «etnosid» anlayışlarını və onlarla əlaqəli olan «**ekosid**», «**hərbi ekosid**» (*döyüş əməliyyatları zamanı ekoloji fəlakət zonalarının yaradılması, atmosferin, su hövzələrinin bilərəkdən zəhərlənməsi və s.*), «**terrased**» (*bütövlükdə, Yer kürəsinin məhvi, hərbi və texnoloji aksiyalar vasitəsilə böyük torpaq sahələrində normal insan yaşayışı üçün əlverişsiz şəraitin yaradılması*), «**biosid**» (*kütləvi qırğın silahları vasitəsilə insanların və canlı aləmin məhv edilməsi*), «**geofiziki müharibə**» (*süni zəlzələ, sel, sunami və s. törətmək üçün litosferdə, hidrosferdə və atmosferdə baş verən fiziki proseslərə aktiv təsir göstərmək*) və «**meteoroloji müharibə**» (*konkret ərazilərdə hərbi məqsədlərlə idarə olunan iqlim*

dəyişkənliyinin yaradılması) terminlərini də gətirmişdir. Bu anlayışlar içərisində «**ekoloji müharibə**» (*münaqişə iştirakçısı olan dövlətin su hövzələrini, havanı, torpağı çirkəndirmək və ya zəhərləmək, bitki və canlı aləmi düşünlümsüştəkildə məhv etmək*) termini hərbi qarşıdurmalar zamanı ətraf mühitə və insanlığa qarşı cinayətkar fəaliyyəti ümumiləşdirərək, onun daha dəqiq hüquqi izahını verməyə, vurulan zərərin miqyasını daha əhatəli müəyyənləşdirməyə imkan yaradır. Beynəlxalq hüquqa əsasən, ekoloji müharibə təbii tarazlığın pozulmasına, meşə və aqroekoloji sistemlərin, su hövzələrinin və s. məhvini, mülki əhalinin normal yaşayış şəraitinin, sənaye və kənd təsərrüfatının ləğvi yolu ilə onların daimi məskunlaşdıqları ərazilərdən çıxarılmasına yönəldilmiş cinayət fəaliyyəti kimi qiymətləndirilir.

Birləşmiş Millətlər Təşkilatının İnsan İnkişafına dair Hesabatında (2006-cı il) bildirilir: «İnsanın sudan istifadə etmək hüququ hər bir kəsə özü və ailəsi üçün lazım olan miqdarda, təhlükəsiz tərkibdə, uyğun dada malik suyu rahat şəkildə və ucuz qiymətə əldə etmək imkanını verir. Bu beş əsas atribut su təhlükəsizliyinin bünövrəsini təşkil edir və insanların hər yerdə və davamlı olaraq pozulan sudan istifadə hüququnun dayaq nöqtəsidir». 1949-cu il avqust ayının 12-də qəbul edilmiş Cenevrə Konvensiyaları, 1977-ci və 2005-ci illərdə onlara əlavə olunmuş üç Protokol bu gün beynəlxalq humanitar hüquqda hərbi münaqişələr dövründə mülki əhalinin hüquqlarının müdafiəsinə yönəldilmiş əsas sənədlər kimi tanınır. Həmin sənədlərdə ətraf mühitin zərərli təsirlərdən mühafizəsinə, münaqişə iştirakçılarının atmosfer, biosfer və hidrosferdən təsir vasitəsi kimi istifadəsinin yolverilməzliyinə dair müddəalar da öz əksini tapmışdır. Məsələn, I Əlavə Protokolun («*Beynəlxalq silahlı münaqişələrin qurbanlarına dair*», 8 iyun 1977-ci il) 35-ci maddəsinə (*Əsas normalar*) əsasən, «hərbi əməliyyatlar zamanı ətraf mühitə genişmiqyaslı, uzunmüddətli və ciddi zərər vurmaq məqsədi daşıyan və buna səbəb ola biləcək metod və vasitələrin tətbiqi» qadağan olunur. Sənədin 55-ci maddəsində isə hərbi münaqişələr dövründə ətraf mühitin mühafizəsi məsələlərinə toxunulmuşdur: «Hərbi fəaliyyət zamanı ətraf mühitin genişmiqyaslı, uzunmüddətli və ciddi zərərdən qorunmasına qayğı göstərilməlidir... Ətraf mühitdən repressali (*bir dövlətin digərinə qarşı siyasi və iqtisadi sanksiyaları*) qismində istifadə olunması qadağandır»¹²⁵. «Ətraf mühitə hərbi məqsədlər və ya istənilən düşmənçilik məqsədilə təsir vasitələrinin istifadəsinin qadağan edilməsi

haqqında» 18 may 1977-ci il tarixli Cenevrə Konvensiyasının 1-ci və 2-ci maddələrində də bu kimi hallar beynəlxalq hüquq normalarına zidd fəaliyyət kimi dəyərləndirilmişdir. Bu sənəddə «**ətraf mühitə təsir vasitələri**» ifadəsi təbiət proseslərinə - biota (*ümumi ərazidə canlı orqanizmlərin tarixən formalaşmış birliyi*), litosfer, hidrosfer, atmosfer də daxil olmaqla, Yerin dinamikasının, tərkibinin, strukturunun məqsədli şəkildə dəyişdirilməsinə, idarə edilməsinə istiqamətləndirilmiş vasitələr kimi izah olunur və hərbi münaqişə iştirakçısı olan dövlətlərin bir-birinə qarşı bu metodlardan istifadəsinin yolverilməzliyi açıq şəkildə bildirilir¹²⁶. Bu baxımdan, yuxarıda göstərilən beynəlxalq hüquqi sənədlər Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi dövründə rəsmi Yerevanın azərbaycanlılara qarşı soyqırım, etnik təmizləmə siyasəti ilə yanaşı, «davamlı genosid» anlamını verən ekoloji müharibə də apardığını təsdiqləyir.

Zənn etmək olardı ki, Azərbaycanla müqayisədə daha çox su ehtiyatlarına malik olan Ermənistanda əhalinin su ilə təminatı ilə bağlı problemlər olmamalıdır. Lakin, bu ölkədə sosial-iqtisadi və siyasi həyatın bütün sahələrini əhatə edən kəskin böhran su təsərrüfatının da idarə olunmasında da ciddi çətinliklər yaratmışdır. Məsələn, Avropa İqtisadi Komissiyasının statistik məlumatına əsasən, 1990-cı ildən 2011-ci ilədək olan dövr ərzində Ermənistan Respublikasının kommunal təsərrüfatında istifadə olunan suyun həcminə və əhalinin hər bir nəfərinin istehlak etdiyi suya dair göstəricilər təqribən 10 dəfə azalmışdır. Belə ki, kommunal sahədə istehlakın həcmi ildə 945,1 milyon m³-dən 100 milyon m³-ə, orta statistik vətəndaşın istifadədə etdiyi su isə 328,2 m³-dən təqribən 65 m³-ə enmişdir. Təhlillərə görə, azalma tendensiyası heç də bu ölkədə «ciddi qənaət rejiminin» tətbiqi ilə bağlı deyildir və əsasən, aşağıdakı sosial-iqtisadi səbəblərlə əlaqəlidir:

- Ermənistandakı iqtisadi tənəzzül nəticəsində kommunal müəssisələrinin bir çoxunun fəaliyyətini dayandırması;
- qiymət artımına görə əhalinin bir sıra kommunal xidmətlərdən imtina etməsi;
- ölkədə kütləvi miqrasiya hallarının artması, Ermənistan əhalisinin təqribən yarısının ölkəni tərk etməsi.

Ermənistan Respublikasının transsərhəd su ehtiyatlarından

Azərbaycana qarşı istifadə etmək imkanları düşmən ölkənin rəsmi Bakıya yeganə təsir vasitəsidir. Qeyd etmək lazımdır ki, Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin su ehtiyatları ilə əlaqəli aspektləri, eləcə də düşmən dövlətin hidroterror, hidrodiversiya və ekoloji təxribat aktları törədilməsində şirin su mənbələrindən və hidrotexniki qurğulardan istifadə etməsi faktları beynəlxalq hüquq müstəvisində kifayət qədər öyrənilməmiş məsələlərdəndir. Rəsmi Yerevanın yürütdüyü işğalçılıq, etnik təmizləmə siyasəti onun su strategiyasına da təsirsiz ötürməmişdir. ATƏT-in Minsk qrupunun münaqişənin konservasiyasına xidmət edən qeyri-konstruktiv mövqeyi, Ermənistanın əsassız bəhanələrlə onun həllini uzatması səyləri rəsmi Yerevana hidrosiyasi imkanlarını genişləndirməkdə, yaxın gələcəkdə su ehtiyatları amilindən Azərbaycana qarşı istifadə etməkdə əlverişli şərait yaratmaqdadır.

Rəsmi Yerevan transsərhəd su ehtiyatlarının idarə olunmasına, istifadəsinə, qorunmasına və su kvotasının müəyyənləşdirilməsinə dair region dövlətləri ilə hər hansı bir müqavilənin bağlanması ləngitməklə, ölkəsinin Ermənistan SSR-in hüquqi varisi olduğunu bəhanə gətirir, regional hidrosiyasətində SSRİ-nin hələ 1924-cü ildə Türkiyə, 1957-ci ildə isə İranla su bölgüsünə dair bağladığı sazişlərin müddəalarına söykənməkdə davam edir.

Son məlumatlara əsasən, bu gün Ermənistanın ümumi su ehtiyatları təqribən 9,169 milyard m³-ə bərabərdir. Onun 4,8 milyard m³-i yerüstü, 4,3 milyard m³-i isə yeraltı su ehtiyatlarının payına düşür. Su ehtiyatlarının həcminə görə Cənubi Qafqaz dövlətləri arasında Gürcüstandan sonra ikinci yerdə olan Ermənistanda adambaşına ildə 3000 m³ (*Azərbaycan üzrə orta illik göstəricidən təqribən 3,5 dəfə çox*) su düşür. İl ərzində istifadə olunan suyun 66%-i kənd təsərrüfatı sahələrinin suvarılmasında, 30%-i məişətdə, cəmi 4%-i isə sənayedə istifadə olunur. Son göstərici iqtisadi böhran içərisində olan Ermənistanda sənayenin düşdüyü ağır vəziyyətlə əlaqədardır. Belə ki, son 10 il ərzində ölkədəki sənaye müəssisələrinin fəaliyyətinin kəskin şəkildə azalması nəticəsində su istehlakı 220 milyon m³-dən 50 milyon m³-ə enmişdir. Hazırda sənaye məqsədləri üçün ayrılan suyun böyük hissəsi Metsamor Atom Elektrik Stansiyasına yönəldilir. Ermənistandakı 19 sutəmizləyici stansiyanın bu gün fəaliyyətinin tamamilə dayandırılması üzündən sənaye tullantıları və çirkab birbaşa çaylara axıdılır. Mütəxəssislər ölkənin su təsərrüfatında

yanarmış problemləri iki əsas qrupa ayırırlar. Onlardan birincisi su ehtiyatının idarə olunması, digəri isə su şəbəkələrinin vəziyyəti və bələdiyyələrin su təchizatı ilə əlaqədardır. İkinci tip su ehtiyatlarından istifadənin tənzimlənməməsi, infrastrukturun yarıtmaz vəziyyəti və böyük su itkiləri ilə bağlıdır¹²⁷.

Araz çayında yaranan gərgin ekoloji vəziyyət Kür çayından daha təhlükəlidir. Araz çayı Gümrüdən başlayaraq Naxçıvan Muxtar Respublikası ilə sərhəd əraziyə kimi uzanan axını boyu Ermənistanın 10-dan çox sənaye şəhərinin məişət və sənaye tullantılarını qəbul edir. Bununla yanaşı, Ermənistan ərazisindən Araz çayına qovuşan Gedərçay, Vorotan, Axuryan çaylarının suları da son dərəcə çirkləndirilmişdir. Bu çaylarda demək olar ki, oksigen yoxdur, turşuluq göstəricisi pH 2,4-ə enmiş, mikroflora 180-200 dəfə azalmış, çay sahillərindəki bitki örtüyü məhv olmuşdur. Ermənistanla Naxçıvan Muxtar Respublikası arasında Araz sularında zişansız qatqılarla müqayisədə fenol maddələrin miqdarı 220-1160 dəfə, ağır metalların duzları - 36-44 dəfə (*mis, molibden və s.*), azot-fosfor duzları - 26-34 dəfə, xloridlər - 28 dəfə, neft mənşəli karbohidrogenlər - 73-113 dəfə yüksəkdir. Araz çayının sol qolu olan Razdan (*Zəngi*) çayı çirklənmə dərəcəsinə görə Ermənistanda birincidir. Razdan, Çarensavan, Abovyan, Yerevan şəhərlərindəki sənaye müəssisələrinin maye tullantıları və çirkab buraya axıdılır. 1980-ci illərdə Razdana atılan çirkab sularının orta illik miqdarı 210 milyon m³ bərabər olmuşdur. Yay aylarında - Araz çayında suyun səviyyəsi aşağı düşdüğü dövrdə Razdanda çirkab sularının sərfi azalmır. Nəticədə «Araz» su anbarında çox təhlükəli vəziyyət yaranır. Araz çayını ən çox çirkləndirən su axarlardan biri də Oxçuçaydır. Mehri, Qacaran, Qafan və Dəstəkert dağ-mədən kombinatlarının yüz min tonlarla qatı turş suları, ağır metal duzları və başqa tullantıları Oxçuçayı hədsiz dərəcədə çirkləndirmişdir. Ayır-ayrı vaxtlarda suyun tərkibində misin miqdarı 25-50 dəfə, fenolların miqdarı isə mütəmadi olaraq normadan 6-15 dəfə artıq olmuşdur. Alüminium, sink, titan, bismut və s. çirkləndirici elementlərə Oxçuçayda daim rast gəlinir¹²⁸. Nəticədə, Ermənistan Respublikasının hidrosiyasəti ölkəni bürüyən sosial-iqtisadi problemlərin aradan qaldırılmasından daha çox, Azərbaycan Respublikasında şirin su çatışmazlığının ekoloji fəlakət həddinə çatdırılmasına, transsərhəd çayların su ehtiyatlarından siyasi

127 А.Потопов. «Водные ресурсы Южного Кавказа: проблемы интегрального управления», <http://badnews.org.ru>

128 Q.Məmmədov, M.Xəlilov. «Ekologiya, ətraf mühit və insan». Bakı, 2006.

təsir vasitəsi kimi istifadə olunmasına yönəldilmişdir¹²⁹.

Ötən əsrin 70-ci illərindən siyasi terminologiyaya daxil olan bu anlayış ekoloji münaqişələri üç tipə - ərazi və təbii ehtiyatlar uğrunda qarşıdurmalara, ətraf mühitə zərər vurmaq məqsədi daşıyan hərəkətlərə ayırır. Sırr deyildir ki, müasir beynəlxalq münaqişələr, «demokratiyanın ixracı» bəhanəsi altında həyata keçirilən

«əlvan inqilablar» ilk növbədə yanacaq və mineral ehtiyatların, hazırda isə həm də şirin su mənbələrinin nəzarətə götürülməsi məqsədi daşıyır. Bu baxımdan, ABŞ-də «təbii ehtiyatlar uğrunda müharibə» konsepsiyasının yaradılması da təsadüfi deyildir. Erməni eksperti, «Dağlıq Qarabağ problemi üzrə mütəxəssis» Mixail Ağacanyan Azərbaycan və Türkiyə arasında yarana biləcək hidrostrateji əməkdaşlıq nəticəsində Ermənistanın su ehtiyatlarına nəzarət sahəsində rəsmi Bakıya təzyiq imkanlarının azalacağından narahatlığını gizlətmir. Politoloq «Cənubi Qafqazda mehriban qonşuluq mühitinin yaradılmasında, Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan arasında qarşılıqlı faydalı əlaqələrin təməlinin qoyulmasında regionun şirin su ehtiyatlarının birgə idarə və istifadə edilməsini, qorunmasını, Türkiyə, İran və Rusiyanın isə bu proseslərdən tamamilə təcrid olunmasını» açıq şəkildə «obyektiv zərurət», «mühüm addım» kimi dəyərləndirir¹³⁰. İlk baxışdan da aydındır ki, zahirən «sülhməramlı niyyət» xarakteri daşıyan bu təklifdən məqsəd Cənubi Qafqazı rəsmi Ankaranın regional hidrosiyasətindən ayırmaq, Azərbaycanı gələcəkdə Türkiyə Cümhuriyyəti ilə birgə hidrostrateji layihələrdən təcrid etməkdir. Məlumdur ki, Ermənistan Respublikası transsərhəd su ehtiyatlarının idarə olunmasına, istifadəsinə və qorunmasına, su kvotasının müəyyənləşdirilməsinə dair region dövlətləri ilə hər hansı bir müqavilənin bağlanmasını ləngitməklə yanaşı,

Ermənistanın məqsədli şəkildə Azərbaycanda yaratmaq istədiyi süni ekoloji böhran birmənalı olaraq, «invayromental təcavüz» (ing. environment - ətraf mühit) - bir dövlətin digər dövlətin ərazisində yaşayış üçün əlverişsiz olan ekoloji fəlakət zonalarının yaradılmasına yönəldilmiş düşmənçilik fəaliyyəti kimi dəyərləndirilməlidir.

129 Л.Мелик-Шахназарян. «Почему мы поим и кормим Азербайджан?». <http://vos-kanarat.info>

130 М.Агаджанян. «Сотрудничество в водной сфере как ресурс регионального добрососедства» http://www.noravank.am/rus/articles/detail.php?ELEMENT_ID=2054

bu məsələlərə dair beynəlxalq konvensiyalara qoşulmaq təkliflərini də məqsədli şəkildə uzatmaqdadır.

O da məlumdur ki, Ermənistanın yeriüstü su ehtiyatlarının əsas hissəsi transsərhəd xarakterlidir və Azərbaycanla strateji müttəfiq olan Türkiyə ərazilərində formalaşır. Rəsmi Yerevana o da məlumdur ki, Türkiyənin hətta hipotetik olaraq, orta su ehtiyatları (*məsələn, Araz çayında suyun həcminin azaldılması*) vasitəsilə Ermənistanı təzyiq göstərmək cəhdi istənilən halda Azərbaycanda «hidroböhranın» daha da dərinləşməsi ilə nəticələnəcəkdir. Bu amil işğalçı dövlətin cəzasızlıq sindromundan yararlanaraq, Azərbaycan Respublikasına qarşı hərbi və iqtisadi-siyasi fəaliyyətdə su amilindən də istifadə etmək imkanlarını genişləndirir. Ermənistanın silahlı birləşmələrinin Azərbaycan ərazisində apardıqları hərbi əməliyyatlar nəticəsində ərazinin ekoloji tarazlığı pozulmuş, təbii landşaftlarla yanaşı, aqrolandşaftlar, endemik meşə zolaqları, yerli flora və fauna nümunələri vəhşicəsinə məhv edilmişdir. İşğal altında qalan ərazilərdəki **Böyük Alagöl, Kiçik Alagöl, Zalzagöl, Canlıgöl, Qaragöl, Alagöl, İşıqlı Qaragöl** kimi təbii su hövzələrinin bilərəkdən çirkləndirilməsi gələcəkdə Azərbaycan üçün əlavə ekoloji problemlərin yaranmasına səbəb olmuşdur. Erməni politoloqu Levon Melik-Şahnazaryan rəsmi Yerevanın yürütdüyü hidrosiyasətin mahiyyətini belə açıqlayır: «**Erməni dövləti düşmən Azərbaycana su verilməsini hər vasitə ilə məhdudlaşdırmalı, su ehtiyatlarının siyasi təsir vasitəsinə çevrilməsində Türkiyədən nümunə götürməli və Azərbaycanın beynəlxalq təşkilatlara ünvanladığı şikayətlərə qətiyyətlə məhəl qoymamalıdır.** Bu gün Ermənistanın fəaliyyəti Azərbaycanın ərzaq təhlükəsizliyinə qarşı yönəldilməli və kəskin su çatışmazlığı yaratmaqla ölkədə sosial-siyasi gərginliyə, kütləvi etirazlara və milli zəmində qarşıdurmalara nail olunmalıdır. Ermənistan ərazisindən axan çayların su ehtiyatının kəskin şəkildə azaldılması Azərbaycanın kənd təsərrüfatına sarsıdıcı zərbə vuracaqdır. Eyni zamanda, Ermənistan və Dağlıq Qarabağla sərhəd bölgələrdə (*Ağstafa, Tovuz, Qazax, Goranboy, Tərtər, Bərdə, Ağcabədi, Beyləqan, Ağdam, Füzuli rayonları nəzərdə tutulur*) yaşayan əhali suvarılan torpaqlardan və otlaqlardan məhrum olduqdan sonra həmin əraziləri könüllü şəkildə tərk edəcəkdir. Su böhranı Şəmkir, Gədəbəy və İmişli rayonlarının sosial-iqtisadi vəziyyətinə də ciddi təsir göstərəcəkdir. Bundan başqa, Ermənistan transsərhəd çayların üzərində yeni su anbarları və su elektrik stansiyaları tikməklə transsərhəd çay sularının Azərbaycana daxil olmasını minimuma endirməlidir». Ermənilər

su problemindən istifadə edilməsini etnik münaqişələrin yaradılmasında da əhəmiyyətli vasitə kimi dəyərləndirirlər: «**Azərbaycana axan erməni çaylarının (kursiv bizimdir) axarlarının dəyişdirilməsi buradakı talışların, ləzgilərin, udinlərin, avarların, saxurların yaşayışına mənfi təsir etməyəcəkdir. Azərbaycanın Qərb rayonlarının susuz qalması kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymətini qaldıracaq, əsasən aqrar sektorda çalışan aborigenlərin həyat səviyyəsini isə yüksəldəcəkdir**»¹³¹.

Rəsmi Yerevan Azərbaycanın transsərhəd su axarlarından istifadə imkanlarını məhdudlaşdırmaq məqsədilə bəzi sərhəd çaylarının istiqamətlərinin dəyişdirilməsinə başlamışdır. Məsələn, 2011-ci ilin ortalarında transsərhəd Voskepar çayının Azərbaycana təbii axımının qarşısı kəsilərək, Ermənistanın Tavuş vilayətinin bir neçə kəndinə doğru yönəldilmişdir. Maraqlıdır ki, Ermənistanın beynəlxalq hüququn prinsiplərinə, xüsusilə Birləşmiş Millətlər Təşkilatının müvafiq sənədlərinə zidd olan bu «hidrotexniki nailiyyəti» BMT-nin Kənd Təsərrüfatının İnkişafı Beynəlxalq Fondu tərəfindən maliyyələşdirilmiş, bənd tikintisinə və su kanalının çəkilişinə 5,4 milyon ABŞ dolları məbləğində vəsait ayrılmışdır. Azərbaycana qarşı yönəldilən hidrodiversiya proqramına daxil olan həmin obyektin təntənəli açılışında Ermənistan prezidenti Serj Sarkysyan da iştirak etmişdir.¹³²

**Ermənistan
prezidenti Serj
Sarkysyan ölkəsinin
«möhtəşəm
iqtisadi
layihələrindən»
sayılan «Voskepar
su kanalının» (!)
təntənəli açılışında**

BMT-nin Avropa İqtisadi Komissiyasının “Transsərhəd su axarlarının və beynəlxalq göllərin mühafizəsi və istifadəsinə dair” Helsinki Konvensiyasına məqsədlili şəkildə qoşulmayan Ermənistanın Azərbaycana

131 Л.Мелик-Шахназарян. «Почему мы поим и кормим Азербайджан?», <http://forum.hayastan.com>

132 <http://www.yerkramas.org/2011/09/01/reka-voskepar-bolshe-ne-budet-tech-iz-armenii-v-azerbajdzhan/>

qarşı yürütdüyü hidrosiyasət döyüş əməliyyatları ilə müqayisədə daha genişmiqyaslıdır və ilk növbədə mülki vətəndaşlara, xüsusilə münəfiqə zonasından kənarında yaşayan mülki əhaliyə qarşı yönəldilmişdir. Beynəlxalq hüquq normalarına, əxlaq meyarlarına zidd olan hidrodiversiya və hidroterror aktlarında, ekoloji təxribatlarda Ermənistanın etnik təmizləmə siyasətinin təzahürləri getdikcə özünü daha qabarıq şəkildə büruzə verir. Praktiki olaraq, Ermənistan ərazisindən Azərbaycana istiqamətlənən transsərhəd çayların üzərində sutəmizləyici qurğular yoxdur. Hər il buradan 350 milyon m³-dən çox sənaye, kənd təsərrüfatı və məişət tullantıları məqsədli şəkildə təmizlənmədən həmin çaylara axıdılır. Tullantıların tərkibindəki neft məhsulları, fenollar, ağır metallar Azərbaycanda əhalinin sağlamlığına, milli genofonda, ekologiyaya ciddi ziyan vurmaqdadır. Keyfiyyət göstəricilərinə görə «çirklənmiş su» kateqoriyasına daxil edilən Qafan və Qacaran dağ-mədən, mis-molibden kombinatlarından, Metsamor Atom Elektrik Stansiyasından, digər iri sənaye müəssisələrindən, yaşayış məntəqələrindən **Araz çayına** axıtılan mis, molibden və digər ağır metalların, çirkabın miqdarı kritik həddən dəfələrlə çoxdur. Sənaye əhəmiyyətli təbii ehtiyatların 70%-i Azərbaycana aid olan Söyüdlü (*Zod*) qızıl saflaşdırıcı kombinatı üçün sutəmizləyici qurğuların inşa olunmaması məqsədlə həmin obyekt bilərəkdən yataqdan 280 kilometr aralıda, Araz çayının yaxınlığında tikilmişdir. Bundan başqa, Ermənistan Araz boyu yerləşən yaşayış məntəqələrinin və sənaye müəssisələrinin tullantı sularını və çirkabı boru kəməri vasitəsilə Naxçıvan Muxtar Respublikasının Sədərək qəsəbəsi ilə həmsərhəd olan Surenavan kəndi yaxınlığından Araz çayına axıtmaqdadır. Beləliklə, hər il Ermənistandan 230-250 min m³ çirklili su Azərbaycan ərazisinə daxil olur. Digər tərəfdən, rəsmi Yerevan hər iki ölkənin su ehtiyatlarına dair fərqli ekoloji meyarlara malik olduqlarını bəhanə gətirərək, Ermənistan standartlarına görə, transsərhəd suların tullantıların çirkləndirilməsinin təhlükəli həddə yaxınlaşmadığını və «milli normativlərindən çıxış edən» Azərbaycanın əsassız iddialarla təbliğat kampaniyası apardığını bildirir. Halbuki, Azərbaycan Respublikası haqlı etirazlarında «milli normativlərə» deyil, beynəlxalq sanitariya meyarlarına əsaslanmaqdadır. BMT-nin Avropa İqtisadi Komissiyasının 1992-ci il tarixli Su Konvensiyasının müddəaları və burada əksini tapmış metodlar da Ermənistanın transsərhəd su axarlarını məqsədli şəkildə çirkləndirdiyini sübuta yetirir. Bundan başqa, guya transsərhəd çayların Azərbaycan ərazisində çirklənməsinə dair Yerevanın iddiaları isə heç bir faktoloji əsasla söykənmir. Belə ki, həmin çayların Azərbaycana daxil olan hissələrində iri sənaye müəssisələri yoxdur.

Yeri gəlmişkən, təkcə Azərbaycan Respublikasında deyil, Türkiyə Cümhuriyyətində də Metsamor AES-in fəaliyyətinin regionun ekologiyasına, xüsusilə Ermənistanla həmsərhəd rayonlarda, məsələn stansiyanın cəmi 15 kilometrliyində yerləşən İqdir bölgəsində yaşayan əhalinin sağlamlığına ciddi təhlükə mənbəyi olması barədə fikirlər səslənməkdədir. Mütəxəssislərin qənaətinə görə, Ermənistanın Metsamor və Bolqarıstandakı Kozladuy Atom Elektrik stansiyaları Avropa ərazisində qəza vəziyyətində olan ən təhlükəli müəssisələrdir¹³³. Digər transsərhəd su axarının - Kürün sağ qolu olan **Ağstafaçayın** çirklənməsinin əsas səbəbi də Ermənistanın İcevan və Dilican yaşayış məntəqələrindən, sənaye müəssisələrindən buraya ildə bir milyon m³ tullantının axıdılmasıdır. Nəticədə, çayda fenolların miqdarı normanı 35-45 dəfə üstələmişdir. Onun üzərində tikilmiş su anbarı isə Azərbaycanın Şimal-Qərb bölgələrinin əhalisi üçün ciddi təhlükə mənbəyidir. Azərbaycan ərazisində formalaşan **Tərtər, Tovuz, Xaçın çaylarının** su mənbələri hazırda Ermənistan silahlı qüvvələrinin işğalı altında olan bölgələrdədir. Hidroterror aktları - zəhərli maddələrin Tərtər çayına axıdılması nəticəsində həmin su ehtiyatından məişətdə və kənd təsərrüfatında istifadə olunması təhlükəlidir.

Sərsəng su anbarı

Hidrodiversiya xarakterli təhdidlərdən biri də işğal altında olan Dağlıq Qarabağ ərazisində yerləşən, ümumi su tutumu 560 milyon m³-ə çatan **Sərsəng su anbarı** (*Ağdərə rayonu*) ehtiyatlarından Ermənistanın

133 «Armenian nuclear plant casts threat for Igdir residents». // TDN, 20 September 2003

Azərbaycana qarşı həm siyasi-iqtisadi təzyiq, həm də hidroloji və ekoloji silah qismində istifadə etməsi imkanlıdır. 1976-cı ildə istifadəyə verilmiş həmin hidroqurğu **Tərtər, Bərdə, Yevlax, Ağcabədi, Ağdam və Goranboy** rayonlarının təqribən 120 min hektara yaxın əkin sahələrinin suvarılması üçün nəzərdə tutulmuşdur. Hazırda ermənilərin Sərsəng su anbarı vasitəsilə müntəzəm şəkildə yaratdıqları süni daşqın və quraqlıqlar Azərbaycanın düzən bölgələrində ekoloji gərginliyə səbəb olmaqla yanaşı, əhalinin və kənd təsərrüfatı sahələrinin şirin suya olan tələbatının ödənilməsində ciddi çətinliklər törədir. Bundan başqa, 125 metr hündürlükdə yerləşən bəndin qəzalı vəziyyəti ətraf rayonlarda yaşayan 400 min sakinin həyatını təhlükə qarşısında qoyur.

Ermənilərin işğal altında olan Sərsəng su anbarı vasitəsilə Tərtər rayonunda yaratdıqları süni daşqınların nəticəsi.¹³⁴

Ermənistan Respublikasının və Dağlıq Qarabağın separatçı rejiminin hidrosiyasətində işğal altında olan **Kəlbəcər** və **Laçın** rayonlarının su ehtiyatları strateji əhəmiyyətə malikdir. Ermənistan statistikləri gələcəkdə qondarma «Dağlıq Qarabağ Respublikası» əhalisinin 200 min nəfərə çatacağına ümid edərək, kənd təsərrüfatı sahərində və məişətdə işlədilmək üçün illik şirin su tələbatının 365 milyon m³ həcmində olacağını proqnozlaşdırmışlar. Bu isə Sərsəng su anbarının ehtiyatlarından 59% çoxdur. Təsədüfi deyil ki, rəsmi Yerevanda Kəlbəcər və Laçın rayonlarının erməni işğalından azad olunmasını son nəticədə qondarma rejimin labüd

134 <http://xeber44.com/10273-gcl-sel-yzlr-trtrd-evlr-ciddi-ziyan-vurub.html>

süqutu və hidrosiyasətdə Azərbaycan tərəfinin təşəbbüsü ələ alması kimi dəyərləndirirlər. Qondarma «Dağlıq Qarabağ Respublikası» prezidenti aparatının informasiya idarəsinin rəisi David Babayan «Dağlıq Qarabağ münaqişəsi kontekstində Ermənistan Respublikasının və Arsaqın su təhlükəsizliyi problemi» məqaləsində bu ehtimal barədə yazır: «**Bu gün Dağlıq Qarabağın içməli su ilə təmin olunması kontekstində Karvaçar (Kəlbəcər) və Kaşataq (Laçın) rayonları müstəsna əhəmiyyətə malikdirlər. Bütövlükdə, Dağlıq Qarabağ Respublikasının mövcudluğu və onun su təhlükəsizliyi həmin ərazilərin statusundan asılıdır. Əgər, Azərbaycan yenidən bu rayonlara yiyələnərsə, nəinki DQR, eləcə də Ermənistan fəlakətlə üzləşəcəkdir. Çünki, Ermənistanın əsas şirin su mənbəyi olan Sevan (Göyçə) gölünü qidalandıran Arpa və Vorotan (Bərgüşad) çaylarının mənbəyi bu rayonlardadır**».

Azərbaycan Respublikasına münasibətdə əsasən ortaqlara və taktiki imkanlara malik olan **Ermənistan və İran İslam Respublikası** transsərhəd su hövzələrinin birgə istismarı sahəsində də vahid fəaliyyət strategiyası nümayiş etdirməkdədirlər. Belə ki, hər iki dövlətin hidrosiyasətində Araz çayının su ehtiyatlarından Azərbaycan Respublikasına qarşı siyasi-iqtisadi təzyiq vasitəsi kimi istifadə edilməsinə, çayın Azərbaycana aid hissəsində suyun səviyyəsinin məqsədli şəkildə azaldılmasına yönəldilmiş birgə layihələr getdikcə reallaşmaqdadır. 2001-ci ildə baş vermiş quraqlıq nəticəsində yaranan su çatışmazlığı, ölkənin müxtəlif bölgələrində baş qaldırmış kütləvi etirazlar və su mənbələri ətrafında lokal münaqişələr İrani su strategiyasını yenidən nəzərdən keçirməyə, su ehtiyatlarının daxili və xarici siyasətdə istifadə imkanlarını dəqiqləşdirməyə yönəlmişdir. Nəticədə, ortaqların su ehtiyatlarını nəzarətə götürmək uğrunda mübarizə İrani regiondakı «su geosiyasəti»nə iddialı dövlətlərdən birinə çevirmişdir.

Məlumdur ki, Ermənistanın qondarma «Dağlıq Qarabağ Respublikasının» məhz Azərbaycan tərəfindən tanınmasına nail olmaq

Dağlıq Qarabağdakı çayların su ehtiyatının 81%-i Kəlbəcər rayonu ərazisində formalaşır. Onların illik ümumi su ehtiyatı cəmi 942,3 milyon m³ olduğu halda, Kəlbəcər və Laçın rayonları üzrə bu göstərici təqribən 2,7 dəfə çoxdur - 2588,5 milyon m³-ə bərabərdir.

məqsədlə ən çirkin vasitələri, eləcə də hidroloji təzyiq üsullarını belə işə salmaqdan çəkinmir. Onun «zəbt edilmiş ərazilərin su ehtiyatlarına mübadiləsi» prinsipini də nə vaxtsa siyasi gündəmə gətirməsi ehtimalı özünü çox gözlətmədi. Belə ki, 2013-cü ilin avqust ayının ortalarında separatçı rejimin «baş nazirinin müavini» Artur Aqabekyan «Azadlıq» Radiosunun erməni xidmətinə verdiyi müsahibədə bildirmişdir ki, «Dağlıq Qarabəğ hökuməti» su ehtiyatlarının birgə idarə olunmasında Azərbaycanla dialoqa başlamağa hazırdır. Belə ki, «Hələ sovetlər dönəmində tikilmiş Sərsəng su anbarının imkanları bizə lazım olan miqdardan çoxdur. Əgər onun ehtiyatlarından düzgün istifadə olunarsa, bundan həm erməni, həm də Azərbaycan tərəfi bərlənə biləcəkdir». «Dağlıq Qarabəğ Respublikasının» müstəqil dövlət oldüğüna eyham vuran A.Aqabekyan Azərbaycana ünvanladığı «əməkdaşlıq» təklifini həyasızcasına belə şərh etmişdir: «Azərbaycan qonşu dövlətdir. Bu gün düşmən olsaq da, sabah münasibətlər yumşala bilər. Gərək xalqlarımızı indidən sülhə hazırlayaq».

Transsərhəd Araz və Kür çaylarının su ehtiyatının beş həmsərhəd dövlət (*Türkiyə, Azərbaycan, İran, Gürcüstan, Ermənistan*) arasında bölüşdürülməsi hüquqi baxımdan indiyədək tənzimlənməmişdir. Cənubi Qafqaz respublikalarının dövlət müstəqilliyi əldə etməsinə baxmayaraq, bölgü sistemi hələ də SSRİ, İran və Türkiyə arasında formalaşmış prinsip və hüquqi əhəmiyyətini itirmiş ikitərəfli müqavilələr üzrə aparılmaqdadır. Belə ki, həmin müqavilələrdə - «**Sərhəd çaylarından və bulaqlarından istifadə haqqında» Konvensiyada (SSRİ-Türkiyə, 8 yanvar 1927-ci il), «Axuryan sərhəd çayı üzərində bəndin və su anbarının tikintisinə dair» Sazişdə (SSRİ-Türkiyə, 26 oktyabr 1973-ci il), «Sərhəd münaqişələrinin tənzimlənməsi haqqında» Müqavilədə (SSRİ-İran, 14 may 1957-ci il), «Suvarma və elektrik enerjisi istehsalı məqsədilə Araz və Atrek çaylarından bərabərhüquqlu və birgə istifadə üzrə ilkin layihələrin hazırlanmasına dair» Sazişdə (SSRİ-İran, 11 avqust 1957-ci il) nə Azərbaycan SSR, nə Gürcüstan SSR, nə də Ermənistan SSR-in hər biri üçün ayrı-ayrılıqda su limiti nəzərdə tutulmuşdur. Belə olan təqdirdə, Araz çayının keçdiyi ərazilərdə Türkiyə, İran, xüsusilə də Ermənistanın yaranmış hüquqi boşluqdan bəhrələnərək birtərəfli qaydada su istehlakı limitini artırması, çayın üzərində yeni bənd, hidrostansiya və su anbarları inşa etdirməsi Azərbaycanda şirin su çatışmazlığı probleminin daha da**

kəskinləşməsinə səbəb olacaqdır. Bu baxımdan, İran və Ermənistanın birgə planlaşdırdıqları iki ortaq layihə Azərbaycan Respublikasının milli maraqlarına qarşı birbaşa təhdid, dövlətin siyasi iradəsinə təzyiq xarakteri daşımaqla, ölkədə sosial-iqtisadi və ekoloji böhranın yaranmasına istiqamətləndirilmişdir.

Mehri (*Ermənistan*) və Qaraçılar (*İran*) Su Elektrik stansiyalarının tikintisi. İran İslam Respublikasının Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həllində qeyri-konstruktiv mövqeyini təsdiqləyən faktlardan biri də 2001-ci ildə rəsmi Tehran və Yerevan arasında transsərhəd Araz çayı üzərində Mehri Su Elektrik Stansiyasının tikintisinə dair müqavilənin imzalanmasıdır. İşğalçı Ermənistanın düşdüüyü sosial-iqtisadi böhran vəziyyətindən çıxarılmasına, paralel olaraq, Azərbaycanda şirin su ehtiyatlarının məhdudlaşdırılmasına yönəldilmiş bu layihə rəsmi Bakı tərəfindən birmənalı olaraq, «əzələ nümayişi» kimi dəyərləndirilmişdir. Elə həmin ilin aprel ayında Azərbaycan Respublikası Xarici İşlər Nazirliyi Ermənistan və İran arasında bağlanmış müqaviləyə kəskin etirazını bildirmiş, tərəflərin Araz çayının Azərbaycan Respublikası üçün həyati əhəmiyyətini, su ehtiyatlarından istifadəyə dair beynəlxalq hüquq normalarını nəzərə almadıqlarını vurğulamışdır. Rəsmi Yerevan isə bu etiraza cavab olaraq, «hər hansı bir ölkəyə öz ərazisindəki su ehtiyatlarından istifadəni qadağan edən beynəlxalq sənədin olmamasını» dəlil gətirmişdir¹³⁵. Üstəlik, bir il sonra - 2002-ci ilin iyul ayında hər iki ölkənin energetika nazirləri Armen Movsesyan və Həbibulla Bitərəv Mehri Su Elektrik Stansiyası ilə bağlı yeni memorandum imzalamışlar. Bu sənəddə bir daha olaraq, «hidroenergetika sahəsində ikitərəfli əməkdaşlığı inkişaf etdirmək məqsədilə Araz çayı üzərində su elektrik stansiyasının əhəmiyyətinə» toxunulmuşdur. Xatırladaq ki, vaxtilə İran və Ermənistanın birgə energetika planına Azərbaycanın işğal altında olan Cəbrayıl rayonunda su elektrik stansiyası tikintisi də daxil edilmişdi. Hətta rəsmi Tehran Azərbaycanı döyüş əməliyyatlarına başlamağa sövq edən «**əgər Bakı problemi (*Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinə*) tezliklə həll etməzsə, İran Ermənistanla birlikdə burada tikintiyə başlayacaqdır**» kimi hədələyici bəyanatlar da vermişdir.

135 Т.Акопян. «Строительство ГЭС на Араксе политических целей не преследует». «AZG» Armenian Daily, 23.05.2001

Maraqlıdır ki, Ermənistanın bütün təkidlərinə baxmayaraq, Mehri SES-in inşası uzun müddət məhz İran tərəfindən qeyri-müəyyən müddətə uzadılır, lakin rəsmi Tehran və Bakı arasındakı münasibətlərdə müəyyən gərginlik yaranan kimi dərhal yenidən siyasi müstəviyə çıxarılırdı. Çünki, həmin layihənin reallaşması Araz çayının Azərbaycana daxil olan hissəsində suyun səviyyəsinin kəskin şəkildə aşağı düşməsinə, əhalinin və kənd təsərrüfatı obyektlərinin şirin su ilə təminatının pisləşməsinə, sahilboyu ərazilərin ekoloji fəlakətə məruz qalmasına səbəb olacaqdır. Rəsmi Tehranı stansiyanın tikintisi ilə əlaqədar qəti qərar verməkdən uzun müddət çəkindirən əsas amil isə Mehri SES-in istismarından sonra İranın Azərbaycanla həmsərhəd bölgələrinin də gələcəkdə eyni problemlərlə üzləşməsi idi. Bu baxımdan, həmin əraziləri təmin etmək məqsədilə alternativ enerji və su mənbələrinin axtarışı İran İslam Respublikasının diqqətini çəkməyə bilməzdi. Nəticədə, 2001-ci il müqaviləsinin şərtlərinə yenidən baxılmış və 2007-ci il mart ayının 19-da Araz çayının hər iki dövlətə aid hissələrində Mehri (*Ermənistan*) və Qaraçılar (*İran*) Su Elektrik stansiyalarının inşasına dair yeni sənəd qəbul edilmişdir. 2011-ci ildə imzalanmış memorandum isə bir daha göstərdi ki, İran transsərhəd Araz çayının su ehtiyatlarının qonşu dövlətlərlə razılaşdırılmamış istifadə olunmasında, hasil ediləcək elektrik enerjisinin istismarında və Azərbaycana qarşı hidrosiyasət imkanlarının tətbiqində təşəbbüsü ələ almışdır. Məsələn, orta q layihənin texniki-iqtisadi əsaslandırılması İranın «**Mahab-Qods**», tikinti-quraşdırma işləri isə «**Sanir**» şirkətinə həvalə olunacaqdır. Birgə fəaliyyətin əlaqələndirilməsini, tikinti-quraşdırma işlərinə nəzarəti isə İran-Ermənistan Texniki Komitəsi icra edəcəkdir. Müqavilənin şərtlərinə görə, ümumi smeta dəyəri 323 milyon ABŞ dolları olan Mehri və Qaraçılar stansiyalarının tikintisi İranın investisiya şirkətləri tərəfindən maliyyələşdiriləcəkdir. Tikinti işlərini 2017-ci ildə başa çatdırmaq nəzərdə tutulmuşdur. Bundan başqa, hər iki stansiya istifadəyə verildikdən sonra 15 il ərzində İİR-in «**Fərat-Sepasat**» şirkəti tərəfindən istismar olunacaq, əldə edilən elektrik enerjisi İranın yaşayış məntəqələrinin və sənaye müəssisələrinin istifadəsinə yönəldiləcəkdir. İran investisiya şirkətlərinin vəsaiti tam ödənildikdən sonra Mehri stansiyası Ermənistan Respublikasının mülkiyyətinə veriləcəkdir¹³⁶.

Mehri su elektrik stansiyasının təntənəli təmələqoyma mərasimi (08.11.2012). Ermənistan prezidenti S. Sarqşyanın iştirakı ilə kesən mərasimdə İİR-in energetika naziri Məcid Namlu «İrannın beynəlxalq əlaqələrində Ermənistanın xüsusi mövqə tutduğunu, hər iki xalqın mədəni yaxınlığını» xüsusi vurğulamışdır.¹³⁷

Bütün bunlar Araz çayının su ehtiyatlarından Azərbaycana qarşı təhdid kimi istifadə olunmasına dair Ermənistanın fəaliyyətinin arxasında İran İslam Respublikasının dayandığını söyləməyə əsas verir. Bununla belə, Mehri və Qaraçılar Su Elektrik stansiyalarında tikinti işlərinin başlanmasının məhz İİR tərəfindən qeyri-müəyyən müddətə yubadılması təkcə İran ətrafında cərəyan edən proseslərlə deyil, rəsmi Tehranın daha dərin hidrosiyasi gedişlər etməsi və geosiyasi maraqlarının ödənilməsində Ermənistandan vasitə kimi istifadə etməsi ilə də izah olunur. Ermənistan Respublikası Energetika və Təbii Ehtiyatlar Nazirliyinin hər iki obyektə inşaat işlərinə avqust ayının 22-də start verilməsi barədə məlumatı da təsdiqini tapmamışdır. Ermənistanda çıxan «Голос Армении» qəzeti İran-Ermənistan əlaqələrindəki qeyri-müəyyənliyə belə qiymət vermişdir: «Müstəqillik illərində Ermənistan və İran arasında münasibətlər yüksələn xətlə inkişaf etsə də, bu əməkdaşlığın möhkəmləndirilməsinə və yeni səviyyəyə yüksəlməsinə mane olan qanqaraldıcı amillər də mövcuddur. İş burasındadır ki, son 20 ildə hər iki ölkə arasında bir sıra qarşılıqlı faydalı və kifayət qədər iddialı birgə layihələr razılaşıdırılsa da, yalnız onların cüzi hissəsi reallaşdırılmışdır». Rəsmi Tehranın Ermənistana dair siyasətində öz maraqlarını önə çəkməsinə toxunan qəzet misal olaraq, İran-Ermənistan qaz kəmərinin istismarı ilə əlaqədar yaranmış situasiyanı göstərir. Belə ki, layihəyə əsasən, həmin boru xəttinin təkcə Ermənistanı deyil, Gürcüstan və Ukraynanı da İran qazı ilə təmin etməsi nəzərdə tutulduğu halda, son nəticədə onun yalnız İİR-in iqtisadi maraqlarının

137 <http://www.tert.am/ru/news/2012/11/08/meghri-hpp/>

ödənilməsinə yönəldilməsi məlum olmuşdur. Ermənistanın qaz təminatı isə yenə də Rusiyadan asılı olaraq qalır. Yeni elektrik stansiyaları ilə bağlı vəziyyət də bu durumdadır. Layihənin sözdən əmələ keçməsi isə uzadılır. Həqiqətən də, 2012-ci ilin mart ayında Ermənistan prezidenti mətbuat xidmətinin tikinti işlərinə bu il iyun ayının 15-dən başlanmasına dair İran hökuməti ilə razılıq əldə olunması ilə bağlı məlumatı sonralar yerli kütləvi informasiya vasitələrində rəsmi təməlqoyma mərasiminin başqa vaxta keçirilməsi haqqında xəbərlə əvəzlənmişdir.

2009-cu ilin yekunlarına dair statistik məlumatların təhlili göstərir ki, İran və Ermənistan arasında iqtisadi əlaqələrin, o cümlədən energetika sahəsində əməkdaşlığın yüksələn xətlə inkişaf etməsi haqqında rəsmi Yerevanın deklarativ bəyanatları həqiqətə söykənmir. Ermənistanın bütün söylərinə baxmayaraq, İran İslam Respublikası onun iqtisadiyyatında əhəmiyyətli rol oynaya bilməmişdir. Belə ki, Ermənistanın ixrac əməliyyatlarında İran cəmi 4,7% paya malik olan 9-cu ölkədir. İşğalçı dövlətin idxalında isə İİR-in xüsusi çəkisi 4,9%-ə bərabərdir və sırada 6-cı yerlə kifayətlənir¹³⁸. Mütəxəssislərin fikrincə, dünyada elektrik enerjisinin istehsalına görə 19-cu, istehlakına görə isə 20-ci yerdə olan İran İslam Respublikasının Mehri və Qaraçılar Su Elektrik stansiyalarının tikintisinə vəsait ayırması iqtisadi zərurətlə izah oluna bilməz. O da nəzərə alınmalıdır ki, İran elektrik enerjisindən ən səmərəsiz istifadə edən ölkələr sırasındadır və hasil olan enerji istehlakçılara çatdırılana qədər onun 18,5% itkiyə gedir. Digər tərəfdən, regiondakı hidroloji şərait də burada yeni hidrotexniki qurğuların tikintisinin məqsədəuyğun olmadığını sübuta yetirən təbii amillərdəndir. 2007-2008-ci illərdə baş vermiş güclü quraqlıq Araz çayı üzərində yeni stansiyaların inşasının və istismarının olduqca riskli layihə olduğunu göstərmişdir. Çaylarda suyun səviyyəsinin azalması mövcud su elektrik stansiyalarının işində fasilələrin yaranmasına səbəb olmuşdur¹³⁹. Buradan belə bir məntiqi qənaətə gəlmək olar ki, iqtisadi baxımdan əlverişsiz və perspektivsiz sayılan həmin layihələrin nə vaxtsa reallaşması böyük şübhə altındadır. Bu mövzunun vaxtaşırı gündəmə gətirilməsi, lakin hələ də niyyət səviyyəsindən çıxma bilməməsi isə onun

138 Export and import of the Republik of Armenia by countries, 2010, <http://www.armstat.am/file/dok/99461633.pdf>

139 А.Зульхарнеев. «Энергетические интересы Ирана в Каспийском регионе», Индекс Безопасности, №2, 2009

«ortağ siyasi layihə» olduğunu, İran və Ermənistanın hidroloji təhdid imkanlarının Azərbaycana nümayiş etdirilməsi xarakteri daşdığını göstərir. Bu «siyasi layihədə» İranın məqsədi Ermənistanın Türkiyə və Azərbaycana qarşı düşmənçilik fəaliyyətindən, ərazi iddialarından, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həllinin məqsədli şəkildə uzadılması imkanlarından yararlanmaqla onlar arasında siyasi və hərbi-siyasi qarşılıqlı dərindənləşdirmək, regionda «lider dövlət» iddialarını təmin etməkdir¹⁴⁰.

Araz çayından Urmiyə gölünə kanal çəkilişi. 1999-cu ildən etibarən qurumaq təhlükəsinə məruz qalan Urmiyə gölü problemi bu gün İranın həm daxili, həm də xarici siyasət məsələsinə - rəsmi Tehran və Yerevanın Azərbaycan Respublikasına qarşı yürütdüyü ortağ hidrosiyasətin aparıcı elementinə çevrilməkdədir. Xatırladaq ki, dəniz səviyyəsindən 1275 metr yüksəklikdə yerləşən Urmiyə gölü indi dünyanın ən duzlu təbii su hövzələrindən biri sayılır. Uzunluğu 140, eni 40-55 kilometrə, dərinliyi isə 5-16 metrə çatan göl hazırda ilkin sahəsinin 65%-ni itirmiş, qalan su ehtiyatının hər litrində 330 qram duz toplanmışdır. Urmiyə Ətraf Mühitin Mühafizəsi Agentliyinin qənaətinə görə, gölün su ehtiyatlarının bərpasına yönəldilmiş təxirəsalınmaz tədbirlər görülməzsə, yaxın 3-7 il ərzində onun ərazisi 4 min kvadrat kilometrlik duz səhrasına çevriləcəkdir¹⁴¹. Nəticədə, küləyin ətrafa yaydığı 10 milyon ton duz region dövlətlərinin, o cümlədən Azərbaycan Respublikasının yaşayış məntəqələri, əkin sahələri və su hövzələri üçün əsl fəlakətə çevriləcək, gölün ətrafında yaşayan və əksər hissəsi etnik azərbaycanlılardan ibarət olan 13 milyonluq əhali məskunlaşdığı əraziləri tərk etmək məcburiyyətində qalacaq, regionun etnomədəni mənzərəsi nəzərəcarpacaq dərəcədə dəyişəcəkdir. İranın Milli Okeanoqrafiya İnstitutunun prezidenti Vahid Çegeni İRNA agentliyinə verdiyi müsahibədə bildirmişdir ki, Urmiyə gölünün quruması ilə İran ərazisinin dördü-biri - Mazandaran, Gilan, Zəncan, Şərqi Azərbaycan, Qərbi Azərbaycan vilayətləri ekoloji fəlakətə üzləşəcəkdir. Rəsmi statistikaya əsasən, indiyədək göl səthinin 70%-i qurumuş, bir litr suda duzun miqdarı 400 qrama çatmışdır¹⁴².

140 V.Qasımlı, Z.Şiriyev, Z.Vəliyev. «İran-Ermənistan münasibətləri: geosiyasi reallıq, siyasi iddialar», Bakı, 2011

141 <http://www.millii.az/news/iran/26949.html>

142 «Высыхание озера Урмия грозит Ирану песчаными и соляными бурями», <http://www.trend.az/news/society/2109889.html>

Urmiyə gölü əvvəllər və indi

İran hökuməti Urmiyə gölünün su ehtiyatlarının bərpaı məqsədilə bir neçə variant işləyib hazırlamışdır:

- *İrannın Qərbi hissəsindəki çayların su ehtiyatlarından qənaətlə istifadə etməklə kiçik çayların axarını və ölkənin Şərqi ərazilərindəki yeraltı su hövzələrini Urmiyə gölüne istiqamətləndirmək;*
- *Türkiyə ərazisindəki Van gölündən magistral su kəməri çəkmək;*
- *Xəzər dənizindən Urmiyə gölünə kanal inşa etmək;*
- *Araz çayının İran-Ermənistan və ya İran-Azərbaycan hissəsindən qol ayırmaq.*

Birinci variant İrannın Qərbi hissəsində kənd təsərrüfatının inkişafını məhdudlaşdırdığı, burada su çatışmazlığına səbəb olduğu üçün Tehranın müzakirə mövzusu deyildir. Statistik məlumatlara əsasən, İran İslam Respublikası da yaxın gələcəkdə kəskin su qıtlığı ilə üzləşəcəkdir. Hazırda burada adambaşına orta hesabla 2000 litr su düşür. 2025-ci ildə bu rəqəmin 50% azalaraq 1000 litrə düşəcəyi gözlənilir. Böhranı qabaqlamaq məqsədilə Xəzər dənizinin Cənub sahillərində sutəmizləyici qurğular inşa etmək və ölkənin mərkəz hissəsindəki Semnan şəhərinə 500 kilometrlik su kəməri çəkmək nəzərdə tutulmuşdur. Gələcəkdə İsfahan, Kəşan, Qum şəhərlərini də təmizlənmiş dəniz suyu ilə təmin etmək planlaşdırılır. Van gölündən Urmiyə istiqamətində su kəmərinin çəkilişi ciddi maliyyə və ekoloji problemlərlə, siyasi-iqtisadi gəzəştlərlə bağlıdır və rəsmi Ankaranın bu təklifə müsbət cavab verməsi gözlənilmir. İİR-in Xəzər dənizi ilə əlaqəli fantastik layihəsi – İran körfəzinə doğru uzanan su nəqliyyatı dəhlizinin

tikinisi isə nisbətən real olan üçüncü variantı istisna edir. FARS informasiya agentliyinin məlumatına görə, Xəzər-Urmiyə kanalının çəkilişi məsələsi İran parlamentində müzakirəyə çıxarılsa da, deputatlar hələ də onu təsdiq etməmişlər. Nəticədə, bu gün İran və Ermənistan bütün səylərini sonuncu variantın reallaşmasına - Araz çayından Urmiyə gölüne qol ayrılmasına yönəlmişlər. Belə ki, İİR prezidenti Mahmud Əhmədiqat hələ 2010-cu ildə Təbrizdə olarkən Urmiyə gölü probleminə toxunmuş və hər il Araz çayından 600 milyon m³ su nəql edəcək kanalın inşası layihəsini təsdiqlədiyini bildirmişdir. Mehri və Qaraçılar Su Elektrik stansiyaları tikintisinin reallaşması və buna paralel olaraq həmin kanalın çəkilişi planı Araz çayının Azərbaycana aid hissəsində suyun səviyyəsinin daha da azalmasına, ölkədə kəskin su çatışmazlığına yönəldilmiş hidrotəxribat aktı kimi dəyərləndirilməlidir. Bir müddət əvvəl İİR-in vitse-prezidenti, Ətraf Mühitin Mühafizəsi və Ekologiya Təşkilatının rəhbəri Məhəmməd Cavad Məhəmmədizadə dövlət televiziyasının İrib news. saytına verdiyi müsahibədə layihənin beş il müddətinə başa çatdırılacağını, İran hökumətinin bu məqsədlə 900 milyon ABŞ dolları məbləğində vəsait ayırdığını bildirmişdir. İranın energetika naziri Məcid Namcu isə Araz çayından Urmiyə gölüne qol ayrılmasını «İİR-in daxili məsələsi» kimi qiymətləndirmiş, onun dövlətlərarası müzakirə predmeti olmadığını, transsərhəd çayın kanal çəkilişi üçün nəzərdə tutulan hissəsinin 50%-nin İrana, 50%-nin isə Azərbaycana məxsusluğunu vurğulamışdır. Təbiidir ki, 2011-ci ilin dekabr ayında Araz çayının İran-Azərbaycan hissəsindən Urmiyə gölüne qol ayrılmasına dair Tehran və Bakı arasında ilkin danışıqların səmərə verməməsi məhz İranın Azərbaycana aid su ehtiyatlarından istifadə etmək iddiası ilə əlaqəlidir.

Mütəxəssislərin fikrincə, Urmiyə gölünün quruması təkcə global iqlim dəyişkənliyi ilə əlaqələndirilməməlidir. Bu problem eyni zamanda, yarıtmaz su strategiyasının - onun su ehtiyatlarından qeyri-səmərəli istifadə olunmasının, gölə tökülən Acıçay, Leylançay, Qalaçay, Tufa qarınçay, Daraçay və Sınıqçay üzərində 17 su bəndinin tikilməsinin, ətrafında təqribən 24000 artezian quyusunun qazılmasının və xüsusilə, hövzəni iki yerə bölən Təbriz-Urmiyə magistral yolunun çəkilişinin nəticəsidir.

Beləliklə, Azərbaycan Respublikasının etirazına baxmayaraq, rəsmi Tehran kanalın məhz Araz çayının İran-Azərbaycan hissəsindən çəkilişinə iddialıdır və bu məsələnin dövlətlərarası münasibətdə növbəti gərginliyə səbəb olacağı istisna deyil. Yeni təklif isə Urmiyə gölünü «Erməni dənizi», qondarma «Böyük Ermənistanın Kaputan gölü» adlandıran Ermənistan Respublikasından gəlmişdir. İİR-in vitse-prezidenti Məhəmməd Cavad Məhəmmədizadə «Iranianuk» saytına müsahibəsində «İran və Ermənistanın Urmiyə gölünün su ehtiyatının bərpasında birgə fəaliyyət göstərmək niyyətində olduqlarını bildirmişdir. «Новое время» qəzetinin məlumatına görə isə, «hər iki ölkənin mütəxəssisləri Araz çayının Ermənistana aid hissəsindən (*Mehri arazisi*) Urmiyə gölünə kanal çəkilişi barədə razılığa gəlmişlər. Kanalın tikintisi İran və Ermənistanın birgə layihəsi olsa da, rəsmi Bakı buna etirazını bildirmişdir». Maraqlıdır ki, həmin məlumatdan bir neçə gün sonra Ermənistan Respublikası Təbiəti Mühafizə Nazirliyi Su Ehtiyatlarının İdarə olunması Agentliyinin rəisi Volodya Narimanyan İran vitse-prezidentinin söylədiklərini təkzib etmiş, təşəbbüsün məhz Yerevandan gəldiyinə toxunmadan «Urmiyə gölünün bərpasında Ermənistanın iştirakı ilə bağlı İran tərəfindən rəsmi müraciətin olmadığı» barədə məlumat versə də¹⁴³, İranın rəsmi dairələrinə yaxınlığı ilə seçilən «Radiozamaneh» saytının məlumatına əsasən, 2012-ci il avqust ayının 1-də Araz çayının Ermənistana aid hissəsindən Urmiyə gölünə kanal çəkmək barədə Tehran və Yerevan rəsmiləri arasında razılıq əldə olunmuşdur. Bundan başqa, İRNA informasiya agentliyi 2012-ci ilin may ayında həmin kanalın tikintisi ilə əlaqədar İranın Qərbi Azərbaycan vilayətinin rəhbərliyi və hələlik adı açıqlanmayan Türkiyə investisiya şirkəti arasında danışıqların müsbət nəticələndiyi haqqında məlumat yaymışdır.

İran hökuməti isə yanlısını düzəltmək üçün əməli addımlar atmaq qərarına gəlib. Qeyd edək ki, bundan qabaq İranın Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin layihəsi əsasında Xəzər dənizinin suyunun gölə axıdılması nəzərdə tutulurdu, amma bu, layihə olaraq qaldı. Gölün qurumasının qarşısını almaq üçün İran parlamentinin İnteqrasiya komissiyası ölkənin daxili su ehtiyatlarından istifadə etmək əvəzinə Araz çayından Urmiyə gölünə su kanalı çəkilməsi qərarında ısrarlıdır. Bu barədə İranın Şərqi Azərbaycan əyalətinin başçısı Əlirza Beygi bildirib. Onun sözlərinə görə,

Mərənd və Şəbüstər şəhərlərindən keçəcək yeni su kanalının inşası üçün artıq 2,5 milyon manat vəsait ayrılıb. Yeni layihəyə əsasən, Araz çayından gölə 600 milyon kubmetr su axıdılacaq. Maraqlı olansa, İran hökumətinin Urmiyə gölünə axan 5 çayın qarşısına öz məqsədləri üçün bənd vuraraq, gölün xilasını üçün Arazın suyundan istifadə etməsidir. Hər halda, bu qədər vəsait xərcləyib yeni kanal inşa etməkdənsə, təbii kanalların yolunu açmaq daha məqsəduyğundur.

Araz çayı üzərində yeganə sərəncam hüququ İrana aid deyil. Araz çayı transsərhəd çayı olduğundan bu çaydan yeni kanal çəkmək çayın sululuğunu azaltmaqla yanaşı, beynəlxalq konvensiyalara da ziddir. Belə ki, rəsmi Tehran yeni layihəsini reallaşdırmaq üçün nə Azərbaycandan, nə də Türkiyədən bu barədə icazə alıb. Beynəlxalq konvensiyalara görə, bir neçə ölkənin ərazisindən keçən çaylardan istifadə zamanı digər ölkələrin maraqlarını da nəzərə almaq lazımdır. Tehranın bu addımını beynəlxalq hüquq normalarını pozması ilə yanaşı, digər ölkələrin ərazi bütövlüyünə müdaxilə kimi də qiymətləndirmək olar. İranın belə bir hərəkəti gələcəkdə digər qonşu dövlətlərin - Türkiyə, Ermənistan, Rusiya və Gürcüstanın da bu yolu tutmasına səbəb ola bilər. Çünki Azərbaycan dünyanın elə nadir ölkələrindəndir ki, daxili suların 2/3 hissəsi kənar ərazilərdən gəlir. Ona görə də, İranın və digər ölkələrin belə bir vasitəyə əl atması Azərbaycan üçün böyük ekoloji və sosial problemlər yarada bilər. Hələ 2012-ci ilin noyabr ayında Azərbaycan Respublikası Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi bildirmişdir ki, İran Urmiyə gölünün Araz çayının su ehtiyatları hesabına bərpası məsələsini Azərbaycan Respublikası və digər transsərhəd dövlətlərlə müzakirə etməli, problem beynəlxalq hüquq və qarşılıqlı razılaşmalar əsasında həllini tapmalıdır.¹⁴⁴

Lakin, 2013-cü ilin iyun ayının 27-də İran İslam Respublikası transsərhəd su axarlarının qorunması və istifadəsinə dair beynəlxalq konvensiyaların tələblərini pozaraq, İran Culfası istiqamətindən Araz çayı sularının Urmiyə gölünə axıdılmasına başlamışdır. İRİB agentliyinin yaydığı məlumata görə, İİR-in vitse-prezidenti Məhəmmədrza Rəhimi həmin mərasimdə iştirak edərək, bu layihənin təkə Urmiyə gölünün su ilə doldurulmasına deyil, ölkənin 22 şəhərinin və 286 kəndinin şirin su ilə təminatının yaxşılaşdırılmasına yönəldiyini bildirmişdir. Bu məqsədlə İran İslam Respublikası xarici investisiya şirkətləri ilə 875 milyon avro

144 «Тегеран должен согласовать с Азербайджаном вопрос». <http://interfax.az/view/558503>

məbləğində müqavilə imzalamışdır. Bundan başqa, BMT-nin İnkişaf Proqramı Urmiyə gölü probleminin həlli məqsədilə İrana 135 milyon ABŞ dolları məbləğində vəsait ayırmışdır. İlk hesablamalara görə, gölün su ehtiyatlarının bərpası üçün beş il ərzində Araz çayından hər il bir milyard m³ su axıdılacaqdır.

İrannın Qərbi Azərbaycan vilayətinin Ekologiya və ətraf mühitin mühafizəsi idarəsinin müdiri Həsən Abbas Nejat da Araz çayından Urmiyə su axıdılmasının heç də gölün xilasına deyil, bu bahanə altında bölgədə kənd təsərrüfatının və turizmin inkişafına yönəldiyini etiraf etmişdir. Urmiyə gölünün quruması nəticəsində yarana biləcə sosial gərginlik İran İslam Respublikasının yeni prezidenti Həsən Ruhanini daha radikal qabaqlayıcı tədbirlər həyata keçirməyə, sosial-iqtisadi böhrana transformasiya imkanları getdikcə artan ekoloji fəlakətin qarşısının alınması məqsədilə çevik işçi qrupunun yaradılmasına sövq etmişdir. Təsadüfi deyildir ki, İranın energetika naziri Həmid Çitçianın başçılıq etdiyi qrupa ölkənin kənd təsərrüfatı, daxili işlər nazirləri, ətraf mühitin mühafizəsi üzrə təşkilatların rəhbərləri, vitse-prezidentin planlaşdırma və strateji nəzarət üzrə nümayəndəsi və s. daxil olunmuşdur. Qrupa qısa müddət ərzində problemi müxtəlif aspektlərdə öyrənmək və hökumətə real təkliflər vermək tapşırılmışdır. Halbuki, mütəxəssislərin ümumi qənaətinə görə, Urmiyə xilasının ən real yolları aşağıdakılardır:

- Urmiyə gölünün ətrafındakı su mənbələrinin idarə olunmasının yaxşılaşdırılması, israfçılığın aradan qaldırılması məqsədilə ciddi qənaət rejiminin və dövlət nəzarətinin tətbiqi;
- yetişdirilməsi bol su tələb edən kənd təsərrüfatı bitkilərinin əkininin azaldılması, yeni suvarma texnologiyalarının tətbiqi;
- gölün bərpası üçün duzlu su hövzələrindən məsələn, Xəzər dənizindən və ya İran körfəzindən iridiametrlı su kəmərinin çəkilişi.

«**Ermənistan-İran-Qətər**» su kəməri. Fars körfəzi sahillərində yerləşən ərəb dövlətləri «türk sularının əsarətindən» qurtulmaq və alternativ şirin su mənbələri əldə etmək məqsədilə şirin su ehtiyatlarına malik olan və ilk növbədə, Türkiyəyə mənfi, daha dəqiq desək, düşmən münasibət bəsləyən ölkələrə üz tutmuşlar. Təbii ki, onların çağırışına ilk müsbət reaksiya verən dövlət Ermənistan olmuşdur. Davamlı iqtisadi və maliyyə çətinlikləri ilə üzləşməsinə baxmayaraq, bütün məhdud potensialını Türkiyəyə və Azərbaycana qarşı yönəltməyi paranoidal

məqsəd səviyyəsinə çatdıran rəsmi Yerevan bir müddət əvvəl Araz çayı sularının bir hissəsini Ərəbistan yarımadası ölkələrinə satmaq barədə absurd təşəbbüs irəli sürmüşdür. Transsərhəd suların birgə istifadəsinə dair beynəlxalq hüquq normalarına zidd olan, yəni Türkiyə və Azərbaycan dövlətləri ilə razılaşıdırılmayan həmin layihəyə əsasən, Araz çayının Ermənistanı aid hissəsini və İrandakı Karun çayını birləşdirəcək boru xətti çəkilməli və su yeni tikiləcək «Ermənistan-İran-Qətər» su kəməri vasitəsilə oradan Qətər dövlətinə nəql olunmalı idi. Maraqlıdır ki, iqtisadi qazancıdan daha çox geosiyasi mənfəət güdən yeni «su dəhlizi» təşəbbüsünə Tehran qeyri-müəyyənliklə yanaşsa da, Rusiya Federasiyası tikintidə iştirak etməyə hazır olduğunu bildirmişdir¹⁴⁵. Bununla belə, ksenofobiyanın, natamamlıq kompleksinin növbəti bəhrəsi olan həmin anti-türk layihəsinin də az sonra «kitabı bağlanmışdır». Araz çayı üzərində Mehri və Qaraçılar Su Elektrik stansiyalarının tikintisinə dair Ermənistan-İran layihəsi, eləcə də İİR-in birtərəfli qaydada Araz çayı sularının bir hissəsini Urmiyə gölünə istiqamətləndirmək ideyası Yerevanı bu fantastik xülyadan çəkəndirməli olmuşdur.

Xatırladaq ki, 1980-ci ildə Azərbaycan SSR və Ermənistan SSR-in həmsərhəd Qazax və Noemberyan rayonlarının kənd təsərrüfatı sahələrinin suvarılması məqsədilə Coqaz çayı üzərində su anbarı tikilib istifadəyə verilmişdir. Hazırda atəş xəttində olan və istifadəsiz qalan su anbarı Azərbaycanın Qərb bölgələri üçün növbəti təhlükə mənbəyidir. Ermənilərin etirafına görə, payızda, kənd təsərrüfatı sahələrində məhsul yığılı zamanı anbarın bəndləri açılaraq, toplanmış su Azərbaycan istiqamətinə axıdılır. Bundan başqa, Coqaz su anbarı istismara tam yararsız vəziyyətə salınmışdır. Ermənistanda çıxan «Jamanak» qəzetinin məlumatında bildirilir ki, hidrotexniki qurğunun ümumi dəyəri 2,5 milyon ABŞ dolları olan böyük diametrlı su boruları, qiymətli nasos avadanlıqları 2011-ci ildə ermənilər tərəfindən oğurlanmışdır¹⁴⁶. 2011-ci il avqust ayının 31-də Ermənistanda növbəti «əlamətdar hadisə», əslinə qalsa, Azərbaycana qarşı yeni ekoloji təxribat aksiyaları silsiləsinin təqdimatı olmuşdur. Belə ki, **“Ermənistan ərazisindən Azərbaycan istiqamətinə axan Voskepar çayının səmti dəyişdirilmiş, su yeni inşa olunan beton suvarma kanalına yönəldilmişdir. Əvvəllər Coqaz su anbarına tökülən çay indi Azərbaycan sərhədlərinə çatmadan «susuz erməni kəndlərinin ehtiyaclarını ödəyəcəkdir»**. Yeni kanalın layihə-tikinti işləri Kənd Təsərrüfatının İnkişafı üzrə Beynəlxalq Fond tərəfindən

145 Н.Мосаки, «Если арабы владеют нефтью, то турки владеют водой», «Экологические системы», №10, 2010. http://esco-ecosys.narod.ru/2003_10/art10.htm

146 <http://elections.az/news/a-93.html>

maliyyələşdirilmiş, bu məqsədlə 5,4 milyon ABŞ dolları məbləğində vəsait ayrılmışdır. Açılış mərasimində iştirak edən Ermənistan prezidenti Serj Sarkisyan erməni xalqını «tarixi hadisə» münasibətilə təbrik etmiş, Voskepar bəndindən əlavə daha səkkiz belə hidrotexniki obyektin yaxın vaxtlarda tikilib istifadəyə veriləcəyini bildirmişdir (<http://analitika.at.ua/news/>).

Son dövrlərdə **Türkiyə Cümhuriyyətinin** Cənubi Qafqazda geosiyasi mövqelərinin möhkəmləndirilməsinə yönəldilmiş səyləri onun su strategiyasında da aydın təzahür etməkdədir. Rəsmi Ankaranın transsərhəd Araz və Kür çaylarının su ehtiyatlarının əsas hissəsinin inhisara alınması ilə bağlı planları hələlik «əzələ nümayişi» xarakteri daşısa da, onun regiondakı hidrosiyasi situasiyadan yararlanmaq imkanlarından xəbər verir. Belə ki, Şərqi Anadoluda, ölkənin Şimal-Şərq bölgələrində hidroloji şəraiti yaxşılaşdırmaq, kənd təsərrüfatını inkişaf etdirmək məqsədilə həmin çayların istiqamətinin dəyişdirilməsinə dair layihələrin bu gün «reallıqdan uzaq» hesab edilməsinə baxmayaraq, Türkiyə hökumətinin region dövlətlərinə – İran, Ermənistan, Gürcüstan və xüsusilə, Azərbaycana «siyasi mesajı» hansı hidrostrateji təsir potensiallarına malik olduğunun diqqətə çatdırılması kimi dəyərləndirilir. Çünki, Araz çayının su ehtiyatlarının istismarı ilə əlaqədar İran və Türkiyə arasında hidromünaqişə yaranacağı təqdirdə bu qarşıdurmadan ilk növbədə Azərbaycan ciddi ziyan çəkəcək, kəskin su çatışmazlığı və ekoloji böhranla üzləşəcəkdir. «**Tehran Times**» qəzetinin proqnozuna görə, Türkiyənin Araz çayından əlavə qol ayırmaq planı gerçəkləşərsə, çayın İrana aid hissəsində suyun həcmi təqribən 50% azalacaq və hər iki ölkə arasında münaqişə ocağı yaranacaqdır¹⁴⁷. Əlavə olaraq bildirmək istərdik ki, İran və Ermənistan çayın qalan su ehtiyatlarından yararlandıqdan sonra onun Azərbaycan ərazisinə keçən hissəsində suyun səviyyəsi azalaraq kritik həddə çatacaqdır. Rəsmi Ankaranın ikinci «əzələ nümayişi» isə Meşə Təsərrüfatı və Hidrotexniki Qurğular Nazirliyinin **Beşikaya** Su Elektrik Stansiyasının tikintisi ilə bağlı layihəsi olmuşdur. Nəticədə, Kür çayının axarının Qara dəniz istiqamətinə dəyişdirilməsi planı, əsasən, Gürcüstanda ciddi narahatlıqla qarşılanmışdır. Rusiyanın «**Независимая газета**» nəşrinin, Tbilisidə çıxan «**Rezonansi**» qəzetinin yazdıqlarına görə, bu layihənin reallaşması «Gürcüstanı əfsanəvi çaydan, Azərbaycanı isə strateji əhəmiyyətə malik Mingəçevir su anbarından məhrum edəcək, ölkə kəskin su çatışmazlığına məruz qalacaqdır». Türkiyənin bu təşəbbüsünün ilk növbədə «siyasi-iqtisadi məqsəd daşdığını» və rəsmi Ankaranın ənənəvi

147 Turkey diverts Aras River, influx to Iran reduced. // Tehran Times, August 16, 2001

diplomatik üslubu ilə bir araya gəlmədiyini bildirən Gürcüstan Yaşillər Partiyasının sədri Georgi Qaççiladze məsələnin hər üç ölkə arasında danışıqlar yolu ilə aradan qaldırılmasını təklif etmiş, öz həllini tapmadığı təqdirdə problemin beynəlxalq məhkəmələr səviyyəsinə qaldırılmasının vacibliyini vurğulamışdır¹⁴⁸. Azərbaycan Respublikası Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi isə narahatlığa ciddi səbəb olmadığını, «Türkiyənin həmin məqsədlər üçün Kür çayının ümumi su ehtiyatının (26,9 milyard m^3) cəmi 3%-indən (285 milyon m^3) istifadə edəcəyini və bu planın ölkənin ətraf mühiti və balıq ehtiyatları üçün təhlükə törətmədiyi barədə açıqlama vermişdir¹⁴⁹. Maraqlıdır ki, bir müddət sonra Türkiyə tərəfinin adı çəkilən layihənin iqtisadi baxımdan məqsədəuyğun olmaması barədə yaydığı məlumatı və Kür çayının istiqamətinin dəyişdirilməsi planından rəsmi imtina etməsini Gürcüstan prezidenti Mixel Saakaşvili özünün PR kampaniyasına yönəltməyə çalışmış və bunu «*ikitərəfli diplomatik qələbə*» adlandırmışdır. Əslinə qalsa, bu «*qələbə*» Türkiyəyə məxsusdur və onun hidrosiyasi amillərlə uğurlu manipulyasiya etmək bacarığının nümunəsi kimi qiymətləndirilməlidir. Çünki, məhz həmin ikitərəfli Ankara-Tbilisi danışıqları nəticəsində Türkiyənin Şimal-Şərq ərazilərini enerji ilə təmin edəcək yeni su elektrik stansiyasını Gürcüstan ərazisində tikmək barədə ilkin razılıq əldə olunmuşdur¹⁵⁰.

Azərbaycanın strateji müttəfiqlərindən olan **Gürcüstan Respublikası** özünün su ehtiyatlarına və hidrosiyasi təsir imkanlarına görə Cənubi Qafqaz dövlətləri arasında liderdir. Ölkə ərazisində ümumi uzunluğu 59 min kilometr olan 26000 iri və kiçik çay (*müqayisə üçün: Ermənistanda - 9480, Azərbaycanda - 8359*), 860 göl, 43 su anbarı vardır. Hidrosiyasi baxımdan üstün mövqeyi çaylarındakı ümumi su axımının (65,8 km^3) təqribən 56,5 km^3 -nin məhz Gürcüstan ərazisində formalaşması ilə bağlıdır. Azərbaycan və Gürcüstan arasında transsərhəd Kür, Xram və s. çayların su ehtiyatlarından birgə istifadə olunması yalnız sahələrarası razılaşmalar əsasında tənzimlənir. Araz çayının su və enerji ehtiyatlarının orta q istismarı ilə əlaqədar isə Azərbaycan-İran daimi Komissiyası fəaliyyət göstərir. Rəsmi Tbilisi «Gürcüstan dövlətçiliyinin qorunmasında, onun iqtisadi böhran vəziyyətindən çıxarılmasında» Azərbaycan Respublikasının müstəsna xidmətini dəfələrlə vurğulasa da, dost dövlətin ölkəmiz üçün yaratdığı hidroloji problemlər işğalçı Ermənistanın ekoloji təxribatlarından heç də fərqlənmir və «*anlaşılmazdır*». Başlıca problem Azərbaycana istiqamətlənən

148 <http://www.chaspik.spb.ru/world/turciya-xochet-izmenit-ruslo-krupnejshej-reki-zakavkazya/>

149 <http://www.1news.az/society/20111228042249812.html>

150 <http://www.georgiatimes.info/news/70868.html>

transsərhəd su ehtiyatlarının, eləcə də bu ölkədə azərbaycanlıların sıx məskunlaşdığı ərazilərə axan çayların kanalizasiya suları, sənaye, kənd təsərrüfatı və məişət tullantıları ilə çirkləndirilməsidir. Bu məsələ dövlətlərarası danışıqlar səviyyəsində ciddi müzakirə olunsada, təsirsiz qalmışdır. Üstəlik, transsərhəd suların istifadəsinə və qorunmasına dair beynəlxalq sazişlərə qoşulmayan Gürcüstanın Kür çayı ehtiyatlarından israfçılıqla istifadə etməsi, transsərhəd suların kənarında ağır yoluxucu xəstəliklər, xüsusilə vərəm dispanserlərinin yerləşdirilməsi, onların primitiv sətəmizləyici qurğularla təmin edilməsi, buradakı çirkəbin, dərman preparatlarının, sarğı materiallarının nəzarətsiz şəkildə birbaşa suya axıdılması Azərbaycan əhalisinin sağlamlığına ciddi təhlükədir¹⁵¹. Ölkədə sətəmizləyici qurğular demək olar ki, yox dərəcəsidədir. Bununla belə, bu gün Gürcüstan su ehtiyatlarının qorunmasına və sətəmərli istifadəsinə dair beynəlxalq təşəbbüslərə təcricən qoşulmaqdadır. Məsələn, 1999-cu ildə bu ölkə Avropa İttifaqının ekoloji problemlər, o cümlədən transsərhəd su axarlarının mühafizəsinə dair təşəbbüslərinə cəlb olunmuşdur. Lakin, hələlik Gürcüstan Respublikasında su problemlərinin hüquqi tənzimlənməsi üzrə siyasi sənəd – Su Məcəlləsi işlənilib hazırlanmamışdır¹⁵². Paralel olaraq, Cənubi Qafqazda su resursları ilə bağlı Azərbaycan və Gürcüstan arasında ilk dövlətlərarası sazişin hazırlanması istiqamətində diplomatik fəaliyyət də gücləndirilmişdir. Hər iki ölkənin Xarici İşlər nazirliklərində həmin sənədlə bağlı birgə işçi qrup yaradılmışdır. Avropa İttifaqının dəstəyi ilə hazırlanan saziş layihəsi transsərhəd Kür çayının təbii ehtiyatlarından birgə istifadəyə və onun mühafizəsinin təminatına yönəldiləcəkdir. Çərçivə sənədi xarakteri daşıyan sazişdə Helsinki konvensiyalarının müvafiq müddəaları və prinsipləri öz əksini tapacaqdır. Gələcəkdə digər transsərhəd çaylarla da bağlı analogi sənədin hazırlanması nəzərdə tutulmuşdur.

Nəticə

Beləliklə, qlobal israfçılıq, təsərrüfatsızlıq, ətraf mühitin qorunmasına bigənəlik nəticəsində su geosiyasətin strateji resursuna çevrilmişdir. Dünya dövlətlərinin bir çoxu bu gün şirin su çatışmazlığı problemi ilə üzləşmişdir. Problemin yalnız birgə səylərlə aradan qaldırılmasının mümkünlüyü, planetin su ehtiyatlarının «bir nömrəli prioritet», «ümumbəşəri mülkiyyət» elan olunması XXI əsrin yeni və tələyüklü

151 Независимый обозреватель стран Содружества. 2010. N 6

152 (yənə orada)

çağırışını gündəmə gətirmişdir. Hələ 2000-ci ildə Haaqada keçirilmiş İkinci Ümumdünya Su Forumunun dünya dövlətlərinə müraciətində bildirildiyi kimi, «Suyu qorumaq hər birimizin vəzifəsidir».

İlk növbədə təxirə salınmadan sənaye və kənd təsərrüfatının, əhalinin şirin su ehtiyatı ilə fasiləsiz və şüurlu şəkildə təminatı məqsədilə milli fəaliyyət proqramları – Su Strategiyaları hazırlanmalı, həmin sənədlər beynəlxalq hüquq normaları və transsərhəd dövlətlərin müvafiq proqramları ilə uzlaşdırılmalıdır. Bu materiallarda su amilinin dövlətlərarası münasibətlərin qarşılıqlı faydalı prinsipləri əsasında tənzimlənməsində, ətraf mühitin qorunmasında, xalqların və dövlətlərin inteqrasiyasında, insan hüquqlarının təminatında və s. müstəsna rola malik olması nəzərə alınmalıdır. Qlobal su probleminin sürətlə kəskinləşməsi Birləşmiş Millətlər Təşkilatının və digər beynəlxalq qurumların fəaliyyətlərinin gücləndirilməsini, zəruri islahatların aparılmasının vacibliyini bir daha önə çəkmişdir.

Azərbaycan Respublikasının yerləşdiyi regionda su ehtiyatları zəminində qarşıdurmalar aşağıdakı amillərlə şərtləndirilir:

- *regionun su ehtiyatlarının qeyri-bərabər paylanması, onların azalma tendensiyası;*
- *kənd təsərrüfatı sahələrinin genişləndirilməsi, transsərhəd su axarları üzərində razılaşdırılmamış hidroqurğuların inşası;*
- *su ehtiyatları ilə əlaqəli dövlətlərarası münasibətlərin tənzimlənməsində hüquqi bazanın olmaması;*
- *işğalçı Ermənistan Respublikasının transsərhəd su axarlarından və işğal altında saxladığı ərazilərdəki çay və hidrotexniki qurğulardan Azərbaycan Respublikasına qarşı istifadə etməsi;*
- *ətraf mühitin və su mənbələrinin çirkləndirilməsinin davamlı xarakter alması;*
- *su ehtiyatlarından siyasi-iqtisadi təsir vasitəsi kimi istifadə imkanlarının artması.*

Reallıqları nəzərə alsaq, Azərbaycan Respublikası şirin su ehtiyatlarının həcmi, onların istismarı baxımından problemlə dövlətlər sırasında olsa da, dövlətin iqtisadi və siyasi potensialı, milli maraqlarından

irəli gələn vəzifələr, su ehtiyatları ilə əlaqəli problemlərinin düzgün dəyərləndirilməsi qabaqlayıcı tədbirlərin səmərəsini artırır. Azərbaycan Respublikasının su ehtiyatları baxımından üstün mövqeyə malik olan qonşuları – İran, Türkiyə, Gürcüstan, Rusiya və Ermənistanla müqayisədə real hidrosiyasi manevr imkanları zəifdir. Bu isə milli Su Strategiyasının formalaşdırılmasında yeni taktiki yanaşmalar tələb edir. Regionda və MDB məkanında şirin su ehtiyatlarının sürətlə siyasiləşdirilməsinin Azərbaycana da təsirsiz ötüşməyəcəyi, yaxın dövrlərdə regionda yeni tipli siyasi-iqtisadi münasibətlərin yaranması ehtimalı artmaqdadır. Region ölkələrinin hidrosiyasi münasibətləri dövlətlərarası müqavilələr və beynəlxalq hüquq normaları və qarşılıqlı maraqlar çərçivəsində tənzimlənməzsə, yaxın onillik ərzində transsərhəd su ehtiyatlarından istifadə olunması, mövcud su mənbələrinin çirkəndirilməsi, çayların istiqamətinin dəyişdirilməsi, qeyri-bərabər pay bölgüsü və s. zəminində siyasi mübahisələr gündəmə gələcəkdir.

Qeyd olunduğu kimi, regionda şirin suya olan tələbat təklifi davamlı şəkildə üstələməkdədir. Eyni zamanda, su mənbələrinə antropogen təsirlər onun çirkənməsini, ekoloji problemlərin kəskin xarakter almasını sürətləndirir. Bu gün Azərbaycanın yürütdüyü hidrosiyasətin perspektivliliyi və səmərəsi onun milli maraqları nə dərəcədə qlobal çağırışlara, sosial, siyasi, iqtisadi və ekoloji tələblərə, beynəlxalq hüquq normalarına uyğunlaşdırma bilməsi ilə müəyyən edilir. Su problemləri ilə əlaqədar siyasi, sosial-iqtisadi, ekoloji problemlərin risk dərəcələrinin, eləcə də Ermənistan Respublikasının hidrostrategiyasının təhlili göstərir ki, əgər Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi qlobal və regional su çatışmazlığı sülh və təhlükəsizliyə qarşı real təhdid xarakteri alanadək öz həllini tapmazsa, Ermənistanın transsərhəd çaylardan və zəbt edilmiş bölgələrin su mənbələrindən Azərbaycana yeganə təzyiq vasitəsi qismində istifadə edəcəyi ehtimalı istisna olunmur. Yerevan onu da dərk edir ki, Kəlbəcər, Laçın bölgələrinin qaytarılması buradakı zəngin şirin su ehtiyatlarının əldən verilməsi işğalçı Ermənistanın labüd olaraq Dağlıq Qarabağı tərک etməsi deməkdir.

Təhlillərə əsasən, siyasi, iqtisadi və hüquqi aspektlərdə Azərbaycan Respublikasının su problemləri əsas etibarilə aşağıdakı amillərdən qaynaqlanır:

- *transsərhəd suların istifadəsinə və mühafizəsinə dair beynəlxalq hüquq normalarının imperativ xarakter daşımaması, onlara əsaslanan ikitərəfli və çoxtərəfli regional müqavilələrin bağlanmaması, region dövlətlərinin fərdi hidrosiyasət yürütməsi, Ermənistanın və Gürcüstanın müvafiq beynəlxalq konvensiyalara məqsədli şəkildə qoşulmaması, Azərbaycan, Türkiyə, İran, Gürcüstan və Ermənistanın transsərhəd sulardan istifadəyə dair kvotalarının müəyyən edilməməsi, su ehtiyatlarının birgə idarə olunmasına dair regional strukturların yaradılmaması;*
- *region dövlətlərinin razılaşıdırılmamış qaydada transsərhəd su axarları üzərində hidrotexniki qurğular tikintisi və əlavə qolların çəkilişi planları;*
- *Azərbaycanın əsas şirin su mənbələri olan Araz və Kür çaylarının Ermənistan və Gürcüstan tərəfindən sənaye, kənd təsərrüfatı və məişət tullantıları ilə çirkləndirilməsi və bu fəaliyyətin davamlı xarakter alması. Ermənistan və Gürcüstanın iri dağ-mədən və kimya sənayesi müəssisələrini transsərhəd su axarlarının Azərbaycan Respublikası ərazisinə, eləcə də Gürcüstanda etnik azərbaycanlıların sıx yaşadığı məntəqələrə yaxın yerləşdirməsi;*
- *2015-ci ildən sonra Rusiya Federasiyasının bəzi siyasi dairələrinin və Dağıstandakı separatçı təşkilatların transsərhəd Samur çayının su ehtiyatlarından Azərbaycana qarşı təzyiq kimi istifadə etmək niyyətləri;*
- *Azərbaycanın yerüstü və yeraltı su ehtiyatlarının bir hissəsinin Ermənistan tərəfindən işğal olunmuş ərazilərdə qalması və onlardan Azərbaycana qarşı ekoloji və hidroloji təzyiq vasitəsi kimi istifadə olunması;*
- *Azərbaycan Respublikasında su ehtiyatlarının idarə olunmasının və mühafizəsinin, onların istismarına nəzarətin mərkəzləşdirilmiş qaydada aparılmaması;*
- *su təsərrüfatında tələbatın təklifi üstələməsi, israfçılığa, şirin su mənbələrinin çirkləndirilməsinə qarşı təsirli sanksiyaların tətbiq edilməməsi;*
- *istehsal müəssisələrində, yaşayış məntəqələrində zəruri miqdarda sətəmizləyici qurğuların və sudan təkrar istifadə sistemlərinin olmaması, daxili su axarların və göllərin sənaye, kənd təsərrüfatı və məişət tullantıları ilə çirkləndirilməsi;*
- *hidrotexniki obyektlərdə suyun standartlara tam cavab verməməsi və əhalinin bir hissəsinin təhlükəsiz və təmiz içməli sudan istifadə edə bilməməsi;*

- *kənd təsərrüfatında sudan qənaətlə və tam səmərə ilə istifadəyə imkan verən innovativ suvarma metodlarının geniş tətbiq edilməməsi, mövcud hidroqurğuların aşınması və s.*

Təkliflər

Nə etməli? Azərbaycan Respublikasında çevik və müasir siyasi-iqtisadi, ekoloji meyilləri nəzərə alan hidrostrategiyanın müəyyən edilməsi vacibdir. Bu baxımdan, ölkənin milli təhlükəsizlik maraqlarını, ekoloji problemlərini, transsərhəd su axarlarının istifadəsi və mühafizəsinə dair Azərbaycanın götürdüyü beynəlxalq öhdəlikləri, proqnoz və təhdidləri, xarici dövlətlərin bu sahədə təcrübəsini və digər amilləri nəzərə alaraq, milli hidrosiyasətin və milli Su Strategiyasının formalaşmasına yardım məqsədilə aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsini məqsədəuyğun hesab edirik:

1. Yerüstü və yeraltı su mənbələrinin qanun müstəvisində «dövlətin strateji ehtiyatları» kimi tanınması və qorunması. Şirin su ehtiyatlarından tam səmərə və qənaətlə istifadə olunması, onun qorunması dövlətin mühüm siyasi, sosial və iqtisadi vəzifələrindəndir. Su yaxın gələcəkdə dövlətin dayanıqlı inkişafının, təhlükəsizliyinin təminatında strateji xarakter daşıyacaqdır. Odur ki, digər ölkələrdə olduğu kimi, Azərbaycan Respublikasının şirin su fondu **«strateji ehtiyat»** elan edilməlidir. Su təsərrüfatı, su ehtiyatlarından istifadə ilə əlaqədar qanunvericilik bazası müasir tələblər və proqnozlar çərçivəsində təkmilləşdirilməli, sudan istifadəyə dair yeni norma və tariflər müəyyənəndirilməli, su mənbələrinin ayrı-ayrı fiziki və hüquqi şəxslər tərəfindən inhisara alınmasının qarşısı alınmalı, su ehtiyatlarından istifadə və onun mühafizəsi ilə bağlı qanun pozuntularını, məqsədlə su itkilərini, korrupsiya və inhisarçılıq hallarını aradan qaldırmaq üçün cinayət qanunvericiliyində müəyyən edilmiş sanksiyalar sərtləşdirilməlidir.

2. İqtisadi-sosial sahələrdə qənaət rejiminə əsaslanan səmərəli milli su siyasətinin tətbiqi. Kənd təsərrüfatı və sənaye müəssisələrində istifadə olunmuş suyun təkrar istismarına imkan verən innovativ texnologiyaların tətbiqinin genişləndirilməsi, sutəmizləyici texniki qurğuların tikintisinin sürətləndirilməsi vacib məsələlərdən biridir. Sel və daşqınlara, kənd təsərrüfatı üçün yararlı sahələrin şoranlaşmasına,

yerüstü su ehtiyatlarının sənaye, kənd təsərrüfatı və məişət tullantıları ilə çirklənməsinə qarşı kompleks mübarizə aparılmalı, sel sularının və daşqınların qarşısını almaq məqsədilə qabaqlayıcı hidrotexniki tədbirlər (*bəndlərin tikintisi, çayların lil qatından təmizlənməsi və s.*) icra olunmalıdır. Bakı, Mingəçevir, Sumqayıt, Gəncə, Şirvan kimi iri şəhərlərin kanalizasiya sistemləri yenilənməli, boru xətlərindəki «sızmalar» nəticəsində külli miqdarda suyun «texniki itkiyə» getməsi aradan qaldırılmalıdır. Əhali arasında ekoloji və sudan qənaətlə istifadəyə dair maarifçilik işi genişləndirilməli; su təsərrüfatının idarə olunması üzrə kadr hazırlığı yaxşılaşdırılmalı, Azərbaycan Respublikasında beynəlxalq dəniz və su hüququ tədrisi təşkil olunmalıdır.

3. Azərbaycanın şirin su ehtiyatları probleminin beynəlxalq hüquq müstəvisinə çıxarılması. Region dövlətlərinin transsərhəd su axarları ehtiyatından birgə səmərəli istifadəsi məsələlərinin və yaranan hüquqi, ekoloji problemlərin həllində beynəlxalq hüququn imkanları müəyyənləşdirilməli, BMT-nin ixtisaslaşdırılmış qurumlarının və İslam Əməkdaşlıq Təşkilatının dəstəyi ilə regionun su ehtiyatlarından istifadəyə dair transsərhəd dövlətlərlə uzunmüddətli sazişlərin bağlanılmasına nail olunmalıdır. Transsərhəd su ehtiyatlarından istifadə olunmasında dövlətlərarası hüquqi ziddiyyətlərin aradan qaldırılması məqsədilə milli su strategiyaları uzlaşdırılmalı və onların əsasında **Cənubi Qafqaz Su Strategiyası və ya Regional Su Konsepsiyası** yaradılmalıdır. Beynəlxalq təşkilatların vasitəçiliyi ilə Gürcüstan və Ermənistanın su ehtiyatlarının mühafizəsi və istifadəsi üzrə BMT-nin Avropa İqtisadi Komissiyasının konvensiyalarına qoşulması təmin olunmalıdır. Bundan başqa, region dövlətlərinin iştirakı ilə **Beynəlxalq Hidroenergetika Konsorsiumunun** yaradılması da transsərhəd çayların su ehtiyatlarının qorunmasına, qarşılıqlı faydalılıq prinsipi əsasında istifadəsinə zəmin yarada bilər. Bu məqsədlə konsorsiumun statusu, qanunvericilik və normativ-hüquqi bazası formalaşmalı, fəaliyyət istiqamətləri, mülkiyyət və idarəetmə formaları, investisiya proqramları müəyyənləşdirilməli, milli və regional strukturlar arasında əməkdaşlıq mexanizmləri yaradılmalıdır.

4. Ermənistan Respublikasının transsərhəd su ehtiyatlarından və işğal altında saxladığı ərəzilərdəki çay və hidroloji qurğulardan Azərbaycan Respublikasına qarşı hidrodiversiya vasitəsi kimi istifadə etməsinə, ölkədə süni ekoloji böhranın yaradılmasına yönəldilmiş

fəaliyyətinin beynəlxalq hüquq müstəvisində dəyərləndirilməsi.

Bu barədə toplanmış faktlar müvafiq sanksiyaların tətbiqi məqsədilə sistemli şəkildə əlaqədar beynəlxalq təşkilatların diqqətinə çatdırılmalı, beynəlxalq dinləmələr, elmi-nəzəri müzakirələr təşkil olunmalı, ekoloji təxribatın nəticələri dünya ictimaiyyətinin diqqətinə çatdırılmalıdır.

5. Gürcüstan Respublikası ilə bağlanan və bu ölkə üçün iqtisadi-siyasi baxımdan əlverişli olan bütün dövlət müqavilələrində su ehtiyatları və ekoloji təhlükəsizlik amilinin önə çəkilməsi.

Transsərhəd çaylara və eləcə də Gürcüstanda azərbaycanlıların sıx yaşadıkları ərazilərdəki su hövzələrinə zərərli tullantıların axıdılmasının, etnik azərbaycanlılara münasibətdə tətbiq olunan «su diskriminasiyasının», onlara məxsus kənd təsərrüfatı obyektlərinin sudan istifadəsinin məqsədli şəkildə məhdudlaşdırılmasının, süni su qıtlığı vasitəsilə miqrasiyaya sövq edilməsinin yolverilməzliyinin qeyd olunması.

6. Xarici Borcların Ətraf Mühitin Mühafizəsi Tədbirlərinə Mübadiləsi.

Bu prinsip az büdcə gəlirlərinə malik dövlətlərə əlavə kapital cəlb etməklə çətin ekoloji problemlərin həllinə əlverişli şərait yaratmaqdadır. Dünyanın 40 dövləti - Argentina, Banqladeş, Braziliya, Bolqarıstan, Misir, Vyetnam, Suriya, Peru, Honduras, Tanzaniya, Tunis, İordaniya, İndoneziya, Meksika, Polşa, Kolumbiya və başqaları Xarici Borcların Ətraf Mühitin Mühafizəsi Tədbirlərinə Mübadiləsi prinsipi vasitəsilə bir tərəfdən xarici maliyyə asılılığından nisbətən qurtulmuş, digər tərəfdən isə əsas ekoloji problemlərini aradan qaldırmışlar. Gürcüstanın ekoloji problemlərinə münasibətdə aktualıq kəsb edən həmin prinsipin gündəmə gəlməsinin əsas səbəblərindən biri bu ölkənin borclarının az qala dövlət büdcəsi həcminə çatmasıdır. Xarici Borcların Ətraf Mühitin Mühafizəsi Tədbirlərinə Mübadiləsi prinsipinin beynəlxalq təşkilatların nəzarəti altında tətbiqi regionda ekoloji problemlərin həllinə imkan verəcəkdir. Xüsusi vurğulamaq lazımdır ki, Cənubi Qafqazda bu tipli «malliyyə-ekoloji təyinatlı» layihələrin reallaşdırılması regionda sülh və sabitliyin bərqərar olunmasında, regional təhlükəsizliyin, qarşılıqlı faydalı əməkdaşlığın təminatında, transsərhəd təbii ehtiyatlarla, o cümlədən su axarları ilə bağlı ziddiyyətlərin qabaqlanmasında əhəmiyyətə malikdir.

7. İsrailin su ehtiyatlarından istifadə təcrübəsinin öyrənilməsi və tətbiqi.

Bu gün İsrailin üzləşdiyi su çatışmazlığı bir sıra MDB dövlətlərinin

2020-ci ildən sonra gözlənilən şirin su probleminin «prototipidir». Dəniz sahilində yerləşən Azərbaycan və İsrailin əhalisinin sayı təqribən yaxındır və transsərhəd su axarları problemi hər iki ölkə üçün olduqca aktualdır. Bu baxımdan, Azərbaycan Respublikasının hidrosiyasəti üçün məqbul variant İsrailin su təsərrüfatının idarə olunması, qorunması, istifadəsi təcrübəsinin öyrənilməsi və tətbiqidir. Kəskin şirin su çatışmazlığına baxmayaraq, İsrail kənd təsərrüfatının inkişaf tempinə görə dünyada aparıcı yerlərdən birini tutur. Bu ölkə həm su ehtiyatlarından qənaətlə istifadə olunmasına, həm də içməli suyun keyfiyyət göstəricilərinə görə lider dövlətdir. Hazırda burada yeni hidrostrategiya tətbiq edilməkdədir. Məsələn, aqrar sektorun suya olan tələbatı yalnız tullantılardan nisbətən təmizlənmiş çirkab suların və müasir kənd təsərrüfatı texnologiyalarının, xüsusilə damcılı suvarma metodunun tətbiqi hesabına ödənilir. Sənaye müəssisələrində isə suyun təkrar dövriyyəsi metodundan geniş istifadə edilir. İsraildə alternativ su mənbələrindən də geniş istifadə olunur. Çoxsaylı süni hövzələrə toplanan yağış suları quraqlıq dövrlərdə yaxın ərazilərdəki əkin sahələrinin və meyvə bağlarının suvarılmasına yönəldilir. Ən nəhayət, 2000-ci ildən etibarən, dəniz suyunun duzdan təmizlənməsi və istifadəsi İsrail su təsərrüfatının strateji istiqamətlərindən biri sayılmaqdadır.

İsrail şirin su idxalını da genişləndirir və bu istiqamətdə bir neçə iri layihənin gerçəkləşdirilməsi nəzərdə tutulub. Onlardan ən realı Türkiyənin «Barış projesi»-nə - Ceyhan və Seyhan çaylarından çəkilən boru kəməri vasitəsilə şirin suyun Suriya, İordaniya, Fələstin, Küveyt, Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri və Qətərə nəql olunması layihəsinə qoşulmasıdır. Təhlillərə əsasən, Türkiyə və İsrail arasında siyasi münasibətlərin sərirləşməsi hər iki tərəf üçün əlverişli olan bu layihənin icrasına mane ola bilməyəcəkdir.

8. Alternativ su mənbələrinin istismarı. Hazırda bir sıra ölkələrdə dəniz suyunun şirinləşdirilməsi təcrübəsindən geniş miqyasda istifadə olunur. Normalara görə, bu üsulla əldə edilmiş bir litr suda duzun miqdarı bir qramdan çox olmamalıdır. Dünyanın ən iri sutəmizləyici qurğusu İsrailin Akşelon şəhəri yaxınlığındadır. Qurğu vasitəsilə ildə 108 milyon m³ şirin su əldə edilir. Lakin ekspertlər bu üsulun ekoloji, iqtisadi və səhiyyə baxımından o qədər də əlverişli olmadığını bildirlər. Belə ki, onun geniş miqyasda tətbiqi nəticəsində dəniz suyunda duzun faiz dərəcəsi artır, ekosistem pozulur, baha başa gəlir və tərkibində insan orqanizmi

üçün zəruri olan mineral maddələrin miqdarı minimuma endirilir. Azərbaycanda 2011-ci ildə Xəzər dənizi sularının şirinləşdirilməsi ideyasının reallaşdırılmasına başlanılmışdır. Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyinin məlumatına əsasən, bu istiqamətdə ilk uğurlar əldə edilmiş, Azərbaycan Dövlət Neft Şirkətinin Qum adası Neft və Qazçıxarma İdarəsində dəniz suyunu şirinləşdirən qurğu istismara buraxılmışdır. Həmin avadanlıqda təmizlənmiş su ilk növbədə neftçilərin təsərrüfat ehtiyaclarının ödənilməsinə yönəldiləcəkdir. Suyun təmizlənməsi zəruri normalara cavab verdikdən sonra isə əhalinin istifadəsinə veriləcəkdir.

9. Kənd təsərrüfatında damcılı suvarma üsulunun geniş tətbiqi.

Qlobal su çatışmazlığı şəraitində Azərbaycan üçün də aktual olan damcılı suvarma suyun və gübrələrin bilavasitə bitkilərin köklərinə «ünvanlı» çatdırılmasına, ənənəvi metodlarla müqayisədə məsrəflərin (*su, enerji, mineral və üzvi gübrə və s.*) 2-5 dəfə azaldılmasına imkan verən üsuldur. Müasir damcılı suvarma üsulunun əsas üstünlüklərindən biri fertiqasiya (*maye halında olan mineral maddələrin su ilə birlikdə bitki köklərinə naql edilməsi*) tədbirlərini də özündə birləşdirməsidir. Hazırda ABŞ, Fransa, İsrail, Avstraliya, İtaliya, İspaniya, Avstriya, Almaniya, Ukrayna, Misir, Meksika, Braziliya, Yeni Zelandiyada və s. ümumi sahəsi 3 milyon hektardan çox olan kənd təsərrüfatı əraziləri həmin metod əsasında suvarılır.

İsraildə damcılı üsulla becərilən kartof sahəsi

Ənənəvi metodlarla müqayisədə damcılı suvarmanın bir sıra üstünlükləri vardır. Mütəxəssislərin ümumi qənaətinə görə, damcılı

suvarmanın iqtisadi səmərəsi daha yüksəkdir, az işçi qüvvəsi ilə daha böyük ərazilərdə kənd təsərrüfatı bitkiləri yetişdirməyə, məhsuldarlığı artırmağa, ən əhəmiyyətli isə məhsulun maya dəyərini xeyli aşağı salmağa imkan yaradır. Hazırda damcılı suvarma üsulundan üzüm və meyvə bağlarında, tərəvəz və giləmeyvə sahələrində, pambıq plantasiyalarında, istixanalarda geniş istifadə olunur. Məsələn, O.Yasonidinin müşahidələrinə əsasən, bu metodla suvarılan alma bağlarında suya 87,5% qənaət olunur və hər hektardan 22,4 ton məhsul əldə edilir. Bu göstərici əvvəlki suvarma üsulu (*təbii su axma*) ilə müqayisədə 26,5% çoxdur. Bütövlükdə, damcılı suvarma üsulunun əsas üstünlüklərini müxtəlif mənbələr üzrə ümumiləşdirərək aşağıdakı kimi təsnif etmək olar: məhsuldarlığı 20-50% artırır, ənənəvi üsullarla müqayisədə suvarmaya sərf olunan suyun həcmi 50-80%, üzvi və mineral gübrələrdən istifadəni isə 30-50% azaldır; mürəkkəb relyef şəraiti olan ərazilərdə və şoran torpaqlarda suvarmanın təşkilinə və əkin sahələrin genişləndirilməsinə imkan yaradır; suvarmada aşağı keyfiyyətli - duzlu və ya nisbətən təmizlənmiş çirkab sularından istifadəyə imkan verir; kənd təsərrüfatı üçün ayrılmış torpaq sahələrinin şoranlaşmasının qarşısını alır; erkən məhsul toplamağa imkan verir və s.¹⁵³

10. Türkiyə və Gürcüstandan magistral su kəmərlərinin çəkiliş imkanları. Ermənistan, İran və Türkiyənin Kür və Araz çayları üzərində hidrotexniki qurğular tikintisi planlarının, eləcə də qonşu İranın Araz çayından Urmiyə gölünə magistral kəmərlərin çəkilişini niyyətinin reallaşdırılması son nəticədə Azərbaycanın şirin su ehtiyatlarının həcmi nəzərəcarpacaq dərəcədə azalmasına səbəb olacaqdır. Təhlillərə əsasən, Azərbaycanın mümkün yollarından biri xarici dövlətlərdən şirin su idxal etməkdir.

Region dövlətləri arasında Azərbaycana su ixrac edə biləcək namizəd dövlətlər Rusiya (*Dağıstan Respublikası*), Türkiyə və Gürcüstandır. Rusiya ərazisindən - Qafqaz dağlarından çəkilən boru kəməri iqtisadi baxımdan əlverişli olsa da, Moskvanın bəzi siyasi dairələrinin geosiyasi maraqlarından və Rusiya Federasiyasının Su Strategiyasından irəli gələn iqtisadi-siyasi güzəşt tələbləri onun reallaşmasına ciddi maneə olacaqdır. Cənubi Qafqazda hidrosiyasi üstünlüyündən bəhrələnən Tbilisinin hətta su kəmərinin tikilib istifadəyə veriləcəyi təqdirdə belə, gələcəkdə ondan rəsmi Bakıya təzyiqlə vasitəsi kimi istifadə etməsi və hər hansı tələblər

153 O.Ясониди, «Капельная орошения», Новочеркасск, 2011
«Преимущества капельного орошения перед другими методами», <http://www.kandi.kz/news/recommended/264-n264>

irəli sürməsi ehtimalı nəzərdən qaçırılmamalıdır. Bununla belə, Rusiya istiqaməti ilə müqayisədə **Gürcüstan-Azərbaycan su kəməri** tikintisi ideyası ehtiyat variant qismində daha şanslıdır və həmin magistral xətt ölkənin qərb bölgələrinin şirin su ilə təminatında müsbət rol oynaya bilər. Bütün bunlarla yanaşı, magistral boru kəmərinin maliyyə baxımından çox məsrəfli, lakin siyasi cəhətdən təhlükəsiz və perspektivli variantı suyun Türkiyə ərazisindən Azərbaycana (*Gürcüstan üzərindən keçməklə*) nəql edilməsidir. Bu transsərhəd layihənin reallaşdırılmasında iki təklif nəzərdən keçirilməlidir. Birinci təklifə əsasən, Azərbaycan güzəştli şərtlərlə Türkiyənin «Barış projesi» su kəməri şəbəkəsinə qoşula və nəticədə, Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəməri marşrutunun əks istiqaməti ilə Seyhan və ya Ceyhan çayları sularının ölkəmizə çatdırılması mümkündür. İkinci təklif isə qabaqcadan müəyyənləşdirilmiş kvota əsasında Türkiyə ərazisindən Kür və ya Araz çayları sularının yenə də Gürcüstan vasitəsilə Azərbaycana nəql olunmasıdır. Bu layihə daha az maliyyə xərcləri tələb edəcəkdir. Əlbəttə, Azərbaycanın qoşulduğu Helsinki Su Konvensiyasının öhdəliklərinə görə, transsərhəd Kür çayının su ehtiyatlarının magistral boru kəməri vasitəsilə daşınmasında Gürcüstanın da xüsusi razılığı alınmalıdır. Bununla belə, həmin variant, məsələn, Araz çayı sularının Ərzurum-Bakı magistral xətti vasitəsilə Azərbaycana çatdırılması həm iqtisadi, həm də siyasi baxımdan uğurlu və perspektivli sayıla bilər. Yeni xətt bir tərəfdən Azərbaycanı digər qonşuların hidrosiyasi iddialarından azad edəcəkdir.

Bütün bunlar Azərbaycan Respublikasında müasir geosiyasi, iqtisadi, sosial və ekoloji meyilləri, ölkənin milli təhlükəsizlik maraqlarını, ekoloji problemləri, transsərhəd su axarlarının istifadəsi və mühafizəsinə dair dövlətin öz üzərinə götürdüyü beynəlxalq öhdəlikləri, proqnoz və təhdidləri, xarici dövlətlərin bu sahədə təcrübəsini və digər amilləri nəzərə alaraq, işlək və çevik milli hidrosiyasətin formalaşmasının və tətbiqinin vacibliyini gündəmə gətirir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. О.Барабанов. Глобальная проблема водных ресурсов // Современные глобальные проблемы мировой политики / Под ред. М.М. Лебедевой. – М.: Аспект Пресс, 2009.
2. Новая водная политика: Стратегия Всемирного водного совета на 2010–2012 годы, <http://www.worldwatercouncil.org>.
3. «Водные войны XXI века – от «fantasy к reality», <http://ecocrisis.wordpress.com/>
4. Water at a Crossroad: Dialog & Debate at the 5th World Water Forum [2009].
5. VI Всемирный Водный Форум: «Время решений», <http://www.cawater-info.net/bwwf/>
6. <http://www.un.org/russian/events/water/facts1.htm>
7. А.Баер. «Не всем хватает воды? Доступность питьевой воды: нынешняя ситуация». <http://diamt.ru/6/36>.
8. Загрязнение океанов. <http://tts.ulsu.ru/sites/oceans/curse.html>
9. «Цитарум: задыхающаяся река», <http://ecoleaks.info>
10. http://www.unwater.org/statistics_sec.html.
11. http://www.un-az.org/undp/doc/water_aze.pdf.
12. Проблема пресной воды. Глобальный контекст политики России. Экспертно-аналитический доклад. Московский государственный институт международных отношений – Университет МИД России МГИМО – Университет Москва 2011. http://www.ng.ru/ideas/2011-06-17/5_water.html.
13. http://www.ng.ru/ideas/2011-06-17/5_water.html.
14. VMT-nin su ehtiyatlarinin vaziyatına dair hesabatı (IV nəşr, I cild, 2012-ci il)
15. Ю.Рысбеков. «О Дублинских принципах в контексте прав на воду и «товарности» воды», Научно-информационный центр МКВК, Узбекистан, <http://www.eecca-water.net>
16. Программа социально-экономического развития «Цели Развития Тысячелетия», <http://www.fondni.ru>
17. «Индия: засуха усугубляется коррупцией», <http://pasm.ru/archive/84092>
18. N.Bhalla. «India's drought: A natural calamity or a man-made one?», <http://blogs.reuters.com/the-human-impact/2013>
19. <http://www.unece.org>.
20. www.eco.gov.az/qanunlar/q29.doc.
21. <http://untreaty.un.org/cod/avl/ha/clnuiw/clnuiw.html>.
22. «От ледников к Аральскому морю - вода объединяет», Зехринг, 2011
23. M.Berlou, Blue Covenant. The New Press, 2009
24. Klare M.T. «Resource Wars: The New landscape of Global conflict». New York, 2001.
25. В. Каширин. «Время гидрополитики, или Тайная власть воды». Изд. Линор, 2011.
26. Postel Sandra. Last Oasis: Facing Water Scarcity. The Worldwatch Environmental Alert Series. New York, 1997
27. <http://voprosik.net/voda-kak-strategicheskij-resurs>.
28. Доклад о развитии человека.2006. Изд. «Весь Мир», 2006
29. С.Жиглов, И.Зонн. «Борьба за воду», <http://www.psj.ru/>

30. <http://www.tbuild.ru/articles/blig.htm>.
31. «Время Новостей». 24 мая, 2006
32. <http://base.consultant.ru>
33. <http://www.nr2.ru/moskow/184821.html>.
34. Ш.Перес. «Новый Ближний Восток», Издательство «Прогресс», Москва, 1994.
35. Н.Глебова. «Война из-за воды», <http://www.apn.ru/publications/article17290.htm>.
36. <http://www.iimes.ru/rus/stat/2012/14-05-12c.htm>.
37. http://www.mignews.com/news/economics/world/100510_12.
38. <http://ava.md/021-ekonomika-i-biznes/04374-selskoe-hozyaistvo-izrailya-rukotvornoe-chudo.html>.
39. Worldwide Desalination Research and Technology Survey, 1994
40. U.S. Army Corps of Engineers, "Water in the Sand: A Survey of Middle East WaterIssues", 1991.
41. Ali, Saleem H. «Water Politics in South Asia: Technocratic Cooperation in the Indus basin and beyond». Journal of International Affairs, Spring, 2008.
42. «New York Time», 20. 07. 2010, <http://www.centrasia.ru/newsA.php?st=1279876080>.
43. «Стратегия национальной безопасности Российской Федерации до 2020 года», <http://www.scrf.gov.ru/documents/99.html>.
44. http://www.ng.ru/ideas/2011-06-17/5_water.html).
45. С.Смирнов. «Электроэнергетическая империя СНГ. Создание единого рынка - вопрос времени», http://expert.ru/kazakhstan/2007/32/energeticheskij_rynok_sng/).
46. С.Чернявский. «Россия и современная гидрополитика». http://www.vestnik.mgimo.ru/files/17/02_Chernyavskiy.pdf).
47. К.Муратшина, «Иртыш в гидрополитике России, Казахстана и Китая» http://russiancouncil.ru/inner/?id_4=415#top.
48. В.Бушков. «Водные проблемы Центральноазиатского региона», <http://kungrad.com/aryl/ekology/water/>.
49. <http://www.memoid.ru/node>
50. А.Евграфов. «Киргизско-таджикские водные войны», <http://www.ia-centr.ru/publications/837/>.
51. М.Абдуллаева, «Водная проблема Центральной Азии». Независимая газета, 13-03-1998.
52. А.Касымов. «Россия хочет стать главным водным арбитром ЦентрАзии», <http://www.centrasia.ru/newsA.php?st=1234423680>.
53. «Водная стратегия Кыргызстана. Кыргызстан: водонапорная башня Центральной Азии». <http://www.easttime.ru/analytic/1/3/989p.html>.
54. http://www.cawater-info.net/5wwf/national_report_uzbekistan.htm.
55. М.Шангулов. «Опустынивание, пути решения проблем», www.eco.gov.kz/old/public/public/opustynivanie.doc
56. В.Ясинский. «Сырдарья и Амударья: реки конфликта или сотрудничества?»», http://www.worldengery.ru/doc_20_43_2291.html).
57. «Партизанщина. Узбекистан делает все, чтобы Рогунская ГЭС не была построена», <http://www.centrasia.ru/newsA.php?st=1270452960>.
58. «Средняя Азия может «взорваться» из-за дефицита воды» <http://www.nr2.ru>.

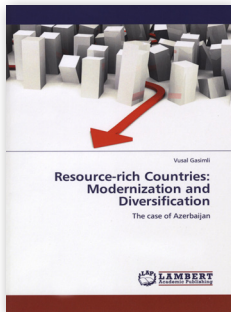
- ru/policy/184821.html.
59. <http://news.tj/ru/news> .
  60. «Таджикистан приостановил работы на Рогунской ГЭС», <http://www.rosbalt.ru/exussr/2012/08/03/1018364.html>.
  61. «В Таджикистане заверили, что Рогунская ГЭС будет построена», <http://www.rosbalt.ru/exussr/2012/09/13/1034036.html>.
  62. «Независимая газета», №10, 29/11/2000.
  63. «Making Eurasia Stable», *Foreign Affairs*, vol. 75 no. 1, January/February 1996
  64. «Узбекистан будет терять \$600 млн. в год из-за Рогунской ГЭС», <http://www.rosbalt.ru/exussr/2012/06/05/989029.html>.
  65. Д.Кучера. «В Конгрессе США прошли слушания о возможности войн за ресурсы в Центральной Азии», <http://russian.eurasianet.org/node/60224>
  66. А.Шустов. «Таджикско-узбекский конфликт и позиция России», <http://www.centrasia.ru/newsA.php?st=1270445520>
  67. Subcommittee Hearing: Emerging Threat of Resource Wars, <http://foreignaffairs.house.gov/hearing/subcommittee-hearing-emerging-threat-resource-wars>
  68. <http://www.centrasia.ru/newsA.php?st=1237885200>
  69. «Президент Узбекистана резко высказался против строительства Камбаратинской и Рогунской ГЭС», www.fergananews.com.
  70. «Президент Узбекистана: Водно-энергетические проблемы могут привести к войне», <http://guralyuk.livejournal.com/1872885.html>.
  71. А.Молчанов. «Таджик и узбек поссорились под ногами у России», <http://www.newsinfo.ru/articles/2009-01-29/tadcgik/539138/>.
  72. Z.Brzezinski. «The Grand Chessboard: American Primacy and Its Geostrategic Imperatives», New York: Basic Books, 1997.
  73. «В.Путин: В проектах по двум ГЭС должны участвовать Казахстан и Узбекистан». inform.kz/rus/article/2496223.
  74. Will America Bring Democracy to the Middle East// *Zaman*. 29.04.2004
  75. Z.Brzezinski. *The Grand Chessboard: American Primacy and Its Geostrategic Imperatives*, New York: Basic Books, 1997
  76. «Запасы пресной воды в Турции за последние лет сократились наполовину и продолжают уменьшаться», www.ami-tass.ru.
  77. Ю.Рысбеков, «Трансграничное сотрудничество на международных реках: проблемы, опыт, уроки, прогнозы экспертов», Научно-информационный центр, МКВК, 2009.
  78. А.Ирхин, «Проблема водных ресурсов в реализации региональной политики Турции», <http://nomos.com.ua/content/view/64/84/>
  79. <http://xeber44.com/10273-gcl-sel-yzlr-trtrd-evlr-ciddi-ziyan-vurub.html>
  80. «Китай может превратить Казахстан в пустыню», engrinews.kz/kazakhstan_news
  81. А.Караева. «Водные ресурсы Азербайджана и Турции», <http://kornelij.livejournal.com/707443.html>
  82. <http://www.ekitapuyayin.com/id/062/susorun02-02.htm>
  83. Аль-Обайди Халид Хасун Джасим. «Проблемы использования трансграничных водных ресурсов», <http://www.dissercat.com>;
М.Агаджанян. «Сотрудничество в водной сфере как ресурс регионального

- добрососедства». 28.06.2007// www.noravank.am/ru.
84. Д.Бабаян. «Гидрополитика - ключевое направление геополитики Турции». <http://www.newsarmenia.ru/analytics/20100316/42216986.html>
  85. «Транснациональный водный транспортный коридор – иллюзия или реальность», www.cherginets.by/index.phtml?id=20210&theme=1)
  86. Н.Мосаки. «Иран в водной геополитике региона», <http://www.centrasia.ru/newsA.php?st=1184018520>).
  87. А.Балиев. «Каспийское море будет впадать в Персидский залив», «Российская газета», <http://www.rg.ru/bussines/rinky/132.shtm>
  88. <http://www.eco.gov.az/hid-chay-gol-suanbar.php>.
  89. Р.Керимов. «Исследуется озеро Гаджигабул и птицы живущие у водоема», http://www.echo-az.com/archive/2007_06/1592/obshestvo06.shtml.
  90. <http://www.olaylar.az/news/social/10051>
  91. Н.Мәммәдли. «Su mənbələrinin çirklənmədən mühafizəsi Azərbaycanca reallaşdırılan ekoloji siyasətin mühüm istiqamətlərindədir» www.eco.gov.az
  92. <http://www.stat.gov.az/>
  93. «Azərbaycan» qəzeti, 31 mart 2006-cı il, № 68.
  94. <http://www.president.az>
  95. «Проблема пресной воды. Глобальный контекст политики России». Экспертно-аналитический доклад. Московский государственный институт международных отношений – Университет МИД России МГИМО – Университет Москва 2011
  96. United Nations Development Programme 1 UN Plaza, New York, New York, 10017, USA, 2006.
  97. <http://www.icrc.org/rus/resources/documents/misc/treaties-additional-protocol-1.htm>.
  98. UN Treaty Series, Vol. 1108, I-17119
  99. А.Потапов. «Водные ресурсы Южного Кавказа: проблемы интегрального управления», <http://badnews.org.ru>
  100. М.Агаджанян. «Сотрудничество в водной сфере как ресурс регионального добрососедства» http://www.noravank.am/rus/articles/detail.php?ELEMENT_ID=2054
  101. А.Мелик-Шахназарян. «Почему мы поим и кормим Азербайджан?», <http://forum.hayastan.com>.
  102. «Armenian nuclear plant casts threat for Igdir residents». // TDN, 20 September 2003.
  103. «Арцахская проблема в центре внимания армянских ученых и экспертов. Освобожденная территория Армении и урегулирование Карабахского конфликта» Сборник статей и материалов. Изв. «Лусакн», Ереван, 2006
  104. Т.Акопян. «Строительство ГЭС на Араксе политических целей не преследует». «AZG» Armenian Daily, 23.05.2001
  105. «Республика Армения», № 040 (963), 08, 2012
  106. «Голос Армении», No 73 (20286), 2012
  107. Export and import of the Republik of Armenia by countries, 2010, <http://www.armstat.am/file/dok/99461633.pdf>
  108. <http://www.yerkramas.org/2011/09/01/reka-voskepar-bolshe-ne-budet-tech-iz-armenii-v-azerbajdzhan/>
  109. А.Зульхарнеев. «Энергетические интересы Ирана в Каспийском регионе»,

Индекс Безопасности, №2, 2009

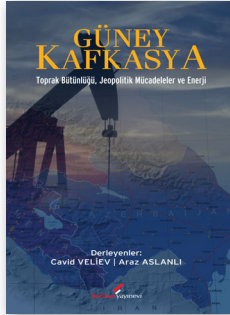
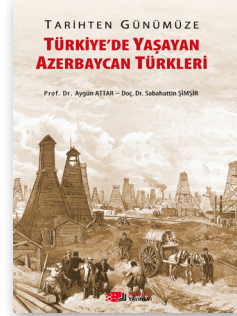
110. V.Qasımlı, Z.Şiriyev, Z.Vəliyev. «İran-Ermanistan münasibətləri: geosiyasi reallıq, siyasi iddialar», Bakı, 2011
111. <http://www.millia.az/news/iran/26949.html>.
112. <http://www.nv.am/region/21726-araks-naipoit-svoimi-vodami-kaputan>.
113. www.mediamax.am/ru/news/region/5554/
114. Н.Мосаки, «Если арабы владеют нефтью, то турки владеют водой», «Экологические системы», №10, 2010. http://esco-ecosys.narod.ru/2003_10/art10.htm.
115. <http://elections.az/news/a-93.html>
116. Turkey diverts Aras River, influx to Iran reduced. // Tehran Times, August 16, 2001.
117. <http://www.chaspik.spb.ru/world/turciya-xochet-izmenit-ruslo-krupnejshej-reki-zakavkazya/>
118. <http://www.lnews.az/society/20111228042249812.html>
119. <http://www.georgiatimes.info/news/70868.html>.
120. Независимый обозреватель стран Содружества. 2010. N 6
121. Х.Пелисье. «Водяные войны — девять испытывающих жажду регионов, в которых вскоре возможно начало конфликтов», ‘Transhumanity’, США, noforum.ru
122. «Высыхание озера Урмия грозит Ирану песчаными и соляными бурями», <http://www.trend.az/news/society/2109889.html>
123. Central Asia’s Water Conflicts Come into Focus During Nazarbayev-Karimov Summit, Eurasia Daily Monitor, <http://www.jamestown.org>
124. «В южной части Китая наблюдается серьезная нехватка питьевой воды», <http://www.trtrussian.com/trtworld/ru/newsdetail.aspx?haberkodu=7e49d1e5-3845-4ea0-9bf4-714eceb06a62>
125. «Высыхание озера Урмия грозит Ирану песчаными и соляными бурями», <http://www.trend.az/news/society/2109889.html>
126. И.В. Жмуйда, М.Ю. Морозова. «Водные войны в Пакистане», <http://www.iimes.ru/rus/stat/2007/29-11-07.htm>
127. «Нехватка воды в мире приводит к локальным военным конфликтам», <http://aquaalians.ru/>
128. «Запасы пресной воды в Турции за последние лет сократились наполовину и продолжают уменьшаться», www.ami-tass.ru
129. <http://anvictory.org/blog/2011/09/21/25-priznakov-priblizheniya-uzhasayushhego-vodnogo-krizisa-globalnogo-masshtaba/>
130. <http://mst.gov.az/az/pages/mst/su-anbarlari/>
131. S.Hsiang, M.Burke, E.Miguel. «Quantifying the Influence of Climate on Human Conflict», <http://www.sciencemag.org/content/early/2013/07/31/science.1235367.short>
132. <http://apa.tv/video/1603>
133. www.unec.org/fileadmin/DAM/stats/.../ece/ces/.../Shekhovtsov_3c.ppt
134. <http://www.regnum.ru/news/fd-abroad/iran/1697098.html#ixzz2cZTZOotU>

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Strateji Araşdırmalar Mərkəzinin son nəşrləri

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Strateji Araşdırmalar Mərkəzinin son nəşrləri

Circulation: 500
Order: 086

SAM Center for Strategic Studies. Baku, Azerbaijan, AZ 1005
M. Ibrahimov str. 8
Tel: (+994 12) 596 82 41
Fax: (+994 12) 437 34 58
E-mail: info@sam.gov.az
Web: www.sam.gov.az

ISSN: 2218-8436